

МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІЗНЕСУ І ПРАВА

ПРАВОВІ НОВЕЛИ

Науковий юридичний журнал

№ 25/2025

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Науковий юридичний журнал «Правові новели» засновано рішенням Вченої ради Міжнародного університету бізнесу і права 06.12.2012 р., протокол № 5

Журнал внесено до категорії «Б» (спеціальність D8. Право) переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 р. № 409 (додаток № 1).

Видання включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща).

Засновник: Заклад вищої освіти
«Міжнародний університет бізнесу і права», Україна,
73039, м. Херсон, вул. 49 Гвардійської Дивізії, 25-А
тел.факс (0552) 33-66-86
e-mail: editor@legalnovels.in.ua
web: www.legalnovels.in.ua

Періодичність видання: 3 рази на рік. Мова видання: українська, англійська

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1912 від 30.05.2024 року.

Ідентифікатор медіа: R30-04846

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – ЗВО «Міжнародний університет бізнесу і права» (вул. 49-ї Гвардійської Херсонської дивізії, 37А, м. Херсон, 73038, e-mail: mubip@mubip.org.ua, Тел.: +38 098 2651436).

Рекомендовано до друку Вченою радою Міжнародного університету бізнесу і права
10.06.2025 р., протокол № 6

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Головний редактор: **Воронін Я.Г.** – доктор юридичних наук, професор;
Заступник
головного редактора: **Клюєв О.М.** – доктор юридичних наук, професор;
Відповідальний секретар: **Ненько С.С.** – кандидат юридичних наук, доцент.

Редакційна колегія:

Чеботарьова Г.В. – доктор юридичних наук, професор;
Попович Є.М. – доктор юридичних наук, професор;
Предместніков О.Г. – доктор юридичних наук, доцент;
Ліпкан В.А. – доктор юридичних наук, професор;
Ковбас І.В. – доктор юридичних наук;
Кантор Н.Ю. – кандидат юридичних наук, доцент;
Копельців-Левицька Є.Д. – кандидат юридичних наук, доцент;
Маслова Я. І. – доктор юридичних наук;
Паламарчук Г.В. – кандидат юридичних наук;
Проць О.Є. – кандидат юридичних наук, доцент;
Рачинська І.М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Риженко І.М. – кандидат технічних наук, доцент;
Рязанов М.Ю. – кандидат юридичних наук, доцент;
Тимчишин А.М. – доктор юридичних наук, доцент;
Чувакова Г.М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Кубасенко А.В. – кандидат юридичних наук, доцент;
Ульянов О.І. – кандидат юридичних наук, доцент;
Цехан Д.М. – доктор юридичних наук, професор;
Борко А.Л. – доктор юридичних наук, професор;
Бараненко Д.В. – доктор юридичних наук, професор;
Барчук В.О. – доктор філософії в галузі права;
Мандзик П.І. – кандидат юридичних наук, начальник юридичного відділу,
ТОВ «Паливно-торгова фірма «Центр»;
Шані (Ехуд) Роффех – доктор філософії з права, професор (Ізраїль).

ЗМІСТ

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Мудриєвська Л.М., Чукаєва В.О.

Конституційно-правова відповідальність як гарантія забезпечення прав і свобод людини і громадянина.....7

Цісар Д.В., Швець М.А.

Корупційні прояви у сфері соціального і правового захисту військовослужбовців як загроза національній безпеці.....15

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Мина В.В.

Судові докази та їх форма в цивільному процесуальному праві України: перспективи змін в конструкції.....22

Ненько С.С., Афанасенко М.І.

До питань застосування аналогії закону в цивільному судочинстві України.....33

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Ващишин М.Я., Найда К.В.

Природоохоронний сервітут як інструмент збереження довкілля: порівняльно-правовий аналіз та перспективи для України.....48

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Гром Н.О.

Види адміністративних процедур протидії домашньому насильству.....55

Дубинський О.Ю., Дубова К.О.

Державна антикорупційна політика: ключові питання реалізації.....61

Карашук О.О., Харченко О.С., Зеров К.О.

Дифамація в міжнародному праві: стандарти ЄСПЛ та національний досвід європейських країн.....67

Христинченко Н.П., Глобенко І.О., Галунько В.В.

Адміністративно-юрисдикційний процес як складова адміністративного процесу74

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Воробей П.А., Вільгушинський М.Й., Вільгушинський В.М.

Засоби кримінально-правової охорони суспільних відносин в контексті судової практики.....80

Гритенко О.А.

Кримінально-правовий аналіз положень щодо звільнення
від кримінальної відповідальності за деякі військові кримінальні правопорушення:
протиріччя у системності викладення.....90

Козаченко В.В.

Віктим блеймінг у контексті кримінології: природа, причини та наслідки.....96

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Гавриленко В.В.

Поводження із конфіденційною інформацією: європейський досвід імплементації
міжнародно-правового стандарту у національне законодавство105

Демчик Н.П.

Міжнародно-правові основи мирного регулювання міжнародних спорів.....114

Кулик С.В.

Правовий аналіз судової реформи в Україні (2010–2014 рр.):
криза довіри та міжнародно-правові стандарти.....124

CONTENTS

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Mudryievskia L.M., Chukaieva V.O.

Constitutional and legal responsibility as a guarantee
of ensuring human and civil rights and freedoms.....7

Tsisar D.V., Shvets M.A.

Corruption manifestations in the sphere of social and legal protection
of military personnel as a threat to national security.....15

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Myna V.V.

Judicial evidence and its form in the civil processual law of Ukraine:
prospects for changes in construction.....22

Nenko S.S., Afanasenko M.I.

To the issues of applying the analogy of the law in civil proceedings of Ukraine.....33

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURE RESOURCES LAW

Vashchyshyn M.Ya., Naida K.V.

Conservation easement as an environmental protection tool:
comparative legal analysis and prospects for Ukraine.....48

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Hrom N.O.

Types of administrative procedures to combat domestic violence.....55

Dubynskyy O.Yu., Dubova K.O.

State anti-corruption policy: key issues of implementation.....61

Karashchuk O.O., Kharchenko O.S., Zerov K.O.

Defamation in International Law:
ECtHR Standards and National Experience of European Countries.....67

Khrystynchenko N.P., Hlobenko I.O., Halunko V.V.

Administrative jurisdiction process
as a component of the administrative process.....74

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Vorobei P.A., Vilhushynskyi M.I., Vilhushynskyi V.M.

Means of criminal law protection of public relations amidst judicial practice.....80

Hrytenko O.A.

Criminal-legal analysis of provisions on exemption from criminal liability
for some military criminal offenses: contradiction in the systematic presentation.....90

Kozachenko V.V.

Victim Blaming in Criminology: Nature, Causes, and Consequences.....96

INTERNATIONAL LAW

Gavrylenko V.V.

Handling confidential information: European experience in implementing international
legal standards into national legislation.....105

Demchyk N.P.

International law basis for peaceful regulation of international disputes.....114

Kulyk S.V.

Legal Analysis of Judicial Reform in Ukraine (2010–2014):
Crisis of Trust and International Legal Standards.....124

УДК 342(075.8)

DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2025.25.01>

Мудрисівська Л.М.

*кандидат філософських наук, кандидат юридичних наук, доцент,
завідувачка кафедри теорії держави і права,
конституційного права та державного управління
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Чукаєва В.О.

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії держави і права,
конституційного права та державного управління
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ГАРАНТІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Вступ. Основна функція права – регулювання суспільних відносин, для забезпечення розвитку суспільства у різних соціально-економічних, політичних, гуманітарних напрямках. Якщо право не виконує цю функцію, то де факто ми бачимо, що право є декларативним і це стає основною причиною наявності кризових явищ у суспільстві, державі, публічній владі. Для запобігання такого явища, державна влада, яка є монополістом формування права завжди знаходиться у постійній функції правотворчості – утворюючи нові норми або доповнюють їх, змінюють, кодифікують. Основна мета цього процесу забезпечити реальність права. Саме на сьогодні в Україні є актуальна проблема забезпечення реальності права у суспільстві. Для її негайного вирішення у країні проводиться глибока конституційна реформа, яка повинна забезпечити ефективність дії публічної влади.

Саме механізм реалізації конституційного права, як комплекс засобів, який забезпечує втілення конституційних норм у життя є суттєвим, необхідним елементом у забезпеченні реальності права у суспільстві. Він включає різноманітні елементи, такі як правові акти, діяльність органів державної влади, судові рішення, а також дії громадян. Саме ефектив-

ність механізму реалізації права забезпечує найважливіший принцип існування держави – забезпечення системи конституційних прав і свобод людини і громадянина. Дослідження цих механізмів правового регулювання важливе для розуміння ефективності конституційного регулювання.

На сучасному етапі у науковій літературі юриспруденції таких авторів, як А.О. Селіванова, В. Шатіло, В.О.Карпінкова зазначають необхідність забезпечення дійового механізму реалізації права, його важливі елементи самого поняття даної категорії з різних точок зору [1; 2; 3]. Треба зазначити, що визначення, розуміння цього правового явища і досі залишаються неоднозначними та спірними. На наш погляд, механізм правового регулювання – це єдина система правових засобів, способів та форм, що використовуються для ефективного регулювання суспільних відносин і ключовим засобом тут є юридична відповідальність. Безумовно, «механізм реалізації права» включає в себе різні інструменти, такі як правові норми, юридичні факти, акти застосування права та інші, які взаємодіють між собою для досягнення певних цілей. Цей механізм є важливим елементом правової системи, забезпечуючи порядок і стабіль-

ність у суспільстві. Правова система України при цьому, знаходиться на етапі тільки її формування, тому що відбувається період соціально-економічного переходу типу державності – з соціалістичного до капіталістичного [4]. Таким чином, механізм реалізації права знаходиться у правовій системі пост-соціалістичного типу, що визначає ряд особливостей існування та формування різних правових явищ внутрішнього змісту цієї категорії. Так, наприклад: при переході від однієї формації до іншої відбувається системна зміна суспільних інституцій та відносин – економічних, політичних, соціальних, правових, психологічних, моральних, релігійних, ідеологічних; формуються нові глобалістичні методи проведення соціальних та політичних змін у рамках заперечення колишнього історичного досвіду, традицій та ідеалів; відбувається розрив послідовного історичного руху, простежується забуття призначення законів як необхідний метод забезпечення стабільності у суспільстві, а не як головний метод зруйнування старого механізму правового регулювання, що породжує неконструктивне зіткнення різних поколінь суб'єктів права і їх правосвідомості; формування нестабільних моделей соціального процесу побудови держави і права; також існує різке падіння рівня життя значної частини населення, руйнуванням раніше сформованої системи соціального захисту, послабленням таких життєво важливих функцій держави, як соціальне та економічне регулювання суспільних відносин; перманентна дія зміни конституційно-правових відносин для побудування оптимальної системи публічної влади, тобто відбувається прагнення створити єдину систему права на основі конституційного права [5].

Таким чином, практика правового регулювання забезпечення законності стикається з проблемами, пов'язаними з дотриманням верховенства права, особливо у сфері конституційного реформування державного управління, яке знаходиться також у необхідності виконання норм міжнародного права,

які є основними стандартами у формуванні змісту правового статусу суб'єктів управлінської діяльності. Саме на сучасному етапі при імплементації стандартів європейського права ефективність правового механізму залежить від узгодженості національного та міжнародного законодавства при реалізації принципів верховенства права на практиці.

Реалізація верховенства права у системі суспільних відносин є віддзеркалювання наявності того факту, що правова реальність існує при забезпеченні розвитку суспільства. Треба зазначити, що правова реальність – це багатогранне поняття, яке охоплює сукупність правових явищ та форм буття права. Вона включає в себе правові норми, інститути, відносини та правову свідомість [6]. Згідно з дослідженнями, правова реальність може бути розглянута у широкому сенсі як сукупність усіх правових феноменів правової системи держави. Крім того, правова реальність має різні рівні, включаючи ідеї права та знакові форми, такі як правові акти, правові доктрини та документи. Самі ідеї права викреслюється у позитивному праві, яке встановлюється державою та міститься у законодавстві [7]. Воно є реальним та практичним, але воно формується під впливом природного права, тому що система ідей, що визначає справедливість і мораль, існує незалежно від конкретних законів в рамках саме цього природного права. Воно вважається основою для позитивного права, хоча може відрізнятися від нього. Природне право впливає на позитивне, але не завжди безпосередньо ним реалізується [8].

Забезпечення реальності права у суспільстві полягає у наданні людям можливості діяти, щоб забезпечити своє існування. Право визначає міру свободи, яка повинна бути визначеною та забезпеченою. Це виражається у змісті теоретичній категорії юриспруденції «правового життя», яке співвідноситься з правовою реальністю. Тобто важливо, щоб право було не лише формальним, а й практично реалізованим – коли люди можуть користуватися

своїми правами. При користуванні правами суб'єктами суспільних відносин формують практичне «правове життя». Саме категорія «правове життя» включає в себе юридичну дійсність, дозволяючи комплексно аналізувати правову сферу. Вона охоплює як офіційне право, так і тіньове право, а також різні правові аномалії. Вивчення цієї категорії допомагає глибше зрозуміти процеси, що відбуваються в праві, відображаючи всю юридичну реальність, надає можливість здійснювати комплексний аналіз юридичної дійсності, включаючи в себе не лише позитивне право, а й всі інші правові явища [9].

Таке правове явище, як «юридична дійсність» є комплексним поняттям у теорії права, яке поєднує соціологічні та етичні аспекти, залежно від типу правової системи. У нашому випадку – «правова система постсоціалістичного типу» де «юридична дійсність» тісно пов'язана з правовою реальністю як результату механізму правової реалізації. Забезпечення правової реальності, на наш погляд залежить від забезпечення права системою правових гарантій та практичною наявністю юридичної відповідальності суб'єкта правових відносин при невиконанні свої обов'язків. Якщо в системі реалізації права відсутній хоч один елемент – права-гарантії, обов'язки-юридична відповідальність то можна говорити про відсутність ефективності механізму правової реалізації. Як ми зазначали раніше, що є характерною ознакою постсоціалістичного типу правової системи є прагнення створити єдину систему права на основі конституційного права, де ефективність реалізації конституційних норм не може бути без практичного забезпечення можливості притягнення суб'єктів конституційно-правових відносин до конституційної відповідальності.

Нескінчене реформування змісту самого Основного Закону визначає складність забезпечення виконання конституційних норм та неможливість забезпечення реальності конституційного права. Першопричиною, на наш погляд існування такого стану механізму ре-

лізації права є відсутність правового забезпечення конституційно-правової відповідальності, чіткого визначення на юридичному рівні поняття «конституційно-правової відповідальності», ефективної системи правових норм процесу притягнення до конституційно-правової відповідальності.

На сьогодні в юриспруденції існує багато різноманітних теоретично-правових визначень категорії «конституційно-правової відповідальності» [10; 11]. Наприклад, конституційно-правова відповідальність у науковій літературі визначається як вид юридичної відповідальності, що виникає в сфері конституційно-правових відносин, або юридична відповідальність за порушення норм конституційного законодавства і має політичний характер. Також у наукових дослідженнях юриспруденції зазначається, що вона передбачає обов'язок суб'єкта відповідати за порушення конституційних норм, і може виражатись у різних формах, таких як притягнення до юридичної відповідальності, обмеження прав або застосування санкцій [12]. Цей вид відповідальності визнається у сучасній науці самостійним видом юридичної відповідальності. Теоретико-правові проблеми чіткого визначення категорії «конституційно-правової відповідальності» охоплюють питання її сутності, ознак, значення та місця в системі конституційного права України. Сучасні дослідження науковців стосуються в основному аналізу понять, особливостей та видів санкцій, а також специфіки відповідальності суб'єктів конституційно-правових відносин, визначення основних проблем меж і підстав застосування конституційно-правової відповідальності й розробка механізмів її реалізації для забезпечення верховенства права на теоретичному рівні. При аналізі проблем правового регулювання забезпечення дії конституційно-правової відповідальності зазначаються питання з приводу юридичного закріплення самого поняття «конституційно-правова відповідальність» [13]. Сам механізм забезпечення конституційного від-

повідальності відбувається через ефективне функціонування механізму реалізації юридичної відповідальності державних органів та посадових осіб. Ці проблеми впливають за відсутності дієвого механізму здійснення державної влади та місцевого самоврядування. Це визначило необхідність реформування публічної влади через проведення конституційної реформи для зміни компетенцій основних інституцій державної влади.

Відсутність юридичного визначення у сучасній вітчизняній теорії конституційно-правової відповідальності в цілому, чіткої системи підстав конституційно-правової відповідальності, дієвого механізму публічної влади для реалізації притягнення до конституційно-правової відповідальності суб'єктів конституційно-правових відносин призводить до того, що існує на практиці реальності забезпечення конституційного права велика кількість порушень Конституції та конституційного законодавства України суб'єктами публічної влади без наявності юридичних санкцій.

Удосконалення забезпечення реальності існування інституту конституційно-правової відповідальності основних суб'єктів публічної влади можливо через регламентацію процедурно-процесуальних її підстав і санкцій. На сучасному етапі конституційної реформи потрібно проводити відповідну модернізацію конституційно-правової відповідальності основних суб'єктів конституційно-правових відносин: Верховна Рада, Президент, Кабінет Міністрів, народний депутат, депутати органів місцевого самоврядування. При відсутності або недостатньому чітко визначеному у законодавстві України підстав притягнення до конституційно-правової відповідальності органів державної влади та їх посадових осіб визначає неможливості забезпечення норм Конституції і всього конституційного законодавства. Це порушує існування механізму реалізації прав і свобод людини і громадянина. Саме інститут конституційно-правової відповідальності вищих органів державної влади та посадових осіб є тим гарантом забез-

печення конституційного ладу та системи прав і свобод людини і громадянина. Саме практична наявність відповідних регламентованих процедур конституційно-правової відповідальності може обмежити проблеми забезпечення реальності норм конституційного права. Для існування правового регулювання конституційно-правової відповідальності, на наш погляд, необхідно створити практичну систему стримувань і противаг трьох гілок влади через чітке визначення їх системи компетенцій, функцій, повноважень. Потрібно також створити механізм контролю виконання рішень Конституційного суду, який є єдиним органом конституційної юстиції з приводу забезпечення відповідності дій всіх суб'єктів публічної влади Основного Закону. Це дозволить мінімізувати порушення Конституції, підвищити механізм конституційних гарантій прав і свобод людини та громадянина, що забезпечить реальність права та ліквідує декларативність Конституції України. Надає можливість побудування демократичної та правової держави на реальному рівні суспільних відносин, ліквідує наявність формально-декоративного існування конституційно-правової відповідальності, який є на сьогоднішній малоефективним інструментом охорони Конституції. Так, наприклад, існує проблема реалізації конституційно-правової відповідальності Президента України, яка полягає в тому, що на практиці Президент, фактично не несе відповідальності за свої дії або бездіяльність під час перебування на посаді. Це суперечить основній функції конституційно-правової відповідальності – забезпеченню реалізації повновладдя українського народу. Відповідальність Президента є важливим елементом системи стримувань та противаг, але її ефективність значно знижується відсутністю дієвих механізмів притягнення до відповідальності при порушенні ним саме конституційних норм. За сучасним законодавством Президент несе відповідальність за порушення норм кримінального права, хоча він є гарантом Конституції.

При розгляді проблеми реалізації конституційної відповідальності базовим є питання її підстав, тобто під нашим розумінням сукупність обставин, наявність яких робить конституційно-правову відповідальність можливою у практичному правовому регулюванні забезпечення такого виду юридичної відповідальності. Саме підстави, наприклад, муніципально-правової відповідальності де вони є певними юридичними фактами конституційно-правових норм, на основі яких деліктоздатні суб'єкти несуть відповідальність. Це є також процесуальною підставою відповідальності, тому що вона відбувається у процесуальній формі притягнення їх до вказаного виду юридичної відповідальності. На основі цього прикладу, на наш погляд недостатньо закріпити на законодавчому рівні тільки склад конституційно-правових деліктів, необхідно також чітко закріпити саму нормативно-правову процедуру притягнення до конституційно-правової відповідальності суб'єктів всіх конституційно-правових відносин. Загальними підставами притягнення до конституційно-правової відповідальності повинні бути такі юридичні факти як: а) нормативні порушення конституційного права; б) наявність правозастосовного акту, який накладає санкцію в) процесуальні.

На показники ефективності конституційно-правової відповідальності впливають не лише відсутність правового закріплення притягнення до конституційно-правової відповідальності але й соціально-економічна, політична ситуація в країні, стан рівня правової культури суспільства, особливості правового менталітету.

Висновки. Таким чином, конституційно-правова відповідальність органів і посадових осіб державної влади є окремим видом юридичної відповідальності, вона має політико-правовий характер. При відсутності реального механізму забезпечення конституційної відповідальності неможливо говорити про наявність ефективної системи забезпе-

чення реалізації прав і свобод людини і громадянина, організації роботи всіх інституцій публічної влади. Тому категорію «конституційно-правова відповідальність» можна розглядати як важливий елемент гарантій реалізації конституційних норм. Сама Конституція у національній системі права України є основою формування змісту норм всіх галузей права. Тому без забезпечення реалізації конституційної відповідальності ми не можемо говорити і про наявність ефективності регулювання суспільних відносин різними галузями права. Конституційно-правова відповідальність гарантує якість виконання своїх обов'язків органами державної влади, державними службовцями, органами місцевого самоврядування практичної реалізації прав і свобод людини і громадянина які зазначені у Конституції України.

Конституційно-правова відповідальність є основою реальності права у державі, оскільки гарантує верховенство права. Вона є базисом до реалізації демократичних інституцій у суспільстві та публічній владі. Саме неухильне виконання конституційно-правових норм усіма суб'єктами конституційно-правових відносин є важливим для функціонування правової держави. Таким чином, конституційно-правова відповідальність виступає тим самим механізмом, який забезпечує реальне функціонування права та його вплив на суспільні відносини.

Для забезпечення реалізації притягнення суб'єктів конституційно-правових відносин до конституційно-правової відповідальності, на нашу думку, потрібно побудувати дійовий механізм стримування та протидії трьох гілок державної влади. Сучасне нормативно-правове забезпечення регулювання інституту конституційно-правової відповідальності має особливе значення для стабілізації і розвитку правової демократичної держави, оскільки неправомірні, безвідповідальні дії вищих посадових осіб і органів державної влади завдають значної шкоди державному суверенітету України.

Анотація

Стаття присвячена проблемі забезпечення конституційних прав і свобод людини громадянина. Механізм реалізації конституційно-правової відповідальності є однією з гарантій існування для розвитку правової, демократичної та соціальної держави. Цей механізм дає можливість публічній владі ефективно виконувати свої обов'язки з реалізації основного конституційного принципу – реалізації прав і свобод людини і громадянина.

Мета статті – проаналізувати існування проблеми ефективності механізму реалізації норм Конституції України. Механізм реалізації права як комплекс засобів, який забезпечує втілення конституційних норм у життя є необхідним елементом забезпечення реальності права у суспільстві. Він включає різноманітні елементи – правові акти, діяльність органів державної влади, судові рішення, правотворчість а також дії громадян.

У дослідженні проаналізовані такі категорії як реальність права, конституційно-правова відповідальність, правове життя, особливості правової системи сучасної України як постсоціалістичного типу.

Визначені основні проблеми забезпечення конституційної відповідальності: відсутність юридичного поняття категорії «конституційно-правова відповідальність» у законодавстві; відсутність законодавчого закріплення процедури конституційної відповідальності основних суб'єктів публічної влади; не визначеність форм конституційно-правової відповідальності.

Основні висновки у дослідженні: конституційно-правова відповідальність органів і посадових осіб державної влади є окремим видом юридичної відповідальності; при відсутності реального механізму забезпечення конституційної відповідальності неможливо говорити про наявність ефективної системи забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина; «конституційно-правова відповідальність» можна розглядати як важливий елемент гарантій реалізації конституційних норм.

Без забезпечення реалізації конституційної відповідальності не існує ефективності регулювання суспільних відносин різними галузями права. Конституційно-правова відповідальність гарантує якість виконання своїх обов'язків органами державної влади, державними службовцями, органами місцевого самоврядування практичної реалізації прав і свобод людини і громадянина які зазначені у Конституції України.

Конституційно-правова відповідальність є основою реальності права у державі, оскільки гарантує верховенство права. Вона є базисом до реалізації демократичних інституцій у суспільстві та публічній владі

Для забезпечення реалізації притягнення суб'єктів конституційно-правових відносин до конституційно-правової відповідальності потрібно побудувати дійовий механізм стримування та протидії трьох гілок державної влади.

Ключові слова: реальність права, постсоціалістична правова система, права людини і громадянина, конституційно-правова відповідальність, механізм реалізації права.

Mudryievsk L.M., Chukaieva V.O. Constitutional and legal responsibility as a guarantee of ensuring human and civil rights and freedoms

Summary

The article is devoted to the problem of ensuring constitutional rights and freedoms of a human citizen. The mechanism of constitutional and legal liability is one of the guarantees of existence for the development of a legal, democratic and social state. The mechanism of constitutional and legal liability enables public authorities to effectively fulfill their duties to implement the basic constitutional principle - the exercise of human and civil rights and freedoms.

The purpose of the article is to analyse the existence of the problem of the effectiveness of the mechanism of implementation of the provisions of the Constitution of Ukraine. The mechanism of implementation of law as a set of means ensuring the implementation of constitutional provisions is a necessary element of ensuring the reality of law in society. It includes various elements - legal acts, activities of public authorities, court decisions, lawmaking and actions of citizens.

The study analyses such categories as the reality of law, constitutional and legal responsibility, legal life, and peculiarities of the legal system of modern Ukraine as a post-socialist type.

The author identifies the main problems of ensuring constitutional responsibility: the lack of a legal concept of the category 'constitutional and legal responsibility' in legislation; the lack of legislative consolidation of the procedure for constitutional responsibility of the main subjects of public power; and the uncertainty of the forms of constitutional and legal responsibility.

The main conclusions of the study are as follows: constitutional and legal liability of public authorities and officials is a separate type of legal liability; In the absence of a real mechanism for ensuring constitutional liability, it is impossible to speak of an effective system for ensuring the exercise of human and civil rights and freedoms; 'constitutional and legal liability' can be viewed as an important element of guarantees for the implementation of constitutional provisions.

Without ensuring the implementation of constitutional responsibility, there is no effective regulation of social relations by various branches of law. Constitutional and legal liability guarantees the quality of performance of their duties by public authorities, civil servants, and local self-government bodies in the practical implementation of human and civil rights and freedoms as set out in the Constitution of Ukraine.

Constitutional and legal responsibility is the basis of the reality of law in the state, as it guarantees the rule of law. It is the basis for the implementation of democratic institutions in society and public authorities.

Key words: reality of law, post-socialist legal system, human and civil rights, constitutional and legal responsibility, mechanism of implementation of law.

Список використаних джерел:

1. Селіванов А.О. С29 Реалії конституційного права України. К.: Логос, 2015. 84 с.
2. Шатіло В. Поняття та ознаки конституційного механізму державної влади. *Публічне право*. 2019. № 1 (33). С. 9–17.
3. Карпичков В.О. Правова реальність та правове життя: співвідношення та взаємодія. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2014. Випуск 24. Т. 1. С. 40–44.
4. Чукаєва В.О. Особливості формування правової системи України в умовах глобальної конституційної реформи на сучасному етапі. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання розвитку правової системи в сучасній Україні» 4 лютого 2025 року м. Київ, Україна. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/354> (дата звернення: 27.04.2025 р.)
5. Дячишин Я.В. *Правова система суспільства перехідного періоду: ознаки, тенденції, завдання*. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. 2012. Випуск 20. Частина 2. Т. 1. С. 30–32.
6. Радзілевич Д.А. Правове життя як контекст регіонального правового порядку в сучасній Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 2. С. 60–64.
7. Куціпак О.В. Становлення категорії «правове життя» через призму категорії «правова система». *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 62–65.

8. Дзівінзінський В.Є. Природне та позитивне право: компаративний аналіз. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2012. № 9/2. *Філософія*. Вип. 22/2. С. 72–75.
9. Баран А. Поняття та зміст природних меж позитивного права. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». 2021. № 3 (31). С. 31–39.
10. Стрижак Д.І. Конституційно-правова відповідальність: проблемні аспекти практичного застосування. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (ВНПЗ ДГУ, 30.09.2021). С. 42–44.
11. Андрушко І. П. Конституційно-правова відповідальність: поняття та склад. *Пріоритети національного реформування держави і права: теорія та практика* : зб. матеріалів Міжнар. юрид. наук.-практ. Інтернет-конф. : тези наук. доп. (8 жовт. 2014 р.) : www.LegalActivity.com.ua / Міжнар. юрид. наук.-практ. Інтернет-конф. *Актуальна юриспруденція*. Київ, 2014. С. 43–45.
12. Батанова Н.М. Проблеми конституційно-правової відповідальності верховної ради України в контексті зарубіжного досвіду. *Правова держава* : щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2023. Випуск 34. С. 326–336.
13. Ботанова Н.М. Феномен конституційно-правової відповідальності: аксіологічний потенціал та проблеми ефективності реалізації. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 83–88.
14. Гансецька Е.В. Практичні проблеми реалізації процедури імпічменту в Україні. *Юридичний науковий журнал*. 2023. № 2. С. 72–74.
15. Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент) : Закон України від 10 вересня 2019 р. № 39-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39-20#Text> (дата звернення: 29.04.2025 року)

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2025.25.02>

Цісар Д.В.

*доктор філософії в галузі права,
старший науковий співробітник
наукового центру проблем виховання доброчесності
та запобігання корупції у секторі безпеки та оборони
Національний університет оборони України*

Швець М.А.

*старший науковий співробітник
наукового центру проблем виховання доброчесності
та запобігання корупції у секторі безпеки та оборони
Національний університет оборони України*

КОРУПЦІЙНІ ПРОЯВИ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО І ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЯК ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ

Постановка проблеми. Протидія корупційним проявам є головним завданням кожної розвиваючої країни і Україна не є виключенням. Процеси виховання доброчесності та протидії корупційним проявам в Україні набули нового значення та підтримки з боку міжнародних партнерів після набуття у 2022 році статусу кандидата на членство в Європейський Союз. Підсилює необхідність створення умов для викорінення корупції в Україні, розв'язана повномасштабна військова агресія РФ, яка триває вже більше трьох років.

Корупція у сфері національної безпеки і оборони безпосередньо впливає на стан і якість визначених законодавством гарантій соціального і правового захисту військовослужбовців, їх бойовий та морально-психологічний стан, що як наслідок відображається на обороноздатності та національній безпеці країни. Оскільки корупція відбувається між людьми, то і порушує права і свободи інших людей, що в умовах війни становить загально-державну та загально-національну загрозу.

Стан дослідження. Корупція в Україні, як і в усьому світі сприймається як суспільно небезпечне явище, що впливає на розвиток як

внутрішніх так і зовнішніх соціальних, економічних і політичних аспектів. Програма євроінтеграції на шляху до Європейського Союзу включає посилення боротьби з корупцією та становлення верховенства права. Нажаль властивість корупції щодо проникнення у всі сфери життєдіяльності не оминула і сектор безпеки і оборони України.

Розв'язанням проблемних питань в площині протидії корупційним проявам, зміцненню конституційного ладу та національній безпеці присвячені праці таких науковців, як: В. Андрушко, В. Бойко, В. Богун, М. Ількова, І. Наливайко, О. Бондаренко, Л. Гбур, Б. Шамрай та інші.

Проте залишається малодослідженим аспект впливу корупції на стан соціального і правового захисту військовослужбовців, що як наслідок позначається на обороноздатності країни та загрожує національній безпеці, тому потребує додаткового вивчення.

Метою статті є визначення впливу корупції у сфері безпеки та оборони на шляху до євроінтеграції, та встановлення взаємозв'язку її впливу на порушення основних норм соціального і правового захисту військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу. Під час становлення та розвитку будь-якої країни, феномен корупції також розвивається із негативними, притаманними йому закономірностями у всіх сферах життєдіяльності держави. Нажаль це явище охоплює усі країни світу, без винятку. Набути стовідсотковий імунітет до корупції на якомусь певному етапі становлення держави, як показує світовий досвід, нажаль неможливо.

Процеси виховання доброчесності та протидії корупційним проявам серед населення ускладнюються тим фактором, що українське суспільство сприймає корупцію як невід'ємну частину свого розвитку [1, с. 169]. Проте досягнути певних успіхів у зменшенні обсягу та розповсюдженню корупції нівелюючи її вплив на економічні, соціальні, правові та інші процеси за прикладом країн європейської демократії, все ж таки, можливо.

Колектив науковців, а саме В. Андрушко, В. Бойко та В. Богун, розглядаючи соціальний захист військовослужбовців та його вплив на запобігання та протидію корупції зазначають, що міжнародний досвід з питань запобігання та протидії корупції приділяє важливу роль правам, свободам і обов'язкам громадян. У суспільстві без корупції, державні інституції покликані створити й забезпечити реалізацію таких правил поведінки та умов життя, які у свою чергу будуть виступати запобіжниками корупційним складовим у системі соціального захисту [2, с. 32]. Необхідно зауважити що на міжнародній арені інтеграційне об'єднання яким виступає Європейський Союз, сформувало та запровадило в життя принципово нові та якісно високі стандарти соціального захисту своїх громадян, що стали еталонним прикладом для багатьох країн світу. Для України визначальним в контексті такого розвитку стає 23 червня 2022 року, коли після ухвалення історичного рішення про надання Україні статусу кандидата на членство в Європейському Союзі розпочинається новий етап перспектив, запровадження реформ національного законодавства [3; 4, с. 122–123].

Розглядаючи процес законодавчих реформ М. Ількова та І. Наливайко резюмують, що імплементація цих стандартів може забезпечити підвищення рівня соціальних гарантій, сприяти соціальній інклюзії та створити умови для інтеграції України до європейського правового простору цінностей [5, с. 112]. Однак на думку Л. Гбур, незважаючи на те, що в Україні досить багато законодавчих актів присвячено проблемі наявності корупції і корупційних проявів та створено значну кількість державних органів у сфері виявлення та протидії корупції, дане суспільно небезпечне явище не перестає вражати сфери суспільного життя [1, с. 170].

Соціологічною службою Центру Разумкова в рамках проекту «Україна на шляху до ЄС: реалії і перспективи», в період з 22 вересня по 1 жовтня 2022 року проведено опитування в усіх регіонах України, за винятком тимчасово окупованих територій Донецької, Луганської, Херсонської областей та Автономної Республіки Крим, на предмет думки і позиції громадян щодо тих чинників які перешкоджають інтеграції України до Європейського Союзу. За результатами опитування перше місце у рейтингу отриманих результатів (75,9%) посіла відповідь яка вказує на наявні внутрішні проблеми в Україні, а саме: недостатні темпи реформ, незадовільна боротьба з корупцією тощо [6, с. 89, 97].

Тож на нашу думку основними, векторно-спрямованими заходами для України, як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної та правової держави, з огляду теоретико-правового аспекту, є доброчесне виконання та реалізація конституційних засад, всіма суб'єктами які визначені статтею 3 Закону України «Про запобігання Корупції» [7, ст. 1; 8, ст. 3]. Саме належне та доброчесне виконання конституційних засад у повній мірі забезпечить гарантії життю і здоров'ю, прав і свобод людини, захисту її честі і гідності що визначаються статтею 3 Конституції України [7, ст. 3].

Більш детальне тлумачення статті 3 Основного Закону України, описане у науково-практичному коментарі Конституції України.

Цей науково-практичний коментар визначає гарантії прав і свобод людини, як такі явища, що сприяють здійсненню прав і свобод людини, забезпечують їх охорону та захист. Згадка про такі гарантії зобов'язує державу не тільки проголошувати, декларувати у конституції й інших законах права і свободи, але й дбати, піклуватись про їхню здійсненність, можливість реалізації [9].

Беручи до уваги ту обставину, що правове регулювання відносин між державою і громадянами України у зв'язку з виконанням ними конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, а також визначення загальних засад проходження в Україні військової служби відбувається на підставі Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [10] слід підкреслити той факт, де частина 5 статті 17 Конституції України визначає, що держава забезпечує соціальний захист громадян, які перебувають на службі у Збройних Силах та інших військових формуваннях України, а також членів їхніх сімей [7, ч. 5 ст. 17].

В процесах життєдіяльності держави, прояви недоброчесності та корупції нівелюють фундаментальні засади верховенства права, порушуючи основи національної безпеки країни, прав і свобод людини, аспекти соціального захисту військовослужбовців [4, с. 123]. Враховуючи зміст цих ризиків, центром внутрішньополітичних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень протягом квітня–травня 2023 року проведено експертне опитування в межах реалізації дослідницького проєкту «Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики». Очікуваним результатом опитування в переліку загроз національній безпеці респонденти зазначили корупцію. Проте контекст згадування між собою відрізнявся. Основними напрямками дестабілізаційного потенціалу корупції можна виділити такі напрямки, як:

1) підрив обороноздатності та економічної стійкості України;

2) перешкоди у проведенні реформ;

3) порушення прав і свобод громадян [11, с. 3, 5–6].

З моменту повномасштабного вторгнення РФ на територію України починаючи з лютого 2022 по жовтень 2024 року, корупційні прояви набули масового характеру. Як свідчення цьому є винесення майже 7 000 вироків корупціонерам згідно з даними Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення [12]. В Міністерстві оборони України після гучного скандалу в січні 2023 року щодо закупівель яєць по 17 гривень за одну штуку, вже у березні цього ж року було створено Департамент з питань запобігання та виявлення корупції [13]. На превеликий жаль реакція держави на існуючі корупційні прояви у військовому середовищі відбулася лише після створення резонансу цієї події в суспільстві. З цього приводу наші думки солідарні із думкою О. Бондаренко яка акцентує увагу на тому, що успішність антикорупційних заходів у будь-якій сфері суттєво залежить не тільки від уміння реагувати на поточні корупційні прояви та розробляти дієві заходи протидії, а й уміння прогнозувати перспективні зміни та трансформаційні процеси у корупції [14, с. 326].

Продовжуючи думку щодо здійснення заходів протидії корупційним проявам Б. Шамрай зазначає що окрім здійснення самих заходів протидії корупції, важливим аспектом є виявлення корупційних ризиків у діяльності структурних підрозділів, тобто правових, організаційних та інших факторів і причин, які породжують, заохочують, стимулюють корупцію, їх повне усунення або мінімізацію. Де за специфікою військової служби корупційні ризики містять такі сфери, як: закупівля озброєння, військової техніки та пального; будівництво інфраструктури; утилізація майна та надлишкової техніки; розподіл житла; використання земель оборони; орендні відносини; харчування; медичне, санаторно-курортне, лазне-пральне та речове забезпечення; забезпечення пально-мастильними матеріалами та решта [15, с. 74].

Вочевидь, що той ряд корупційних скандалів у Міністерстві оборони України які мали місце під час повномасштабної збройної агресії РФ проти України після 24 лютого 2022 року, а саме:

постачання одягу і харчів, на яких держава втратила щонайменше 1 мільярд гривень;

розкрадання 1,5 мільярда гривень на закупівлі снарядів для Збройних Сил України;

постачання бронежилетів, касок, одягу та інших речей для військових за завищеними цінами та низької якості на суму понад 1,4 мільярда гривень;

закупівля для солдатів курячих яєць по 17 гривень за штуку [16] та інші неменш резонансні події, просто знищують інститут соціального і правового захисту військовослужбовців, демотивуючи військових до якісного виконання своїх службових обов'язків, знижують обороноздатність та загрожують національній безпеці країни.

Тому вчинення корупційних діянь на третьому році війни, тим більше у сфері безпеки та оборони, має сприйматися на всіх рівнях, як найтяжчий злочин проти України із відповідною мірою покарання та публічним висвітленням з метою загально-державного осуду. Оскільки наслідки недоброчесної поведінки критично впливають на повноцінне користування усіма правами і свободами людини та громадянина, а військовослужбовцям у зв'язку із особливим характером проходження військової служби, яка пов'язана із захистом Вітчизни, погіршення або неможливість скористатися визначними законодавством пільгами, гарантіями чи компенсаціями [17, ст. 1²; 4, с. 124].

Ігнорування, замовчування чи бездіяльність на випадки недоброчесної поведінки та корупційних проявів у секторі безпеки та оборони України чи у відношенні до нього, повинні розглядатися державою як обтяжуюча обставина що сприяє поступальному руху корупції, залишаючи військовослужбовців

сам на сам із виникаючими проблемами вирішення яких покладені на державу відповідно до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» що гарантується частиною 5 статті 17 Конституції України [17; 7, ч. 5 ст. 17].

При цьому варто зазначити, що комплексний аналіз негативного впливу корупції на аспекти соціального і правового захисту військовослужбовців на сьогодні у науковців-правників, істориків, соціологів, військових ще всебічно не досліджений. У межах нашого дослідження здійснюється лише певний зріз цього багатогранного явища, яким є корупція [4].

Висновки. Шлях євроінтеграції України відбувається в умовах безпідставної широкомасштабної російської інтервенції. В цих умовах необхідно виконувати і запроваджувати на практиці положення Угоди про асоціацію, основним з яких є питання запобігання та боротьби з корупцією. Тому адаптація українського законодавства відповідно до вимог європейського правового простору вочевидь потребує часу та зусиль в контексті перевиховання свідомості суспільства щодо прийняття нульової толерантності відносно недоброчесної поведінки та корупційних проявів.

Будь який прояв недоброчесної поведінки та корупційних дій нівелює норми статті 3 Конституції України порушуючи гарантії прав і свобод людини, оскільки вчиняється людиною проти людини, а у секторі безпеки і оборони загрожує знищенням суспільства, держави, нації.

На підставі цього можемо стверджувати, що національна безпека країни прямо-пропорційно залежна від наповнення та якості соціального і правового захисту військовослужбовців, які в умовах більш ніж трьох річного протистояння військовій агресії РФ проти України повинні відчувати що держава про них турбується, як про свою найвищу соціальну цінність, де немає місця корупції.

Анотація

Наукова стаття присвячена розгляду впливу корупційних проявів та недоброчесної поведінки у сфері безпеки та оборони України, на шляху до євроінтеграції із Європейським Союзом. Водночас підкреслюється що процеси євроінтеграції відбуваються в умовах особливого правового режиму воєнного стану який запроваджено 24 лютого 2022 року по всій підконтрольній території України, що носить унікальний характер зумовлений низкою ризиків і загроз, як в політичному, економічному, соціальному так і безпековому середовищі. Окреслено що одним із головних напрямків проведення реформ визначено розвиток та вдосконалення наявних інструментів та ресурсів спрямованих на виховання доброчесності та запобігання корупційними проявами у всіх сферах життєдіяльності країни.

Наголошено на тому що негативні фактори корупційних проявів безпосередньо впливають на верховенство права сучасних демократичних правових держав порушуючи основи їх Конституційних засад, в частині реалізації гарантій права і свобод людини. Встановлено що корупційні діяння незалежно від сфери вчинення, здійснюються людиною, яка свідомо порушує законодавство України, тому як наслідок можна стверджувати проте що вони вчиняються проти іншої людини, порушуючи її Конституційні права і свободи.

Доведено взаємозв'язок негативного впливу корупційних проявів та недоброчесної поведінки у секторі безпеки і оборони на сферу забезпечення та реалізації гарантій норм соціального і правового захисту військовослужбовців які задекларовані у Конституції України та реалізуються через дію Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» та інших законів підзаконних/відомчих нормативно-правових актів, що визначають таке право.

Аргументовано зв'язок зниження ефективності обороноздатності та безпеки національних інтересів України через порушення законодавчих норм соціального і правового захисту військовослужбовців, збільшення демотивуючої складової та погіршення морально-психологічного стану, умови яких створюються під негативним впливом наслідків корупційних проявів у сфері діяльності сектору безпеки і оборони України.

Ключові слова: військовослужбовці, соціальний і правовий захист, права і свободи, гарантії, національна безпека, інтеграція, доброчесність, корупція.

Tsisar D.V., Shvets M.A. Corruption manifestations in the sphere of social and legal protection of military personnel as a threat to national security

Summary

The scientific article is devoted to the impact of corruption and dishonest behavior in the field of security and defense of Ukraine, on the way to European integration with the European Union. At the same time, it is emphasized that the processes of European integration are taking place under the conditions of a special legal regime of martial law, which was introduced on February 24, 2022 throughout the controlled territory of Ukraine, which is unique in nature due to a number of risks and threats, both in the political, economic, social and security environment. It is outlined that one of the main directions of reform is the development and improvement of existing tools and resources aimed at fostering integrity and preventing corruption in all spheres of life in the country.

It is emphasized that the negative factors of corruption directly affect the rule of law of modern democratic legal states, violating the foundations of their Constitutional principles, in terms of the implementation of guarantees of human rights and freedoms. It is established that corrupt acts, regardless of the scope of commission, are committed by a person who knowingly violates the legislation of Ukraine, therefore, as a consequence, it can be argued that they are committed against another person, violating their Constitutional rights and freedoms.

The correlation between the negative impact of corruption and dishonest behavior in the security and defense sector on the sphere of ensuring and implementing guarantees of social and legal protection norms for military personnel, which are declared in the Constitution of Ukraine and implemented through the Law of Ukraine "On social and legal protection of military personnel and members of their families" and other laws, subordinate/departmental regulatory legal acts that define such a right, has been proven.

The connection between the decrease in the effectiveness of the defense capability and the security of the national interests of Ukraine due to the violation of legislative norms of social and legal protection of military personnel, the increase in the demotivating component and the deterioration of the moral and psychological state, the conditions of which are created under the negative influence of the consequences of corruption manifestations in the sphere of activity of the security and defense sector of Ukraine, is argued.

Key words: military personnel, social and legal protection, rights and freedoms, guarantees, national security, integration, integrity, corruption.

Список використаних джерел:

1. Гбур Л.В. Шляхи подолання корупції та корупційних проявів в Україні: кримінально-правовий аналіз. «Право. Людина. Довкілля.» / («Law. Human. Environment»). Том 11, № 3, 2020, С. 166–174. URL: <https://cutt.ly/0rf1elNW> (дата звернення 15.04.2025).
2. Андрушко В., Бойко В., Богун В. Соціальний захист прав військовослужбовців та його вплив на запобігання та протидію корупції. *Актуальні проблеми протидії та запобігання корупції*. (с. 31–33). 28 жовтня 2021, Хмельницький, Україна : Вид-во НАДПСУ. URL: <https://cutt.ly/nreVLf4L> (дата звернення 14.04.2025).
3. Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС. Офіційна веб-сторінка Урядовий портал. Стаття. URL: <https://cutt.ly/nreNHS2X> (дата звернення 14.04.2025).
4. Цісар Д.В, Швець М.А. Вплив корупційних проявів на правові основи соціального і правового захисту військовослужбовців військових формувань України. *Theoretical and empirical scientific research: concept and trends*: збірник наукових праць «ЛОГОΣ» з матеріалами VIII Міжнародної науково-практичної конференції, (м. Оксфорд, 7 березня 2025 р.) / Європейська наукова платформа. Вінниця-Оксфорд, 2025, С. 122-125. URL: <https://surl.li/qovrvv> (дата звернення 16.04.2025).
5. Ількова М., Наливайко І. Європейські стандарти соціального захисту: уроки для України в контексті євроінтеграції. *Theoretical and practical aspects of modern scientific research* (с. 109–113). 28 січня 2025, Сеул, Республіка Корея: Case Co., Ltd. & UKRLOGOS Group LLC. URL: <https://cutt.ly/xrrrBI8a> (дата звернення 14.04.2025).
6. Україна на шляху до ЄС: реалії і перспективи. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. № 1-2 (187–188), 2022. с. 132 URL: <https://cutt.ly/mrf2bgqA> (дата звернення 15.04.2025).
7. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року (редакція від 01 січня 2020 року). *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>. (дата звернення 14.04.2025).
8. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700–VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення 15.04.2025).
9. Конституція України. Науково-практичний коментар. Розділ I Загальні засади. TextBook. URL: <https://cutt.ly/xreMKnGR> (дата звернення 16.04.2025).

10. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII (редакція від 29 листопада 2024 року). *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>. (дата звернення 14.04.2025).
11. Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики. Національний інститут стратегічних досліджень. Експертне опитування. 2023, С.30. URL: <https://cutt.ly/2rriXt7Y> (дата звернення 14.04.2025).
12. 6,8 тис. вироків корупціонерам було винесено за час великої війни. Стаття. Опендатабот. URL: <https://cutt.ly/OttoGL9I> (дата звернення 14.04.2025).
13. Будрін А. Після «яєчного скандалу» Міноборони України створило департамент для боротьби з корупцією. Стаття. УНІАН. URL: <https://cutt.ly/RrrzBIBO> (дата звернення 14.04.2025).
14. Бондаренко О.С. Корупційні прояви в оборонному секторі в умовах воєнного стану та післявоєнний період: характеристика та заходи нівелювання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. (№3), С. 323–327. URL: <https://cutt.ly/brrxoMiJ> (дата звернення 14.04.2025).
15. Шамрай Б. Адміністративна діяльність із запобігання і протидії корупції у військовій сфері. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Том 84, № 1, 2016. С. 68–81. URL: <https://cutt.ly/grf9kMDe> (дата звернення 15.04.2025).
16. Павленко А. Гучні корупційні скандали в Міноборони: хто ці «герої», що нажились на ЗСУ. Стаття. ТСН. URL: <https://cutt.ly/Hrf9P17s> (дата звернення 15.04.2025).
17. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII (редакція від 25 серпня 2024 року). *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст. 190. URL: <https://cutt.ly/2grxQcXv> (дата звернення 16.04.2025).

Мина В.В.

*кандидат юридичних наук,
викладач кафедри правового забезпечення та правоохоронної діяльності
факультету забезпечення державної безпеки
Київський інститут Національної гвардії України*

СУДОВІ ДОКАЗИ ТА ЇХ ФОРМА В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: ПЕРСПЕКТИВИ ЗМІН В КОНСТРУКЦІЇ

Постановка проблеми. У цивільному процесуальному праві інститут доказів є одним з найбільш стародавніх і фундаментальних, оскільки він виник разом з появою самого судового процесу.

Незважаючи на те, що досліджуваний інститут має певний ступінь консерватизму, і деякі докази існують протягом тисячоліть практично в первісному вигляді, його не слід розцінювати як статичний. Він змінювався і вдосконалювався, адаптуючись до потреб судочинства того чи іншого історичного етапу, причому сьогодні, в період серйозного та стрімкого реформування процесуального законодавства, розвиток не припиняється.

Наведене твердження є справедливим і для переліків доказів, що представляють собою системи, здатні до трансформації.

У сучасному науковому співтоваристві висловлюються думки про необхідність їх зміни, зокрема, в цивільному процесі пропонується розширити існуючий перелік або відмовитися від конструкції закритого переліку як такої.

Зазначені позиції заслуговують на особливу увагу, оскільки, дійсно, ряд доказів мають нестандартну процесуальну форму, прямо не поійменовану у відповідній правовій нормі.

В ході розгляду справи перед судом постає своєрідна дилема: або виключення з процесу такої доказової інформації, або її кваліфікація відповідно до законодавчо закріпленого переліку. При відсутності належного правового регулювання другий підхід є вимушеним,

оскільки дозволяє не ігнорувати важливу інформацію, що має значення для розгляду і вирішення справи. Особливо яскраво він проявляється у цивільному процесі при визначенні правової природи висновків експертів (документи, отримані в результаті проведення позасудових експертиз).

Наступний аспект, який заслуговує на увагу, пов'язаний з доказами, отриманими за допомогою сучасних засобів техніки та електроніки (електронні докази). Яка їх правова природа? Чи виправдовують вони законодавче закріплення як окремої самостійної категорії? Відповіді на поставлені питання носять дискусійний характер.

Таким чином, дослідження процесуальної форми доказів, що викликають проблеми наукового і практичного характеру, в сучасних умовах представляється вельми важливим і актуальним. Воно дозволить сформувати певну позицію в полеміці про доцільність змін відповідних положень законодавства та запропонувати вірний напрям розвитку судової практики.

Усе вищезазначене і зумовило актуальність цього дослідження.

Метою статті є дослідження теоретико-практичних аспектів форми судових доказів в цивільному процесуальному праві України.

Аналіз наукових публікацій. До дослідження теоретико-практичних аспектів судових доказів та доказування в цивільному процесі зверталися такі вчені як: В. Андрійцо, О. Астапенко, Т. Барабаш, Н. Басай, Г. Ветрова,

А. Винберг, М. Гротадзінський, Г. Єрофеев, В. Зажицький, В. Золотих, Г. Кочаров, А. Костаков, Т. Кучер, О. Лазько, П. Лупинська, В. Маташова, І. Машлевко, Г. Миньковський, Ю. Мещеряков, Я.О. Мотовиловкер, Ю. Ніколаєць, О. Осетрова, С. Пашин, О. Перунова, О. Ратинов, М. Селезнев, М. Селіванов, Н. Сибилева, А. Сизоненко, М. Треушников, С. Фурса, Є. Фурса, Д. Чечот, М. Шакарян, С. Шейфер, А. Штефан, С. Щербак та ін.

Виклад основного матеріалу. Судові докази є необхідним інструментарієм судового доказування, що володіє певною специфікою. Вона полягає в наступному: і судові доказування, і аргументи, що наводяться в залі засідання учасниками процесу з метою підтвердження фактів і обставин справи, повинні бути надані не в довільній, а в особливій формі, закріпленій у відповідних правових нормах.

Слід погодитися з думкою С. Васильєва про те, що доказування не слід зводити тільки до логічного аргументування, хоча воно має істотне значення; «доведення виражається в такому використанні юридичних доказів, в результаті якого виявляються з'ясованими обставини справи, і значить, завершується перша стадія процесу застосування права – встановлюється його фактична основа» [2, с. 142].

Р. Тертишников вважає, що: «судове доказування є логіко-практичною діяльністю осіб, що беруть участь у справі, а також в певній мірі і суду, яка спрямована на досягнення вірного знання про фактичні обставини виникнення, зміни та припинення правовідносин, і здійснюється в процесуальній формі шляхом затвердження осіб, що беруть участь у справі, фактів, що мають правове значення, вказівок на докази, подання їх суду, надання судом сприяння в одержанні доказів, дослідження доказів та їх оцінка» [12].

С. Фурса, Є. Фурса та С. Щербак під судовим доказуванням розуміють діяльність сторін, інших осіб, що беруть участь у справі, і суду, яка спрямована на встановлення

обставин, що мають значення для справи, і обґрунтування висновків про ці обставини [15, с. 603].

Схожих поглядів на сутність судового доказування дотримується абсолютна більшість вчених-процесуалістів.

С. Васильєв зазначає, що: «Судове доказування охоплює процесуальну діяльність всіх суб'єктів процесу. Незважаючи на те, що їх функції у доказуванні різні, судові доказування є різновидом пізнання, що включає діяльність суду, осіб, які беруть участь у справі, їх представників» [2, с.148].

У науці цивільного процесуального права з цього питання склалися й інші думки.

Т. Цюра вважає, що доказування являє собою процесуальну діяльність тільки сторін, яка полягає в поданні доказів, спростуванні доказів супротивника, заяві клопотань, участі в дослідженні доказів [17].

Точку зору про пасивну роль суду поділяв Ю. Ніколаєць, вважаючи, що доказуванням в цивільному процесі слід вважати діяльність обізнаних про обставини справи і зацікавлених в її результаті суб'єктів, спрямовану на те, щоб переконати суд в існуванні (не існуванні) окремих фактичних обставин.

До числа найбільш спірних моментів відносяться аспекти, пов'язані з поняттям доказування, його суб'єктами, структурою, зв'язком логічної і правової сторін у доказуванні.

Процес судового доказування володіє певною специфікою, одночасно підкоряючись і логічним правилам, і законодавчим нормам. Така позиція представляється найбільш правильною, хоча в науці висловлювалися і інші точки зору.

Зокрема, певні вчені ототожнювали логічне доказування і процесуальне доказування, не знаходили між ними істотної різниці; інші ж дослідники поділяли зазначені поняття, маючи на увазі під доказуванням певну сукупність процесуальних дій.

Таким чином, судові доказування необхідно розглядати як єдність двох складових елементів: логічного і процесуального.

У логіці для підтвердження або спростування тези використовуються аргументи, в судовому доказуванні схожу функцію виконують докази, дефініції яких закріплені у відповідних правових нормах.

Згідно з ч. 1. ст. 76 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України): «доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи» [16].

Відповідно до ч. 2. ст. 76 ЦПК України: «Ці дані встановлюються такими засобами: 1) письмовими, речовими і електронними доказами; 2) висновками експертів; 3) показаннями свідків» [16].

Проте, в процесуальній науці відсутній єдиний погляд на природу судових доказів. Більшість існуючих точок зору можна звести до декількох підходів.

Представників першої позиції об'єднує те, що вони розглядають судові докази тільки в одному аспекті: або як фактичні дані, або як певні інструментарії (засоби і способи).

Наприклад, В. Андрійцо вважає, що «судові докази – це звичайні факти, ті ж явища, які відбуваються в житті, ті ж речі, ті ж люди, ті ж дії людей. Судовими доказами вони є лише остільки, оскільки вони вступають в орбіту судового процесу, стають засобом для встановлення обставин, які цікавлять суд...» [1].

На думку В. Андрійцо, до судових доказів слід віднести засоби і способи, за допомогою яких суд встановлює наявність або відсутність юридичних фактів [1].

Р. Тертишніков вказував, що «судовими доказами в цивільному процесі є процесуальні засоби і способи встановлення об'єктивної істинності наявності або відсутності фактів, необхідних для вирішення спору між сторонами» [12].

Для прихильників наступного підходу поняття «судовий доказ» володіє двома значеннями: «відомості про факти» («фактичні дані») і «засоби доказування».

Так, Я. Зейкан вважав, що «судовими доказами є всі фактичні дані (факти, відомості про факти), а також засоби доказування, які в передбачених законом процесуальних формах використовуються в суді для всебічного і повного дослідження обставин і винесення законного і справедливого рішення» [5].

Л. Зуєвич та Р. Вітюк під судовими доказами розуміють «передбачені і регламентовані законом процесуальні засоби доказування (пояснення сторін і третіх осіб, показання свідків, письмові та речові докази, аудіо- та відеозаписи, висновки експертів), а також відомості про обставини справи, які з них отримані» [6, с. 54].

Нарешті, вчені, які дотримуються третьої позиції, розглядають дві сторони судового доказу, які виступають в єдності: змістовну і формальну. З цією точкою зору необхідно погодитися, паралельно зазначивши, що вона є найбільш поширеною в науковому середовищі.

О. Лазько вказує, що в судовому доказі можна виділити «по-перше, зміст, тобто інформацію про шукані факти (юридичні, доказові), що володіє властивістю відносності, по-друге, процесуальну форму, тобто носія інформації і спосіб доведення її до суду, і, по-третє, певний процесуальний порядок одержання і дослідження доказової інформації» [9].

На думку Н. Голубевої, судовий доказ має специфічну структуру, елементами якої є:

- матеріальна форма існування (засіб, вид доказу, факт, що безпосередньо сприймається судом);

- зміст (відомості про факти, обставини справи, інформація як відображення матеріального світу і його властивостей);

- процесуальний спосіб отримання доказу (тільки в рамках цивільної процесуальної форми відповідно до чинного законодавства)» [3].

Т. Кучер розглядає судові докази як сукупність трьох елементів:

- інформаційного (інформації, що має значення для вирішення справи);

– матеріального (матеріального носія інформації, що забезпечує можливість зберігати інформацію і відтворювати її в судовому засіданні);

– процесуального (процесуальної форми засобів доказування та отримання інформації, що має значення для вирішення справи) [7].

Спираючись на ЦПК України, зазначимо, що в судовому доказі законодавець виділив два компоненти: змістовний (фактичні дані) і формальний (засоби доказування) [16].

Отже, точка зору, згідно з якою судовий доказ є єдиним поняттям, що включає в себе і змістовний, і формальний аспекти, представляється найбільш вірною та виправданою, а також підтверджується формулюваннями відповідних положень законодавства.

Процесуальна форма судових доказів, в свою чергу, містить джерело інформації і певний спосіб її доведення до суду. Саме специфіка джерела впливатиме на спосіб доведення інформації до суду, її дослідження та оцінки.

У найзагальнішому плані до джерел доказування можна зарахувати будь-які об'єкти навколишньої дійсності, що містять інформацію про факти, які встановлюються судом.

Р. Тертишніков виділяє дві групи джерел судових доказів: люди (показання свідків, пояснення сторін, висновки експертів) і предмети неживої природи (письмові та речові докази, аудіо- та відеозаписи) [12].

З. Ромовська вважає, що джерелами засобів доказування слугують люди (сторони, треті особи, свідки, експерти), документи (письмові докази) і предмети (речові докази, об'єкти судових експертиз) [11].

Вчені, які розуміють судовий доказ як явище двоїстого порядку, ототожнюють засоби доказування і джерела доказів.

Так, Т. Цюрою вказувалося, що засоби доказування є джерелами отримання відомостей про ті факти, які необхідно встановити по справі [17].

Схожої позиції дотримувався і Я. Зейкан. Наприклад, показання свідка про той чи інший факт, на його думку, є джерелом отримання відомостей про цей факт [5].

У теоріях сучасних українських процесуалістів спостерігається певне змішання понять «засіб» та «джерело» відносно доказів. Видається, що поняття «засіб доказування» і «джерело доказу» не можна змішувати. Слово «джерело» означає основу походження чого-небудь, а під «засобами» маються на увазі певні способи, прийоми, вироблені для досягнення певної мети. Сама по собі першооснова – це явище відносно статичне і, безумовно, володіє цінністю в такій якості. Але для того щоб отримати з неї будь-який предмет, необхідно мати цілий арсенал певних засобів, інакше неможливо домогтися бажаного результату. Кінцева мета і першооснова існують паралельно до тих пір, поки не будуть підібрані відповідні способи, знаряддя, прийоми для досягнення визначеної мети. Таким чином, «джерело» і «засоби» є взаємопов'язаними між собою, знаходяться в єдності, у відносинах статичності і динаміки, але є різними поняттями.

Для формування своєї позиції у справі, по-перше, слід отримати певну інформацію, що має значення для її розгляду і вирішення, яка не може існувати сама по собі, поза будь-якого носія. Другий крок – це доведення такої інформації до суду, що можливо здійснити тільки законодавчо встановленими способами, тобто засобами доказування.

Отже, поняття «джерело доказу» і «засоби доказування» є різними за змістом, хоча на практиці їх нерідко змішують, розглядають як синонімічні.

Саме поняття «засоби доказування» в законодавстві не розкривається, але фігурує в тексті ст. 76 ЦПК України [16].

З питання співвідношення засобів доказування і доказів в науковому співтоваристві також склалися різні позиції.

Вчені, які дотримуються двоїстої концепції судових доказів, ставлять знак рівності між засобами доказування і доказами. Представники цього напрямку ототожнюють судові докази і з фактичними даними, але в цьому випадку інтерес представляє саме формальний аспект, а не змістовний. Раніше зазнача-

лося, що прихильники двоїстої концепції не розмежовують засоби доказування і джерела доказів, отже, в їх уявленні поняття «джерело доказу», «засіб доказування», «судовий доказ» розглядаються як явища однакового порядку.

Відповідно до наступної точки зору засоби доказування об'єднують способи отримання доказів, джерела доказів і власне докази.

На думку Т. Кучер, «серцевину всіх засобів процесуального доказування завжди складають докази, які є у будь-якій справі єдиною фактичною підставою висновків про обставини справи... Разом з тим, докази не можуть існувати... поза іншими засобами процесуального доказування, одержуються вони виключно із зазначених у законі джерел. Останні, в свою чергу, вступають в орбіту доказування в цивільному процесі тільки за допомогою певних законних способів, без яких таке доказування також не могло б здійснюватися» [7].

Т. Цюра розглядає засоби доказування як: «факти, які використовуються для того, щоб що-небудь довести» [17].

Б. Гулька та О. Кота вказували, що сукупність правил, які регулюють процес вилучення і дослідження доказів, саме і утворює процесуальну форму доказів. Ці правила зводяться до наступного. По-перше, докази повинні бути отримані в установленому законом порядку і тільки шляхом дій, передбачених процесуальним законом. По-друге, при отриманні доказу необхідне дотримання спеціальних гарантій достовірності, що відносяться до того чи іншого виду доказу [4].

Незважаючи на те, що наявність процесуальної форми є істотною ознакою судового доказу, І. Тетарчук стверджує, що: «процесуальна форма судового доказу, як взагалі будь-яка форма, не може мати пріоритету над змістом» [14, с. 48].

Р. Тертишніков розглядає засоби доказування як процесуальну форму доказів: «процесуальна форма доказів містить: а) джерело інформації і б) певний спосіб доведення інформації до суду» [12].

На нашу думку, така точка зору найбільш вірно відображає зміст поняття «засоби доказування».

Будь-яка форма не може існувати сама по собі, а володіє внутрішньою наповненістю, тобто змістом. Форма і зміст – це взаємопов'язані філософські категорії, необхідні атрибути будь-якого об'єкта, що знаходяться в найтіснішій діалектичній єдності, саме тому складно уявити собі безформний зміст, як і беззмістовну форму.

Зміст доказів – це відомості про факти, отримані в передбаченому законом порядку, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутності обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, а також інших обставин, що мають значення для правильного розгляду і вирішення справи. Але відомості про факти не існують в довільному вигляді, їх процесуальна форма чітко регламентована законодавством. Інформація, що має значення для правильного розгляду і вирішення справи, може бути отримана різними способами і зберігатися на різних матеріальних носіях, але способи її доведення до суду закріплені у відповідних правових нормах.

Разом із цим, необхідно відокремити одне від одного поняття «способи отримання і зберігання інформації», кількість яких нічим не обмежується, і «способи надання інформації до суду», суворо лімітовані законом.

З урахуванням цих моментів процесуальну форму доказів можна визначити як регламентовані процесуальним законодавством способи надання до суду інформації, що має значення для правильного розгляду і вирішення справи, які виступають в ролі регуляторів, що дозволяють систематизувати і адаптувати відповідну інформацію для потреб судочинства. Відбувається своєрідна трансформація значущої доказової інформації у встановлену процесуальну форму (засоби доказування).

Таким чином, судовий доказ володіє і змістом, і формою, що складають нерозривне ціле.

Одним з вчених, які виділяли змістовну і формальну сторони судового доказу, був

В. Тертишніков. Він вказував, що «в доказі слід розрізняти два елементи: відомості про існування факту і джерело, з якого ці відомості виходять. Існування факту підтверджується, власне, відомостями, які про нього надаються. Останнє можна назвати підставою доказу, а джерело, з якого він видобувається, – засобом доказу» [13].

Цінність цієї позиції полягає в тому, що вона найбільш точно відповідає більшості сучасних поглядів на судові докази.

3. Ромовська не є прихильником закритого переліку засобів доказування, сприймаючи його, скоріше, негативно, ніж позитивно. Вона виділила і проаналізувала особливу групу судових доказів, процесуальна форма яких прямо не закріплена у відповідній правовій нормі. Вони перевірені судовою практикою, тому їх не слід виключати з процесу [11].

Схожої точки зору дотримується О. Лазько, що говорить про необхідність розширення переліку засобів доказування, пропонуючи законодавчо закріпити пояснення сторін і третіх осіб, показання свідків, письмові докази, речові докази, висновки спеціалістів і експертів, машинні документи, фотографії, кінострічки, магнітні та відеозаписи, інші джерела, отримані за допомогою науково-технічних засобів [9].

У минулі роки вивченням проблем використання в судочинстві документів, отриманих за допомогою засобів обчислювальної техніки, активно займався В. Тертишніков. Він визначив такі їх ознаки: специфічний процес формування; певний спосіб організації інформації, обумовлений вимогами уніфікації і стандартизації; можливість використання для запису штучної мови тощо. Хоча ці документи, за твердженням вченого, виконані не на паперових носіях (на перфокартах, магнітних дисках, магнітній стрічці тощо), вони, все ж таки, є письмовими доказами [13].

Пізніше термін «машинний документ» критикується вченими через те, що не містить вказівки на форму документа і є занадто широким. Пропонується вживати інший термін «електронний документ».

Необхідно відзначити, що вивчення доказів, пов'язаних з новітніми джерелами інформації, набуває найбільшого поширення саме на сучасному етапі, що пояснюється стрімким зростанням науки і техніки, який впливає на багато областей людської діяльності, в тому числі і на цивільне судочинство.

ЦПК України розширює існуючий перелік засобів доказування, закріпивши в ньому електронні докази, які застосовувалися в судовій практиці і раніше. До цього моменту в науковому середовищі йшла дискусія про те, до якого виду доказів необхідно їх зарахувати: до речових, письмових або інших. В кінцевому підсумку в ЦПК України була відображена точка зору, згідно з якою електронні визнавалися самостійним видом доказів. Зазначений крок законодавця зняв деякі спірні моменти, хоча і не в повній мірі.

Сьогодні дуже актуальним є питання доцільності виділення електронних доказів, які все активніше використовуються в судовій практиці, в окрему самостійну категорію.

Одна група вчених вважає, що вони відносяться до доказів, що містяться в процесуальному законодавстві і не потребують окремого виділення, інші ж вважають, що електронні докази потребують самостійного закріплення, так як мають нетиповий характер, обумовлений специфікою сучасних цифрових джерел інформації.

На сьогодні ж ч. 1. ст. 100 ЦПК України закріплює дефініцію поняття «електронні докази»: «Електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних

в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет)» [16].

Інтерес представляє точка зору Т. Кучер, яка вважає, що українські суди насправді досі не схильні і не готові сприймати подібного роду докази, наприклад, пов'язані з сучасними комп'ютерними технологіями. Вона приходить до наступного висновку: «все, що хоч якось не вкладається в загальне уявлення суддів про докази, неминуче викликає у них відторгнення. Як правило, таке загальне уявлення про докази виражається в тому, що доказ – це щось відчутне, щось зроблене на папері (договір, протокол тощо) або на якомусь іншому матеріальному носії...» [8, с. 239].

Підсумовуючи, зазначимо, що судовий доказ – це єдине поняття, що володіє змістом і формою. Відомості про факти можуть бути наділені тільки формою, регламентованою законодавством. Ця обставина має найважливіше значення, так як наявність відповідної процесуальної форми надає доказам юридичної сили.

Наявність необхідної процесуальної форми визначається не тільки приписом закону щодо зовнішньої форми доказу (показання свідків, письмові докази тощо), а й нормативно встановленим порядком отримання доказової інформації з відповідного джерела. У цьому сенсі від наявності або відсутності процесуальної форми залежить юридична сила доказу. Отже, юридична сила відсутня у доказів, що:

- мають форму, не передбачену законом;
- залучені у процес з порушенням вимог закону, що встановлюють порядок отримання доказів.

Необхідно чітко розмежувати поняття допустимості доказів і юридичної сили доказів. Таким чином, слід ще раз підкреслити, що у доказів, які не мають передбаченої законом процесуальної форми внаслідок порушення закону при їх отриманні, відсутня саме юридична сила. Проте, сьогодні в процесуальній науці про докази, отримані з порушенням закону, часто говориться в контексті допустимості.

У ЦПК України відсутня дефініція поняття «юридична сила доказів», а отже пропону-

ємо визначення вищезазначеного феномену у цивільному процесі. Юридична сила доказів у цивільному судочинстві – відповідність доказу цивільним процесуальним критеріям допустимості, що є результатом відповідної оцінки з боку суду. В цьому контексті зазначимо, що відповідність доказу процесуальним критеріям допустимості доказів без відповідної судової оцінки не є проявом юридичної сили, а лише підставою для визнання наявності такої. Втрата доказом юридичної сили є наслідком визнання доказу недопустимим.

Отже, судовий доказ має юридичну силу в тому випадку, якщо володіє процесуальною формою, закріпленою у відповідній правовій нормі. Для дотримання процесуальної форми необхідно дотримання встановленого законом порядку отримання доказів.

У зв'язку з цим особливий інтерес представляє доказ, процесуальна форма якого не має чіткої внутрішньої структури, володіє особливими специфічними рисами, зумовленими невизначеністю її змістовного наповнення.

Такі докази повинні істотно відрізнятися від письмових і речових доказів, пояснень осіб, що беруть участь у справі, висновків експертів, консультацій спеціалістів, показань свідків, аудіо- і відеозаписів. Необхідно звернути увагу на факт неоднозначної їх оцінки в науковому середовищі. Зокрема, Я. Зейкан пише: «з цього з необхідністю випливає один вельми сумний висновок – говорити про якусь процесуальну форму, а отже, гарантії достовірності відомостей, що містяться в таких документах і матеріалах є просто недоречним. Процес у нас змагальний, але чи можна передбачити, який «інший документ чи матеріал», представлений протилежною стороною, суд вважатиме судовим доказом? Виходячи зі змісту закону – будь-який за своїм розсудом» [5, с. 303].

Тим не менш, ми пропонуємо перспективне введення поняття нон-фігуративних цивільних процесуальних доказів, форму яких не можна суворо регламентувати. Пропонуємо доповнити ЦПК України статтею «Нон-фігуративні докази», виклавши її

в такій редакції: «Нон-фігуративні докази – це документи і предмети матеріального світу, що містять відомості, які мають значення для правильного і своєчасного встановлення фактичних обставин у справі, що представлені учасниками судочинства і долучені до матеріалів цивільної справи. До нон-фігуративних доказів не можуть бути віднесені відомості про факти, що мають форму пояснень сторін і третіх осіб, письмових доказів, речових доказів, показань свідків, висновку експертів, аудіо- та відеозапису. Нон-фігуративні докази допускаються як доказ, якщо вони отримані способами, що не суперечать українському законодавству. Нон-фігуративні докази можуть містити відомості, зафіксовані як в письмовому, так і в іншому вигляді. Про залучення до справи нон-фігуративних доказів виноситься ухвала суду».

Список зазначених доказів можна характеризувати як відкритий, розцінюючи появу в судочинстві нон-фігуративних доказів як факту позитивного характеру, що дозволяє говорити про формування вільної (необмеженої) моделі доказування новітнього зразку.

Висновки. Судове доказування необхідно розглядати як єдність двох складових елементів: логічного і процесуального. Процесуальна форма судових доказів, в свою чергу, містить джерело інформації і певний спосіб її надання до суду. Саме специфіка джерела впливатиме на спосіб доведення інформації до суду, її дослідження та оцінки. Видається, що поняття «засіб доказування» і «джерело доказу» не можна змішувати, адже вони є різними за змістом, хоча на практиці їх нерідко змішують, розглядають як синонімічні. Зміст доказів – це відомості про факти, отримані в передбаченому законом порядку, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, а також інших обставин, що мають значення для правильного розгляду і вирішення справи. Процесуальну форму доказів можна визначити як регламен-

товані процесуальним законодавством способи надання до суду інформації, що має значення для правильного розгляду і вирішення справи, які виступають в ролі регуляторів, що дозволяють систематизувати і адаптувати відповідну інформацію для потреб судочинства. Відбувається своєрідна трансформація значущої доказової інформації у встановлену процесуальну форму. Таким чином, судовий доказ володіє і змістом, і формою, що складають нерозривне ціле. Наявність необхідної процесуальної форми визначається не тільки приписом закону щодо зовнішньої форми доказу, а й нормативно встановленим порядком отримання доказової інформації з відповідного джерела. У цьому сенсі від наявності або відсутності процесуальної форми залежить юридична сила доказу. Необхідно чітко розмежувати поняття допустимості доказів і юридичної сили доказів. Юридична сила доказів у цивільному судочинстві – відповідність доказу цивільним процесуальним критеріям допустимості, що є результатом відповідної оцінки з боку суду. Відповідність доказу процесуальним критеріям допустимості доказів без відповідної судової оцінки не є проявом юридичної сили, а лише підставою для визнання наявності такої. Втрата доказом юридичної сили є наслідком визнання доказу недопустимим. Особливий інтерес представляє доказ, процесуальна форма якого не має чіткої внутрішньої структури, володіє особливими специфічними рисами, зумовленими невизначеністю її змістовного наповнення. Ми пропонуємо перспективне введення до цивільного процесуального законодавства поняття нон-фігуративних цивільних процесуальних доказів, форму яких не можна суворо регламентувати. Представляється, що основною метою закріплення нон-фігуративних доказів в якості самостійного їх виду в цивільному процесі України є надання максимальної свободи судам у можливості залучення до цивільного процесу важливої інформації по справі, одержуваної з самих різних джерел.

Анотація

У статті досліджено теоретико-практичні аспекти форми судових доказів в цивільному процесі України. Визначено, що судові доказування необхідно розглядати як єдність двох складових елементів: логічного і процесуального. Процесуальна форма судових доказів, в свою чергу, містить джерело інформації і певний спосіб її надання до суду. Саме специфіка джерела впливатиме на спосіб доведення інформації до суду, її дослідження та оцінки. Доведено, що поняття «засіб доказування» і «джерело доказу» не можна змішувати, адже вони є різними за змістом, хоча на практиці їх нерідко змішують, розглядають як синонімічні. Визначено, що зміст доказів – це відомості про факти, отримані в передбаченому законом порядку, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, а також інших обставин, що мають значення для правильного розгляду і вирішення справи. Процесуальну форму доказів визначено як регламентовані процесуальним законодавством способи надання до суду інформації, що має значення для правильного розгляду і вирішення справи, які виступають в ролі регуляторів, що дозволяють систематизувати і адаптувати відповідну інформацію для потреб судочинства. Аргументовано, що судовий доказ володіє і змістом, і формою, що складають нерозривне ціле. Обґрунтовано, що наявність необхідної процесуальної форми визначається не тільки приписом закону щодо зовнішньої форми доказу, а й нормативно встановленим порядком отримання доказової інформації з відповідного джерела. У цьому сенсі від наявності або відсутності процесуальної форми залежить юридична сила доказу. Наголошено на необхідності чіткого розмежувати поняття допустимості доказів і юридичної сили доказів. Запропоновано дефініцію поняття «юридична сила доказів у цивільному судочинстві», що являє собою відповідність доказу цивільним процесуальним критеріям допустимості, що є результатом відповідної оцінки з боку суду. Зазначено, що відповідність доказу процесуальним критеріям допустимості доказів без відповідної судової оцінки не є проявом юридичної сили, а лише підставою для визнання наявності такої. Акцентовано увагу, що втрата доказом юридичної сили є наслідком визнання доказу недопустимим. Запропоновано перспективне введення поняття нон-фігуративних цивільних процесуальних доказів, форму яких не можна суворо регламентувати, основною метою якого є надання максимальної свободи судам у можливості залучення до цивільного процесу важливої інформації по справі, одержуваної з самих різних джерел. Наголошено, що список таких доказів можна характеризувати як відкритий, розцінюючи появу в судочинстві нон-фігуративних доказів як факту позитивного характеру, що дозволяє говорити про формування вільної моделі доказування новітнього зразку.

Ключові слова: цивільне судочинство; цивільний процес; судові докази; доказування; допустимість доказів; юридична сила доказів; форма доказів; зміст доказів; нон-фігуративні докази; доказова інформація; електронні докази.

Myna V.V. Judicial evidence and its form in the civil processual law of Ukraine: prospects for changes in construction

Summary

The article examines the theoretical and practical aspects of the form of judicial evidence in the civil process of Ukraine. It is determined judicial evidence should be considered as a unity of two constituent elements: logical and procedural. The procedural form of judicial evidence, in turn, contains a source of information and a certain way of providing it to the court. It is the specifics of the source that will influence the way information is brought to court, its research and evaluation. It is proved that the concepts of "means of proof" and "source of proof" should not be mixed, because

they are different in content, although in practice they are often mixed, considered synonymous. It is determined that the content of evidence is information about facts obtained in accordance with the procedure provided for by law, on the basis of which the court establishes the presence or absence of circumstances justifying the claims and objections of the parties, as well as other circumstances that are important for the correct consideration and resolution of the case. The procedural form of evidence is defined as ways regulated by the procedural legislation to provide the court with information that is important for the correct consideration and resolution of the case, acting as regulators that allow systematizing and adapting relevant information for the needs of legal proceedings. It is argued that judicial evidence has both content and form, which make up an indissoluble whole. It is proved that the availability of the necessary procedural form is determined not only by the provision of the law on the external form of evidence, but also by the normatively established procedure for obtaining evidentiary information from the relevant source. In this sense, the legal force of evidence depends on the presence or absence of a procedural form. The need to clearly distinguish between the concepts of admissibility of evidence and the legal force of evidence is noted. A definition of the concept of "legal force of evidence in civil proceedings" is proposed, which represents the compliance of evidence with civil procedural criteria of admissibility, which is the result of an appropriate assessment by the court. It is noted that the compliance of evidence with the procedural criteria for the admissibility of evidence without an appropriate judicial assessment is not a manifestation of legal force, but only a basis for recognizing the existence of such evidence. It is emphasized that the loss of legal force of evidence is a consequence of the recognition of evidence as inadmissible. A promising introduction of the concept of non-figurative civil procedural evidence, the form of which cannot be strictly regulated, is proposed, the main purpose of which is to provide maximum freedom to courts in the possibility of involving important information on the case obtained from a variety of sources in civil proceedings. It is noted that the list of such evidence can be characterized as open, considering the appearance of non-figurative evidence in legal proceedings as a positive fact, which allows us to talk about the formation of a free model of proof of the latest model.

Key words: civil proceedings; civil proceedings; videoconferencing; videoconferencing; judicial proceedings; principles of the videoconferencing system; mechanism for implementing the principles of the videoconferencing system; regulatory component; institutional component; procedural component.

Список використаних джерел:

1. Андрійцю В. Д. Докази як об'єкт збору на етапі збирання доказів у цивільному процесі. *Право і суспільство*. 2013. № 4. С. 33–38.
2. Васильєв С. В. Цивільний процес. Підручник./С. В. Васильєв. К.: Алерта, 2019. 506 с.
3. Голубєва Н. Науково-практичний коментар. Цивільний процесуальний кодекс України. Юрінком Інтер, 2021. 840 с.
4. Гулька Б., Кота О. Цивільний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар. Дакор, 2021. 1028 с.
5. Зейкан Я. П. Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / Я. П. Зейкан. К.: КНТ, 2015. 680 с.
6. Зуєвич Л., Вітюк Р. Практика застосування новел процесуального законодавства в 2018-2021 роках (ГПКУ, ЦПКУ, КАСУ). Юрінком Інтер, 2021. 360 с.
7. Кучер Т. М. Докази та доказування: співвідношення понять. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 3 (7). С. 83–93.

8. Кучер Т. М. Теорія доведення у цивілістичному процесі: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ. 2016. 510 с.
9. Лазько О.М. Засоби доказування у цивільному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2013. 18 с.
10. Ніколаєць Ю.О. До питання розмежування понять докази та доказування у цивільному процесі. *Актуальні питання державотворення в Україні: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених (30 берез. 2012 р).* Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, К.: Прінт-Сервіс, 2014. 472 с.
11. Ромовська З. Цивільний процесуальний кодекс : наук.-практ. аналіз / З. Ромовська, Н. Шумська, Н. Шумська. К.: Дакор, 2013. 600 с.
12. Тertiшніков Р.В. Доказування і докази в судочинстві України : науково-практичний посібник. Харків : Видавництво «ФІНН», 2009. 88 с.
13. Тertiшніков В. І. Основи цивільного судочинства: навч.-практ. посіб. / В. І. Тertiшніков. Х.: ФІНН, 2011. 380 с.
14. Тетарчук І. Цивільне процесуальне право України. Навчальний посібник. Центр навчальної літератури, 2021. 232 с.
15. Фурса С.Я., Фурса Є.І., Щербак С.В. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. / За заг. ред. С.Я. Фурси. К.: КНТ, 2010. Т. 1. 1044 с.
16. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 40-41, 42, ст. 492.
17. Цюра Т. В. Суб'єкти доказування та оцінки доказів у цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. К., 2005. 17 с.

Ненько С.С.

*кандидат юридичних наук, професор, ректор
ЗВО «Міжнародний університет бізнесу і права»*

Афанасенко М.І.

*аспірант
ЗВО «Міжнародний університет бізнесу і права»*

ДО ПИТАНЬ ЗАСТОСУВАННЯ АНАЛОГІЇ ЗАКОНУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Визнання наявності прогалин у цивільному процесуальному правовому регулюванні набуває характеру загальновизнаного факту, а в науковій літературі все більша увага приділяється засобам і умовам подолання законодавчих прогалин. Однак розробка питань, пов'язаних із застосуванням аналогії цивільного процесуального закону, як правило, зводиться до фіксації обмежувальних умов для використання аналогії процесуального закону, кількість яких, з одного боку, здатна збільшуватися, а з іншого, не сприйматися судовою практикою. В силу існуючої при цьому теоретичної неясності підстав для застосування аналогії цивільного процесуального закону можна говорити про актуальність теми цього дослідження. Положення, згідно з яким підставою аналогії закону, в тому числі аналогії цивільного процесуального закону, є наявність прогалини, носить загальний і значною мірою дидактичний характер, в той час як не тільки в практичному, але і в теоретичному сенсі це положення потребує конкретизації, а саме у вирішенні питання про те, якими критеріями слід керуватися для проведення відмінності між тим, що прийнято вважати прогалиною, і тим, що знаходиться під заборорою в силу законодавчого мовчання. У зв'язку з цим наукове осмислення проблем, пов'язаних із застосуванням аналогії цивільного процесуального закону, дозволить вирішити ряд

завдань, що мають значення для ефективного здійснення цивільного судочинства.

Метою статті є дослідження теоретико-логічних аспектів застосування аналогії закону в цивільному судочинстві України.

Аналіз наукових публікацій. До дослідження питань застосування та регламентації аналогії в цивільному процесі зверталися такі вчені як: М. Балюк, М. Брагінський, О. Братель, О. Калашник, Т. Карнаух, О. Колотова, А. Колодій, В. Копейчиков, В. Кравчук, Д. Луспеник, О. Розгон, Є. Мічурін, Н. Мироненко, І. Приходько, Ф. Тарановський, В. Тertiшніков, Є. Харитонов, Г. Шершеневич, О. Шиндяпина, О. Штефан та ін.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання суспільних відносин являє собою певний баланс нормативних правил, одні з яких спрямовані на захист публічного порядку і тому на обмеження можливості вибору для учасників правовідносин варіантів вчинюваних дій, інші – на регулювання приватних інтересів і тому на розширення для учасників регульованих відносин можливості діяти за своїм розсудом. Згідно з цими двома напрямками норми права прийнято поділяти на імперативні і диспозитивні, а обумовлене предметом правового регулювання переважання тих чи інших норм права дозволяє говорити про імперативний або диспозитивний метод правового регулювання, а також про їх поєднання.

Латинізм «імператив» характеризує норму права як таку, що не допускає будь-якого відхилення від того, що в ній затверджено. Разом з тим поряд з такими поняттями, як імперативні і диспозитивні норми права, загальною теорією права вироблено поняття кваліфікованого мовчання законодавця, яким виражається і пояснюється заборона не тільки того, що не передбачено імперативними нормами права, а й того, що залишається під забороною за рамками диспозитивних норм [16, с. 208]. Так, зокрема, диспозитивними нормами права може встановлюватися альтернативна підсудність за вибором позивача (ст. 28 Цивільного процесуального кодексу України), але за рамками цього вибору як і раніше діє заборона на те, що не передбачається законом [23]. Правило про альтернативну підсудність сформульовано за принципом суворої закритості диз'юнкції: позивач може вибрати один з двох варіантів, але третього не дано.

Особливість такого предмета правового регулювання, як публічні за своєю природою відносини, що виникають при здійсненні правосуддя по цивільних справах, обумовлює переважання в цивільно-процесуальному законодавстві імперативних засад. Однак визнанням того, що не всі відносини, що вимагають врегулювання, можуть бути охоплені передбачливістю законодавця, диктується можливість застосування аналогії закону і права як складових елементів диспозитивного методу правового регулювання (ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України). Разом з тим в існуючій редакції норми цивільно-процесуального законодавства, що закріплюють застосування аналогії закону і права викладені у формі припису, що служить підставою для віднесення таких норм права до числа імперативних. Однак слід мати на увазі, що, якщо обмеження, пов'язані як з імперативним, так і з диспозитивним методом правового регулювання, пояснюються заснованим на категорії припису поняттям кваліфікованого мовчання законодавця, то можливість здійснення не передбачених тек-

стом закону юридично значущих дій – поняттям прогалини, виявлення якої не може стимулюватися шляхом наказу [23].

Оскільки способом подолання виявленої в цивільно-процесуальному законодавстві прогалини є аналогія закону, остільки аналіз аналогії закону як загального поняття зумовлює вихідну позицію для дослідження такого правового феномену, як аналогія закону в цивільному процесуальному праві.

Термін «аналогія» грецького походження має кілька значень, з яких саме загальне і поширене є похідним від «analogos» як всякої відповідності одного предмета або явища до іншого. У цьому своєму загальному значенні термін «аналогія» часто вживається як синонім подібності або будь-якої схожості. Також і в якості словесної одиниці української мови аналогія означає схожість у будь-якому відношенні між явищами, предметами або поняттями. Однак, як неологізм, «аналогія» представляє в мовній практиці кілька понять. Досить специфічним за змістом є використання в філософії і теології поняття «аналогія суцього». У популярній літературі як на найбільш поширені вказують на такі варіанти змісту поняття аналогії, як:

- виявлення на підставі порівняння двох предметів (явищ) їх подібності в будь-яких ознаках і засноване на цьому твердження про подібність цих предметів (явищ) в інших ознаках (сфера формальної логіки);
- зовнішню схожість при виконанні однакової функції (гомологія як окремий випадок аналогії в області біології);
- зміну граматичної форми за зразком іншої форми, пов'язаної з цією формою в граматичній системі мови. У цьому останньому варіанті свого значення і частково в сукупності з іншим – застосування форми за зразком на підставі загальної функції, термін «аналогія» фактично застосовується в юриспруденції, що є особливо характерним для процесуального права з його формальною визначеністю і переважаним значенням положення «забороненим є все, що не є передбаченим».

Одна справа здійснити визначення за аналогією в евристичних цілях, з метою пізнання, інше – навмисно взяти за основу будь-якого рішення певний зразок. У таких обставинах мова йде про подібність, але схожість виконує більш різноманітні функції. У першому випадку вирішується гносеологічне питання з одночасним визначенням ступеня достовірності отриманого висновку, у другому – питання про можливість використання взятого за основу зразку із визначенням правомірності такої дії. Підставою того і іншого слугує схожість, але цілі, які при цьому переслідуються, і завдання, які при цьому вирішуються, є абсолютно різними. Зважаючи на важливість загальних теоретичних передумов для подальшого ходу дослідження ця теза вимагає більш глибокого обґрунтування.

Вчення про аналогію бере свій початок у класичній логіці. У зв'язку з цим для визначення поняття аналогії закону і в тому числі аналогії процесуального закону необхідно, перш за все, порівняти розуміння і визначення аналогії в традиційній логіці, зіставивши їх з аналогією закону, а потім ту ж саму порівняльну операцію здійснити, зіставивши аналогію закону, представлену в загальній теорії права, з аналогією закону в процесуальному і, зокрема, цивільному процесуальному праві [16, с. 215].

У формально-логічному відношенні аналогія протиставляється логічним висновкам за правилами дедукції або індукції і визначається як такий логічний висновок, в якому думка розвивається від знання одного ступеня спільності до знання такого самого ступеня спільності, тобто хід думки відбувається від окремої до окремої, а висновок, що випливає з цього, носить в більшості випадків імовірнісний характер. Логічний перехід у висновках за аналогією фіксується в умовному судженні, згідно до якого, якщо два одиничних предмета є подібними в певних ознаках, то вони можуть бути подібними і в інших ознаках, виявлених в одному з порівнюваних предметів. Схематично таку розумову операцію

представляють в наступному вигляді: об'єкт А має ознаки а, b, c, d; об'єкт В має ознаки а, b, c. Ймовірно, що В володіє і ознакою d. У цій схемі а, b, c – загальні істотні ознаки для об'єктів А і В; d – ознака, що переноситься.

Таким чином, у формально-логічному сенсі аналогія – це, перш за все, продовження первісної подібності, її перенесення з відомих властивостей на невідомі або, кажучи інакше і більш узагальнено, перенесення інформації з одного предмета (моделі, зразку) на інший.

Досягненню достовірності висновків при аналогії сприяють п'ять умов, які часто називають правилами аналогії. По пунктах ці правила можуть бути представленими в наступному вигляді.

1. Порівнювані об'єкти повинні бути пов'язані між собою не формально, а по суті.
2. Порівнюваних істотних ознак має бути по можливості більше.
3. Загальні ознаки порівнюваних об'єктів повинні бути більш різноманітними.
4. Чим менш істотними є відмінності, тим вищою є ймовірність логічного висновку.
5. У порівнюваних предметів необхідна наявність відносин причинної залежності між ознакою подібності і ознакою, що переноситься.

В юридичній літературі загалом ці ж правила наводяться і в якості правил (умов) застосування аналогії закону. Слід зауважити, що останнє з перерахованих вище правил в модифікованому вигляді має значення для аналогії в праві, з огляду на те, що з'ясування причинної залежності одних ознак від інших не тільки відрізняє наукову індукцію від популярної, але і виконує найважливішу функцію у визначенні мети, сутності і родових характеристик порівнюваних об'єктів.

У класичній логіці, в залежності від ступеня достовірності висновку, аналогію також поділяють на сувору і несувору з виділенням в особливу категорію помилкової аналогії, тобто заснованого на порівнянні висновку, який не відповідає поняттю аналогії, наприклад, «аналогія, на якій засновані

забобонні уявлення». Саме тому, що сувора аналогія базується на встановленні наявності причинного зв'язку (необхідної залежності) між подібними ознаками (відносинами) і ознаками, що переносяться, вона забезпечує достовірний висновок. Несувора аналогія дає не достовірний, а лише імовірнісний висновок. Але в тому-то й справа, що всі інші вищевведені правила висновків за аналогією відносяться до її несуворого виду.

Подальша класифікація аналогії пов'язана з тим, що вже в середні століття поряд з аналогією ознак (*analogia attributionis*) отримала розвиток аналогія відносин. Якщо аналогія ознак призводить до висновку про існування для порівнюваних об'єктів загальної для них родової засади, що зближує аналогію з популярною індукцією і що має важливе значення для юриспруденції, то при аналогії відносин загальна засада вже передбачається, в результаті чого аналогія зближується з дедукцією і посилюється силогізмом. В цьому випадку з'ясування причинної залежності одних ознак від інших замінюється умовним судженням, в якому антецедент грає роль постачальника аналогії, а консеквент – висновок за аналогією з риторичним відтінком. Демонстрація такого судження на прикладі цивільного процесуального права може бути наступною: «якщо суд першої інстанції вправі виносити резолютивну частину рішення, то не існує логічних перешкод до того, щоб позбавляти такої можливості суди наступних інстанцій».

Разом з тим, в логіці аналогія відносин переслідує ту ж мету, що і аналогія ознак, в результаті чого обидва види аналогії можуть бути представленими як аналогія властивостей.

З огляду на те, що основними поняттями, за допомогою яких розкривається зміст поняття аналогії, є поняття порівняння, подібності, властивості (ознак, відносин) і перенесення, то в критичну сферу останнього поняття можна включити і застосування норми права до відносин, на які вона безпосередньо не розрахована. Так, відзначаючи, що аналогія в логіці є логічним висновком про приналеж-

ність предмету визначеної ознаки на основі його подібності в істотних ознаках з іншим предметом, С. Фурса робить висновок, що аналогія в логіці, аналогія закону і права є схожими: «в аналогії права і аналогії закону – це також перенесення, але не властивостей предмета, а норм і правових принципів на не врегульований законом випадок» [21]. В цьому судженні ключове слово «перенесення» виконує функцію переконуючого аргументу. Норма права розглядається як властивість або, швидше за все, як складова частина врегульованих нею відносин (правовідносин), що шляхом аналогії переносяться на подібні відносини, в результаті чого останні також стають правовідносинами. За допомогою такого уподібнення правовідносини у вигляді нормативної конструкції виступають як модель, а подібні до них відносини стають правовідносинами за допомогою аналогії. Виходить, що у випадку з аналогією закону, ми маємо справу не просто з аналогією, а з аналогією в праві за аналогією з класичною логікою.

На думку С. Погрібного, аналогія закону в процесі встановлення прогалин у праві також являє собою логічний прийом, за допомогою якого «у формі повинності здійснюється перенесення ознаки одних обставин, врегульованих правом на інші, пов'язані з першими за іншими ознаками» [15].

Видається, що такий погляд на аналогію закону не дозволяє повною мірою пояснити її логічну природу. Застосовуючи схематичний підхід, що часто використовується в класичній логіці, аналогію закону, в тому числі процесуального, можна представити наступним чином. Відносини, врегульовані процесуальним законом, володіють ознаками а, b, c, d. Для цих відносин, що володіють ознаками а, b, c, d, нормою права встановлено правило x у формі можливої або необхідної певної процесуальної поведінки (дії). Відносини, що прямо не врегульовані процесуальним законом, мають ознаки а, b, c, ознака d відсутня. Вже на цьому етапі ми помічаємо, що в такій ситуації не стоїть питання про вирішення

задачі з невідомими ознаками (властивостями) і перенесення відомих ознак з моделі на інший предмет мислення. Навпаки, риси подібності і відмінності між двома видами відносин є встановленими чітким і вичерпним чином.

Те, що в другому виді відносин замість ознаки *d* може бути присутня ознака *j*, вказує лише на кваліфікований випадок відмінності, яка і без того є наявною. Аналогія процесуального закону полягатиме не в тому, щоб зробити висновок про наявність у другого виду відносин будь-яких раніше невідомих ознак на підставі його подібності з першим видом відносин, а навпаки: одночасно констатуються два факти – факт подібності і факт відмінності (відсутності будь-якої з ознак першого виду відносин у другого або наявності будь-якої іншої ознаки, що суперечить модельній). Однак, незважаючи на те, що в другому виді відносин відсутня ознака *d* і навіть незважаючи на те, що замість неї або без неї може бути ознака *j*, робиться висновок про те, що до цього другого виду відносин необхідно застосувати процесуальне правило *x*, тобто прийняти процесуальне рішення (здійснити процесуальну дію), спочатку розраховану на інший вид відносин. Гіпотетична мета, яка визначає значення аналогії в класичній логіці, тут є відсутньою, і змінюється на зовсім іншу. Питання про допустимість «перенесення» норми права вирішується не з позицій подальшої верифікації гіпотезованих властивостей порівнюваних відносин, а з точки зору того, яке може бути ймовірне відношення до такого «перенесення» з боку законодавця, чи не означає його мовчання в цій ситуації одночасно і заборону, адже те, що не є передбаченим – є забороненим, і чи не порушується така заборона аналогією закону.

З викладеного випливає, що аналогія в праві і в тому числі в цивільному процесуальному праві відрізняється від логічного висновку за аналогією в класичній логіці, в якій мова йде про імовірнісний висновок з приводу наявності ознаки (ознак) моделі у схожого з нею предмета.

При аналогії закону відбувається не тільки перенесення інформації з моделі на інший вид відносин, так як немає проблеми у вигляді питання про наявність чи відсутність ознаки (властивостей), а здійснюється прийняття процесуального рішення, дія якого буквально (безпосередньо) не відноситься до розглянутого виду відносин. У цій ситуації перенесення інформації виконує не гносеологічну функцію, а функцію свідомого моделювання. У традиційній логіці висновок за аналогією на підставі подібності стає зайвим, якщо вичерпним чином виявлені всі ознаки порівнюваних об'єктів. Результатом такого вичерпного виявлення ознак буде наступний логічний висновок: «з того, що у квадрата і прямокутника всі кути є прямими ще не випливає, що у прямокутника, як і у квадрата, всі сторони є рівними». Висновки за аналогією в сфері права, в тому числі процесуального, полягають в тому, що якщо відносини, врегульовані законом, і відносини, не врегульовані законом, є не тільки подібними в певних ознаках, але і відрізняються, то, незважаючи на це, такі відносини можуть бути прирівняними одні до одних, а до другого виду відносин може бути застосовано правило, передбачене для першого виду. На думку В. Таранухи, прирівнювання фактичного складу, не передбаченого законом, до передбаченого законом фактичного складу, що має з ним певні риси подібності, є нічим іншим, як застосуванням аналогії. Вичерпне встановлення ознак подібності та відмінності не перешкоджає аналогії в праві, а, навпаки, слугує умовою її застосування [19].

Таким чином, аналогія в логіці існує завдяки наявності подібності і одночасно відсутності повної інформації про подібний до моделі предмет, в юриспруденції – не тільки завдяки подібності, але і незважаючи на відмінність при повній обізнаності про ознаки як моделі, так і іншого об'єкта мислення. Прирівнювання двох хоча і подібних, але відрізняються між собою відносин при повній інформації про ті та інші є чимось більшим, ніж гіпотетичне перенесення ознак з моделі

на інші відносини, це фактично вольове рішення. Основа такого рішення може бути виражена, скоріше, аксіологічним чином з використанням категорії справедливості, що вимагає від законодавчої техніки, при диференціації в правовому регулюванні подібних відносин, ясного і чіткого вираження законодавчої волі, що не потребує подальшого доповнення та коригування. Крім того, базисним положенням в цьому відношенні є правова позиція Конституційного Суду України, згідно з якою будь-яка диференціація, що призводить до відмінності в правах громадян, повинна відповідати встановленим Конституцією України критеріям, у тому числі тим, що впливають із закріпленого нею принципу рівності, в силу яких такі відмінності є припустимими, коли використовувані для досягнення цих цілей правові засоби, які їм відповідають, мають, в свою чергу, об'єктивне і розумне виправдання, що означає заборону різного поводження з особами, які перебувають в однакових або схожих ситуаціях [13].

Аналогія закону, так само як і аналогія права, є традиційною складовою загальної теорії держави і права. При вивченні джерел звертає на себе увагу той факт, що аналогія закону, так само як і аналогія права, практично завжди слугує частиною такої рубрики, як прогалини в законодавстві та праві, і розглядається виключно в якості засобів подолання прогалин, а питання про вирішення справи за аналогією одночасно є питанням про встановлення прогалин. Ця обставина зайвий раз підтверджує тезу про те, що аналогія закону виконує не евристичну, не пояснювальну і навіть не доказову функцію, а функцію доповнення законодавчого матеріалу шляхом поширення дії будь-якої норми права на прямо не передбачені її гіпотезою або диспозицією відносини не тільки завдяки їх подібності, але і незважаючи на встановлені відмінності [6, с. 194].

Так само, питання про прогалину, що усувається аналогією закону, не виникає саме по собі. Імпульсом до його встановлення завжди є норма права, яка як би вказує на те, що схоже

з регульованими нею відносинами і вимагає такого ж врегулювання. У цьому плані не можна не погодитися з С. Погрібним у тому, що масштабом виявлення прогалини виступає правова норма, яка певним чином вимагає встановлення подібності до неї, а власне аналогія підтверджує таку вимогу, визнаючи схожість фактичних обставин [15]. Таким чином, аналогія закону стає не тільки фактором, що долає відмінність двох видів відносин, а й засобом подолання прогалин в праві.

З огляду на те, що аналогія закону, а, отже, і аналогія процесуального закону, розглядаються в теорії права виключно як засоби подолання прогалин, поняття аналогії закону не просто тісно пов'язується з поняттям прогалини, але і виступає складовою частиною парної понятійної конструкції: прогалина в законі – аналогія закону. Обидва ці поняття є співвідносними. Неможливо мати повне уявлення про аналогію закону, не беручи до уваги такий феномен, як прогалина в законодавстві, засобом подолання якої служить аналогія закону [6, с. 195].

Незважаючи на існуючі нюанси, визначення прогалини в теорії права зводиться до повної або часткової відсутності правового регулювання будь-якого виду відносин, які повинні бути правовідносинами або, кажучи інакше, можуть перебувати в сфері правового регулювання.

В. Орзіх відрізняє повну прогалину в законодавстві (відсутність будь-якого регулювання) від неповної прогалини (неповного наявного регулювання). Зокрема, під неповним правовим регулюванням, або неповнотою правової норми, розуміється ситуація, «коли законодавець випустив з уваги певні сторони суспільних відносин, які він прагнув врегулювати» [13].

За О. Печеним прогалина – це або повна відсутність правової норми, під яку цілком підходив би конкретний випадок, що знаходиться в сфері правового регулювання, або неповнота правової норми, що не усувається тлумаченням [14].

Вивчення монографічної літератури, в якій розглядаються питання тлумачення і прогалин у праві, дозволяє прийти до висновку, що термін «прогалина» може вживатися у вузькому (спеціальному, технічному) і широкому значеннях. У вузькому значенні цей термін пов'язується з поняттям такого недоліку закону, подолання якого є можливим тільки шляхом правової аналогії. У широкому значенні термінові «прогалина» надається сенс будь-якого законодавчого недоліку, неясності, двозначності і суперечливості закону, що може долатися методами тлумачення або усуватися виключно на законодавчому рівні.

3. Ромовська під прогалиною розуміє чотири позиції – відсутність норми, її неповноту, її «темряву» і неясність, а також кілька норм, що суперечать одна одній [17]. Погоджуючись з цим, Д. Луспеник обґрунтував думку, згідно з якою питання про поняття прогалини має вирішуватися незалежно від питання про допустимість аналогії, так як в процесі застосування права прогалини не усуваються, а можуть долатися самими різними способами або чекати свого законодавчого вирішення [12, с. 85]. При вживанні терміну «прогалина» висловлюється цілком певне оціночне судження: те, що є відсутнім в конкретному предметі, явищі, має в ньому бути. Надалі всякий недолік нормативного тексту, в тому числі застосоване в ньому надмірно широке формулювання, що підлягає коригуванню за допомогою обмежувального тлумачення, кваліфікується вченим в якості прогалини.

У сучасній юридичній літературі також можна відзначити надання термінові «прогалина» найширшого значення, яке далеко виходить за рамки його нерозривного зв'язку з поняттям аналогії закону. Так, на думку Т. Карнаух, прогалини можуть «вирішуватися» за допомогою різних способів, засобів і форм, серед яких першорядне значення відводиться тлумаченню [8].

Слід також зауважити, що в один час поряд з терміном «прогалина» в юридичній літературі став використовуватися термін «правовий

вакуум», що фактично замінив поняття повної прогалини. На прикладі відсутності законодавства про банкрутство С. Погрібний дійшов висновку, що термін «правовий вакуум» можна застосовувати лише для характеристики права в перехідний період при аналізі нових галузей права і нових правових інститутів. На його думку, прогалина утворюється через некомпетентність і недалекоглядність законодавця, а правовий вакуум – внаслідок розвитку суспільних відносин. Прогалина підлягає заповненню, правовий вакуум – ні, так як відсутнє саме право (його джерело). Ліквідувати правовий вакуум можна тільки через правотворчість [15].

З такою думкою слід погодитися лише частково. Поява правового вакууму «з причини розвитку суспільних відносин» в теорії права завжди кваліфікувалася як подальша прогалина. Інша справа – відсутність затребуваного суспільним розвитком цілого правового масиву. Якщо врахувати, що іноземне законодавство за аналогією не застосовується, а для аналогії (закону чи права) необхідним є саме право (законодавчий матеріал), з якого логічно можна розвинути необхідні для конкретного випадку висновки, то в цьому сенсі правовий вакуум, дійсно, являє собою прогалину у вигляді відсутності цілого інституту, який як правовий механізм не може бути сконструйованим правозастосовною аналогією. Слід також зазначити, що в теорії права прогалина в законодавстві відрізняється від прогалини в законі: перша прогалина пов'язана з відсутністю закону (правовим вакуумом), друга – з неповним правовим врегулюванням [6, с. 198].

При деяких незначних відхиленнях в редакційному плані визначення поняття «аналогія закону» в теорії права, так само як і визначення пробілу, є стандартним і може бути представленим на прикладі визначення, яке дає С. Завальнюк: «аналогія закону означає вирішення справи на основі закону, що регулює відносини подібні до розглянутих» [5].

Подібними є і визначення аналогії закону, які надаються в навчальній літературі: «анало-

гія закону являє собою вирішення конкретної юридичної справи на основі правової норми, розрахованої не на конкретний, а на подібні випадки. Ця норма регулює хоча й інші, але близькі за змістом, родинні відносини».

А. Коструба визначав аналогію закону як поширення дії норми на однорідні відносини з однаковими істотними ознаками [11]. У зв'язку з цим логічно виникає питання: чи не є однорідність відносин і істотність подібності в ознаках двох порівнюваних відносин еквівалентними (взаємозамінними) поняттями? Теза про те, що подібність порівнюваних об'єктів як підстава для аналогії має бути не випадковою, а обумовлюватися спільністю їх родової природи, яка проявляється в подібності ознак, відноситься до одного з правил традиційної логіки. Суть цього правила полягає в тому, що без думки про віднесення предметів до одного і того ж роду (групи) для виведення за аналогією не було б достатньої логічної підстави.

О. Калашник, відносячи аналогію не до тлумачення, а до актів правозастосування, дає аналогії закону як ситуації, що склалася в правозастосуванні наступну генетичну характеристику:

- є факт (відносини), що вимагає правового вирішення;
- відсутня норма, що його передбачає;
- відсутній звичай ділового обороту, розрахований на ці відносини;
- відносини, не врегульовані угодою сторін;
- є в наявності норма, що передбачає подібні, аналогічні факти (відносини);
- справа вирішується на підставі норми, що регулює подібні відносини.

Крім того, О. Калашник звертає увагу на те, що розрізняють висновки за аналогією як логічний прийом тлумачення (*analogia intra legem*) і аналогію як спосіб заповнення (подолання) прогалів (*analogia extra legem*). Перший вид аналогії відноситься до розширення списку відкритого переліку (розширення переліку за рахунок інших обставин, аналогічних до перерахованих). Очевидно, що в першому випадку термін «аналогія» вжи-

вається в його найширшому значенні, тобто в значенні подібності і схожості. Слід також зауважити, що будь-яка норма права може розглядатися в якості переліку і тим самим стати предметом обговорення з позицій відкритості або закритості такого переліку [7].

Т. Карнаух в окремий вид аналогії на відміну від правозастосовної аналогії виділяє так звану «легальну аналогію», коли законодавець прирівнює один юридичний склад до іншого. Технічно легальна аналогія оформляється у вигляді законодавчого положення про те, що до певних відносин застосовуються правила, передбачені для інших відносин, тобто мова йде про відсильні норми права. Однак і відсильні норми права мають відмінності [8].

Легальна аналогія як «аналогія закону», застосовувана самим законодавцем, фіксується за допомогою техніко-юридичного прийому, що містить в собі застереження про необхідність врахування сутності регульованих відносин. Такі відсильні норми використовуються з метою встановлення однакових правових режимів для подібних відносин, але при цьому залишається місце для правозастосовної дискреції. «У таких випадках, природно, ми не маємо справу ні з логічною рівністю... ні з її фікцією: законодавець не робить вигляду, що $A=B$, він лише в цілях спрощення використовував аналогію в ході утворення правової норми». В юридичній літературі поняття легальної аналогії часто ототожнюють з поняттям субсидіарного правозастосування [5].

У навчальній літературі з цивільного процесуального права в переважній більшості проблемам аналогії процесуального закону, так само як і процесуальній аналогії права, увага майже не приділяється. В деяких джерелах містяться стислі нагадування про те, що в цивільному процесуальному праві дозволено застосування аналогії закону і права, які не суперечать принципам законності та верховенства права [20, с. 139].

У зв'язку з цим особливої уваги заслуговують положення, викладені С. Клімом. На його думку, норма процесуального

права, що передбачає можливість застосування аналогії процесуального закону як засобу виходу із законодавчого глухого кута «носить безумовно революційний характер, тому що допускає можливість існування в рамках конкретного провадження не врегульованих процесуальним правом відносин». Але оскільки судовий процес являє собою суворо формалізовану юридичну процедуру, органічну суть якої відображає теза «дозволено тільки те, що прямо визначено законом», можливість аналогії закону і права, на думку С. Кліма, відкриває широкий простір для суддівського розсуду аж до свавілля [9]. На жаль, автор не пояснює, чому можливість суддівського розсуду, яка здатна переходити в свавілля, якимось чином зав'язана на суворому формалізмі цивільного процесу. Мабуть, цей зв'язок має ґрунтуватися на висновку про несумісність аналогії закону, а тим більше аналогії права з положенням «заборонено все, що не передбачено», так як вважається, що саме цим положенням обумовлюється відсутність прогалин публічного права, до якого відноситься і цивільне процесуальне право. Однак загальновідомо, що відсутність прогалин в публічному праві — це, скоріше мета, до якої повинен прагнути законодавець, але до якої він може лише максимально наблизитися.

У різних коментарях до Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК України) питання аналогії процесуального закону отримали подальше і більш детальне висвітлення. Якщо виходити з того, що цивільно-процесуальні відносини і цивільний процес утворюють сукупність процесуальних дій, то аналогія процесуального закону представляється, перш за все, в якості вчинення процесуальних дій за нормативним зразком завдяки подібності. Окремі автори, беручи до уваги відносини, що виникають при здійсненні цивільного судочинства, приділяють увагу умовам застосування цивільно-процесуальної аналогії, до яких, зокрема відносяться наступні фактори:

— певні суспільні відносини в цивільному судочинстві не врегульовано законом;

— є законодавство, що регулює подібні відносини;

— подібне законодавство не протирічить суті цивільних процесуальних відносин, до яких воно застосовується по аналогії [18].

В цьому випадку звертає на себе увагу та обставина, що законодавець, встановлюючи застосовність правил, передбачених для одних відносин, до інших, подібних до них, також іноді вказує на необхідність при цьому враховувати сутність відносин, регульованих за зразком з іншими правовідносинами.

На відміну від навчальної літератури в науковій літературі з цивільного процесу аналогії закону як засобу подолання прогалин приділяється більша увага на рівні наукових досліджень. Наукові висновки формулюються за традиційною схемою — від загального до окремого. Так, А. Дрішлюк перед тим як перейти до дослідження питань аналогії в цивільному процесуальному праві, для початку рекомендує з'ясувати, що таке «прогалина», і визначає його як повну або часткову відсутність нормативних положень, необхідність наявності яких обумовлюється розвитком суспільних відносин і потребами практичного вирішення справ, змістом чинного законодавства. При аналогії закону встановлюється подібність і відмінність в ознаках відносин з прогалинами і врегульованих відносин, а в разі суттєвості подібності і незначності відмінності юридичні наслідки, передбачені для врегульованих відносин, переносяться на відносини, що не є врегульованими, але є подібними до перших [4].

В цьому випадку з автором важко не погодитися, але сумніви викликає оціночна характеристика прогалини з позицій суспільного розвитку і редукування аналогії закону до юридичних наслідків правової норми. Так, наприклад, визначення прогалини за допомогою такого поняття, як відсутність нормативних положень, необхідність яких обумовлена розвитком суспільних відносин, потребує

уточнення. Загальна необхідність у вдосконаленні законодавства і потреба, що виникла в конкретній ситуації, відрізняються так само, як відставання правової бази від суспільного прогресу відрізняється від фактичних дій учасників процесу, які не передбачаються процесуальним законом. З приводу юридичних наслідків можна констатувати, що, наприклад, Н. Голубєва зазначала, що наслідки – це спрямовані на охорону диспозиції правової норми її санкції, що застосовуються за порушення вимог диспозиції, застосування яких, у свою чергу, залежить від умов, окреслених у її гіпотезі. І на останок, загальне для виведення за аналогією положення про необхідність подібності у сутності порівнюваних відносин відноситься до формально-логічної теорії міркувань, в той час як застосування аналогії закону не повинно суперечити суті правового регулювання, базисними елементами якого є, як відомо, предмет і метод [2, с. 547].

Не можна не погодитися з визначенням прогалини, запропонованим О. Колотовою. На її думку, прогалина – це відсутність норми права або її невдалий виклад, які призводять до випадків, що об'єктивно розглядаються у сфері здійснення правосуддя у цивільних справах, мають для нього важливе значення і процесуальну природу. Проте, важко погодитися з таким визначенням повністю. Сумніви викликає той самий оціночний характер використовуваних для визначення прогалини понять, таких як «об'єктивне знаходження» в сфері здійснення правосуддя і «важливе значення» при відсутності критеріїв для їх визначення. Сумніви посилюються з причини того, що, досліджуючи явище судового розсуду, в сфері якого знаходиться вирішення питання про наявність чи відсутність прогалини в праві, О. Колотова визначення «об'єктивності» прогалини бере в лапки і ставить її виявлення в залежність від рівня юридичних знань судді, в результаті використання яких, суддя повинен прийти від імовірного знання про наявність прогалини до повної впевненості у цьому [10].

Визначення прогалини в законодавстві і аналогії закону є в певній мірі загальними: характеризують прогалини в цивільному процесуальному законі і аналогію цивільно-процесуального закону. Специфіка аналогії цивільно-процесуального закону пов'язана не з будь-яким іншим поняттям аналогії закону, що відрізняється від загального, а виключно з публічним характером процесуального права, його предметом і методом, що зумовлює особливості кваліфікації ситуації як прогалини в процесуальному праві, а значить і умов застосування аналогії процесуального закону.

Виходячи з того, що поняття аналогії закону і прогалини є відносно парними і аналогія закону слугує засобом подолання прогалин в праві, аналогія процесуального закону і, зокрема, аналогія закону в цивільному процесуальному праві, може бути традиційно визначена як засіб подолання прогалин у цивільному процесуальному праві шляхом застосування до неврегульованих процесуальних відносин процесуальних норм, що регулюють подібні відносини. Беручи до уваги те, що процесуальні відносини проявляються у вчиненні процесуальних дій, у більш конкретизованому варіанті аналогія процесуального закону може бути визначена як засіб подолання прогалини у процесуальному праві шляхом встановлення можливості вчинення процесуальної дії, передбаченої для подібної ситуації. Але оскільки застосування аналогії процесуального закону завжди пов'язане з попереднім позитивним вирішенням питання про можливість її застосування шляхом виявлення прогалини, то обставини, які вказують на таку можливість, повинні бути встановлені і конкретизовані з урахуванням особливостей цивільного процесуального права.

Першим в числі питань, позитивне вирішення яких відкриває можливість застосування аналогії закону в теорії права, є питання про те, чи можливо піддати правовому регулюванню ситуацію, не охоплену текстом закону. Наприклад, О. Колотова особливу увагу звертає на те, що ситуація, яка підля-

гає вирішенню на підставі аналогії закону, повинна об'єктивно входити в сферу правового регулювання [10]. Таку тезу можна було б віднести до числа безперечних, якби не подальші питання, що виникають при цьому.

Теза про можливість правового регулювання тих чи інших нерегульованих відносин тільки в тому випадку, коли вони відповідають ознакам галузевих правовідносин, є більш актуальною для цивільного права, в якому діє свобода договору. Однак приклади, які вказували б на відсутність релевантності (відносності, сумісності і доречності) у будь-яких договорів стосовно правового регулювання, є вкрай рідкісними.

Як на один із критеріїв, за допомогою якого можна було б відрізнити відносини, що потребують правового регулювання, С. Васильєв вказує на те, що відносини «мають досягти своєї зрілості», подібно до того, як законодавець вводить новий склад злочину в кримінальне законодавство [1, с. 202]. У цивілістичній практиці «незрілість» відносин кваліфікується або в якості переговорів сторін, які не спричинили будь-яких правових наслідків, хоча питання про відповідальність за провину на стадії укладення договору (*culpa in contrahendo*) залишається дискусійним, або в якості угоди, що не відбулася (неукладеного договору), які в окремих випадках можуть викликати зобов'язання з безпідставного збагачення [22, с. 146].

У процесуальному праві релевантність (відносність, сумісність і доречність) казусу правового регулювання набуває двох особливостей. Перша пов'язана з переплетенням процесуального та матеріального права і полягає в тому, що при прийнятті позову виникає питання про релевантність сформованих відносин правового регулювання. В юридичній літературі з цивільного процесуального права цей аспект інтерпретують як можливість прийняття позовної заяви до розгляду в порядку цивільного судочинства або, вживаючи іншу термінологію, як питання про прийнятність заяви, що надійшла, при одно-

часному вирішенні питання про юридичний інтерес, позитивне рішення якого означає констатацію факту активної легітимації заявника стосовно позову як володаря суб'єктивного права або законного інтересу [3, с. 420]. Зрозуміло, що при вирішенні питання про прийняття позовної заяви попередня позитивна кваліфікація спірних відносин поєднується з вирішенням питань підвідомчості, підсудності тощо. Неможливість кваліфікації означає, що спірна ситуація не входить до сфери матеріально-правового регулювання, що тягне за собою процесуальні наслідки.

Друга особливість носить чисто процесуальний характер і полягає у вирішенні питання про те, чи є можливими взагалі в сфері цивільного судочинства не тільки не врегульовані законом відносини, але і відносини, що взагалі не потребують такого регулювання. Д. Луспенік зазначає, що питання про розміщення учасників процесу в залі судового засідання не є предметом законодавчого регулювання [12]. Однак істинність цього твердження не виключає можливості і виникнення потреби в такому регулюванні.

Узагальнюючи викладене, можна зробити висновок про те, що питання, які відносяться до сфери здійснення правосуддя, не можуть не перебувати в сфері правового регулювання, а неврегульовані законом відносини, що складаються в цій сфері, або потенційно є правовідносинами, або з різних причин є неприпустимими. Видається, що публічне право не передбачає сфери відносин, до яких законодавець міг би відноситися байдуже.

Наступний фактор, який впливає на формування поняття аналогії процесуального закону і умов її застосування, полягає в аргументі, який використовується на практиці при мотивації необхідності застосування аналогії закону. Цей аргумент виражається у формулюванні: хоча ті чи інші відносини (процесуальні дії) не передбачаються законом, але вони їм прямо і не забороняються. Іноді аргумент про ті чи інші відносини, а стосовно до процесуального права – процесуальні дії, що

не заборонені законом, замінюється посиленням на те, що такі відносини законом не виключаються, що не змінює суті. Однак, слід зазначити і те, що законодавча заборона може мати неявно виражену форму. Питання про форми законодавчих заборон також вимагає окремого ретельного розгляду. В цьому ж дослідженні достатньо згадати про те, що аналогія закону можлива тільки в тому випадку, коли ті чи інші відносини (в процесуальному праві відповідно можливість вчинення тієї чи іншої процесуальної дії) прямо або побічно не розглядаються законодавцем в якості заборонених. Поки можна лише констатувати, що питання про кваліфікацію ситуації як прогалини, що усувається аналогією закону або права, залишається малодослідженим, а релевантність казусу щодо правового регулювання залежить від того, яким способом законодавець вводить заборону. Ясно тільки одне: прогалина в праві завжди є мовчанням права, але не завжди мовчання права є прогалиною.

До питань, пов'язаних із визначенням поняття аналогії закону і можливості її застосування, відноситься і питання формулювання поняття «безпосередньо» або «прямо» при її застосуванні до правового регулювання. У багатьох нормах цивільного права (зокрема, у ст. 21, ст. 202, ст. 466, ст. 476, ст. 497, ст. 611, ст. 716, ст. 734 Цивільного кодексу України), залежність можливості застосування законодавчого регулювання тих чи інших відносин доповнена умовою, вираженою формулюванням «якщо це не суперечить» суті таких відносин [24]. Отже, ці два пункти – відсутність прямого регулювання тих чи інших відносин і відсутність істотного протиріччя між застосовуваною за аналогією нормою права і відносинами, до яких вона застосовується, повинні увійти в число ознак, що визначають поняття аналогії закону в цивільному процесуальному праві.

Як відомо, в теорії логіки виділяють кілька різновидів визначення понять, що розкривають об'єкт мислення з різних сторін. З урахуванням викладеного і того, що закон завжди

фіксується в тексті, прогалина може бути також визначена як властивість нормативного тексту, яка характеризується двома видами відсутності: відсутністю прямого правового регулювання будь-яких відносин і відсутністю заборони на такі відносини в якості правових. По суті кваліфікація ситуації в якій прогалина, що відкриває можливість аналогії закону, – це констатація відсутності заборони на правове регулювання відносин, не охоплених понятійним змістом тексту. З огляду на те, що в процесуальному праві йдеться, перш за все, про процесуальні дії, то стосовно до процесуального права і, зокрема до цивільного процесуального, прогалина може бути визначена як властивість процесуального закону, яка характеризується таким видом відсутності, як відсутність прямого законодавчого регулювання того чи іншого питання про можливість або необхідність вчинення процесуальної дії.

Висновки. У формально-логічному сенсі аналогія – це, перш за все, продовження первісної подібності, її перенесення з відомих властивостей на невідомі або, кажучи інакше і більш узагальнено, перенесення інформації з одного предмета (моделі, зразку) на інший. Аналогія в праві і в тому числі в цивільному процесуальному праві відрізняється від логічного висновку за аналогією в класичній логіці, в якій мова йде про імовірнісний висновок з приводу наявності ознаки (ознак) моделі у схожого з нею предмета.

При аналогії закону відбувається не тільки перенесення інформації з моделі на інший вид відносин, а здійснюється прийняття процесуального рішення, дія якого буквально (безпосередньо) не відноситься до розглянутого виду відносин. У цій ситуації перенесення інформації виконує не гносеологічну функцію, а функцію свідомого моделювання.

Специфіка аналогії цивільно-процесуального закону пов'язана не з будь-яким іншим поняттям аналогії закону, що відрізняється від загального, а виключно з публічним характером процесуального права, його предметом і методом, що зумовлює особливості кваліфі-

кації ситуації як прогалини в процесуальному праві, а значить і умов застосування аналогії процесуального закону.

Виходячи з того, що поняття аналогії закону і прогалини є відносно парними і аналогія закону слугує засобом подолання прогалин в праві, аналогія процесуального закону і, зокрема, аналогія закону в цивільному процесуальному праві, може бути традиційно визначена як засіб подолання прогалин у цивільному процесуальному праві шляхом застосування до не врегульованих процесуальних відносин процесуальних норм, що регулюють подібні відносини.

В результаті проведеного дослідження запропоновано визначати аналогію цивільного процесуального закону як засіб подолання про-

галин у цивільному процесуальному праві, що використовується за відсутності прямого законодавчого регулювання відносин, які виникають у сфері здійснення правосуддя у цивільних справах, і полягає в застосуванні до таких відносин норми права, що регулює подібні відносини, якщо це не суперечить їх суті.

Таким чином, видається обґрунтованим піддати корегуванню ч. 9 ст. 10 ЦПК України, виклавши її в такій редакції: «якщо спірні відносини прямо не врегульовані законом (процесуальним правом), суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права), якщо це не суперечить суті спірних відносин».

Анотація

У статті досліджено теоретико-логічні аспекти застосування аналогії закону в цивільному судочинстві України. Визначено, що у формально-логічному сенсі аналогія – це, перш за все, продовження первісної подібності, її перенесення з відомих властивостей на невідомі або, кажучи інакше і більш узагальнено, перенесення інформації з одного предмета (моделі, зразку) на інший. Доведено, що аналогія в праві і в тому числі в цивільному процесуальному праві відрізняється від логічного висновку за аналогією в класичній логіці, в якій мова йде про імовірнісний висновок з приводу наявності ознаки (ознак) моделі у схожого з нею предмета. Акцентовано увагу, що при аналогії закону відбувається не тільки перенесення інформації з моделі на інший вид відносин, а здійснюється прийняття процесуального рішення, дія якого буквально (безпосередньо) не відноситься до розглянутого виду відносин. У цій ситуації перенесення інформації виконує не гносеологічну функцію, а функцію свідомого моделювання. Обґрунтовано, що специфіка аналогії цивільно-процесуального закону пов'язана не з будь-яким іншим поняттям аналогії закону, що відрізняється від загального, а виключно з публічним характером процесуального права, його предметом і методом, що зумовлює особливості кваліфікації ситуації як прогалини в процесуальному праві, а значить і умов застосування аналогії процесуального закону. Аргументовано, що виходячи з того, що поняття аналогії закону і прогалини є відносно парними і аналогія закону слугує засобом подолання прогалин в праві, аналогія процесуального закону і, зокрема, аналогія закону в цивільному процесуальному праві, може бути традиційно визначена як засіб подолання прогалин у цивільному процесуальному праві шляхом застосування до не врегульованих процесуальних відносин процесуальних норм, що регулюють подібні відносини. В результаті проведеного дослідження запропоновано визначати аналогію цивільного процесуального закону як засіб подолання прогалин у цивільному процесуальному праві, що використовується за відсутності прямого законодавчого регулювання відносин, які виникають у сфері здійснення правосуддя у цивільних справах, і полягає в застосуванні до таких відносин норми права, що регулює подібні відносини, якщо це не суперечить їх суті. Запропоновано піддати корегуванню ч. 9 ст. 10 ЦПК України, виклавши її в такій редакції: «якщо спірні відносини прямо не врегульовані законом (процесуальним

правом), суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права), якщо це не суперечить суті спірних відносин».

Ключові слова: цивільне судочинство; цивільний процес; аналогія закону; аналогія права; прогалина в законодавстві; правовий вакуум; схожість; подібність; правовідносини; правове регулювання; нормативний текст.

Nenko S.S., Afanasenko M.I. To the issues of applying the analogy of the law in civil proceedings of Ukraine

Summary

The article examines the theoretical and logical aspects of applying the analogy of the law in civil proceedings of Ukraine. It is determined that in the formal and logical sense, analogy is, first of all, a continuation of the original similarity, its transfer from known properties to unknown ones, or, in other words and more generally, the transfer of information from one object (model, sample) to another. It is proved that analogy in law, including in civil procedure law, differs from logical conclusion by analogy in classical logic, which deals with a probabilistic conclusion about the presence of a feature (s) of a model in a similar subject. It is emphasized that with the analogy of the law, not only is information transferred from the model to another type of relationship, but a procedural decision is made, the action of which literally (directly) does not relate to the type of relationship under consideration. In this situation, Information Transfer does not perform an epistemological function, but the function of conscious modeling. It is proved that the specificity of the analogy of the Civil Procedure Law is not related to any other concept of the analogy of the law, which differs from the general one, but exclusively to the public nature of the procedural law, its subject and method, which determines the features of the qualification of the situation as gaps in the procedural law, and therefore the conditions for applying the analogy of the procedural law. It is argued that based on the fact that the concepts of analogy of law and gaps are relatively paired and the analogy of law serves as a means of overcoming gaps in law, the analogy of procedural law and, in particular, the analogy of law in civil procedure law, can traditionally be defined as a means of overcoming gaps in civil procedure law by applying to unsettled procedural relations the procedural rules governing such relations. As a result of the research, it is proposed to define the analogy of Civil Procedure Law as a means of overcoming gaps in Civil Procedure Law, which is used in the absence of direct legislative regulation of relations that arise in the sphere of justice in civil cases, and consists in applying to such relations the rule of law regulating such relations, if this does not contradict their essence. It is proposed to correct Part 9 of art. 10 of the Civil Procedure Code of Ukraine, stating it in the following wording: "if the disputed relations are not expressly regulated by law (procedural law), the court applies the law regulating similar relations in content (analogy of law), and in the absence of such – the court proceeds from the general principles of legislation (analogy of law), if this does not contradict the essence of the disputed relations".

Key words: civil proceedings; civil procedure; analogy of law; gap in legislation; legal vacuum; similarity; similarity; legal relations; legal regulation; normative text.

Список використаних джерел:

1. Васильєв С. В. Цивільний процес. Підручник./С. В. Васильєв. К.: Алерта, 2019. 506 с.
2. Голубєва Н. Науково-практичний коментар. Цивільний процесуальний кодекс України. Юрінком Інтер, 2021. 840 с.
3. Гулька Б., Кота О. Цивільний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар. Дакор, 2021. 1028 с.

4. Дрішлюк А.І. Аналогія закону та аналогія права: динаміка наукового дослідження (сучасний період). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2011. № 17. С. 9–14.
5. Завальнюк С.В. Аналогія права за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Міжнародний гуманітарний університет. Одеса, 2015. 22 с.
6. Загальна теорія держави і права: підручник / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2002. 542 с.
7. Калашник О.М. Процесуальний порядок застосування аналогії в цивільному процесі. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Том 28 (67) № 1 2017. С. 13–18.
8. Карнаух Т. М. Проблеми застосування правової аналогії у цивільному судочинстві України. *Наукові записки. Юридичні науки*. Том 103. 2010. С. 106 – 109.
9. Клім С.І. Аналогія закону у цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / наук. кер. Є.О. Харитонов / Міжнародний гуманітарний університет. Одеса : БВ., 2012. 20 с.
10. Колотова О.В. Допустимість застосування аналогії в галузях права. *Держава і право*. № 44. 2009. С. 60–66.
11. Коструба А.В. Аналогія права та закону як фактична фікція і спосіб «оздоровлення» механізму право припинення. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 185–189.
12. Луспенік Д. Д. Проблеми аналогії в ЦПК. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / за заг. ред. В. В. Комарова. Х. : Харків юридичний, 2008. 210 с.
13. Орзіх В.М. Поняття аналогії закону й аналогії права в цивільному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. Випуск 54. 2019. С. 83–86.
14. Печений О. Деякі проблеми застосування аналогії в цивільному праві. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 2 (49). С. 108–119.
15. Погрібний С.О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. 374 с.
16. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Видання 5-те, зі змінами : Навч. посібник / П. М. Рабінович. К. : Атіка, 2001. 368 с.
17. Ромовська З. Цивільний процесуальний кодекс : наук.-практ. аналіз / З. Ромовська, Н. Шумська, Н. Шумська. К. : Дакор, 2013. 600 с.
18. Спасибо-Фатєєва І.В. Трансцендентна судова мімікрія або про принципи права, аналогію закону та права у судовій практиці. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 4 (35). С. 142.
19. Тарануха В. Прогалини в праві: поняття, сутність, способи їх усунення та подолання. *Юридична Україна*. 2009. № 2 (74). С. 18.
20. Тетарчук І. Цивільне процесуальне право України. Навчальний посібник. Центр навчальної літератури, 2021. 232 с.
21. Фурса С.Я., Фурса Є.І., Щербак С.В. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. / За заг. ред. С.Я. Фурси. К. : КНТ, 2010. Т. 1. 1044 с.
22. Харитонов Є. О. Нариси теорії цивілістики (поняття та концепції) : Монографія / Є. О. Харитонов. О. : Фенікс, 2008. 346 с.
23. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 40-41, 42, ст. 492.
24. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № 40-44, ст. 356.

Ващишин М.Я.

*доктор юридичних наук,
професорка кафедри соціального права
Львівський національний університет імені Івана Франка*

Найда К.В.

*аспірантка кафедри соціального права
Львівський національний університет імені Івана Франка*

ПРИРОДООХОРОННИЙ СЕРВІТУТ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗБЕРЕЖЕННЯ ДОВКІЛЛЯ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Вступ. Правове регулювання природокористування в Україні базується на комплексі нормативно-правових актів, які встановлюють засади раціонального використання та охорони природних ресурсів. Конституція України закріплює право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та обов'язок держави забезпечувати екологічну безпеку (статті 16, 50, 66) [1].

Основним законодавчим актом у сфері охорони довкілля є Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [2], який визначає правові, економічні та соціальні основи організації охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів. Цей закон встановлює принципи екологічної безпеки, зокрема пріоритетність вимог екологічної безпеки, гарантування екологічно безпечного становища для життя та здоров'я людей, екологізацію матеріального виробництва та інші.

Незважаючи на наявність розвиненої національної нормативно-правової бази, практика застосування законодавства у сфері природокористування та охорони довкілля в Україні виявляє низку проблем. Зокрема, спостерігається недостатня ефективність механізмів контролю за дотриманням екологічних норм, відсутність дієвих стимулів для раціонального використання природних ресурсів, а також

недостатнє залучення громадськості до процесу прийняття екологічно значущих рішень, на чому акцентує Орхуська конвенція.

В літературі зазначається, що Конституція України, визначаючи основні засади національної екологічної політики, створила правову основу для здійснення діяльності у сфері охорони довкілля, що ґрунтується на принципах міжнародного публічного права (суверенне право розробляти свої власні природні ресурси і не заподіювати шкоди довкіллю інших держав) та міжнародного екологічного права (відповідальність держав за збереження природи та принцип сталого розвитку). Однак важливим напрямом вдосконалення правових засад охорони довкілля є перегляд Конституції України з позицій екоцентризму [3, с. 82].

Обґрунтовуючи потребу конституційних змін, доречно звернутися до практики конституціоналізму інших країн і використати вже набутий ними позитивний досвід. На особливу увагу заслуговує Союзна Конституція Швейцарської Конфедерації, у якій деталізовані норми екологічного спрямування зосереджені в окремому розділі, на відміну від Основного Закону України, у якому норми про охорону довкілля розпорошені по кількох різних розділах. Так, Розділ 4 Союдної Конституції Швейцарської Конфедерації «Навколишнє середовище і просторове планування»

визначає засади охорони навколишнього середовища, зокрема, сталого розвитку, а також охорони вод, лісів, тваринного і рослинного світу, природи і рідного краю, зокрема боліт і болотистих ландшафтів [4].

На противагу Конституції України, котра взагалі не оперує терміном «ландшафт», Конституція Швейцарії при виконанні своїх завдань враховує інтереси охорони природи і рідного краю. Союз видає приписи для охорони тваринного та рослинного світу та для збереження їхнього життєвого простору в природному різноманітті. Він захищає зникаючі види від винищення. Болота й болотисті ландшафти особливої краси й загальношвейцарського значення охороняються. Там не дозволяється ані зводити споруди, ані допускати зміни землеустрою. Винятком є пристрої для забезпечення охорони чи попереднього сільськогосподарського використання боліт і болотистих ландшафтів. Союз оберігає ландшафти, пейзажі, історичні місця, а також пам'ятки природи та культури; він охороняє їх у незайманому вигляді, якщо цього вимагає публічний інтерес [4].

У Європейській ландшафтній конвенції констатовано, що ландшафт відіграє важливу суспільну роль у культурній, екологічній, природоохоронній та соціальній сферах, а також є «важливою складовою якості життя людини всюди: в містах і сільській місцевості, у занедбаній місцевості та місцевості високої якості, в місцевості виняткової краси та в звичайній місцевості». Водночас, наголошується на тому, що «розвиток сільського та лісового господарства, технічних засобів промислового виробництва та добування мінералів, а також регіонального планування, міського планування, транспорту, інфраструктури, індустрії туризму та відпочинку, у багатьох випадках прискорюють зміну ландшафтів» [5]. Тому цілі збереження природних ландшафтів повинні обов'язково відображатися у природоохоронних стратегіях; екологічні вимоги щодо регулювання та планування діяльності у цій сфері повинні

бути враховані у містобудівній документації, зокрема, планах просторового розвитку; загрози зміни ландшафту в процесі планованої господарської діяльності повинні бути мінімізовані.

Національне законодавство регулює порядок загального і спеціального використання природних ресурсів, а також встановлює вимоги їх правової охорони, збереження та відтворення, однак воно базується на поресурсному підході охорони природи, який був започаткований ще у радянський період та не враховує сучасного ландшафтного підходу збереження довкілля та оцінки екосистемних послуг.

Альтернативним інструментом, який може доповнити існуючу систему екологічних обмежень, що поширюються на власників земельних ділянок та землекористувачів, є природоохоронний сервітут. До того ж він має яскраво виражену ландшафтоохоронну спрямованість.

Міжнародний досвід свідчить про ефективність використання природоохоронних сервітутів як правового інструменту для збереження природних ресурсів та забезпечення сталого розвитку. У багатьох країнах, зокрема у США, Канаді, Франції, Німеччині та Великій Британії, природоохоронні сервітути є важливим елементом екологічної політики.

Національне законодавство використовує для цього інструменти оцінки впливу на довкілля та стратегічної екологічної оцінки, однак вони стосуються майбутніх, планованих видів діяльності та урбаністичних проєктів, що загрожують змінами ландшафту. Натомість для збереження існуючих ландшафтів, які вже перебувають у володінні та користуванні суб'єктів земельних правовідносин, доцільним є застосування природоохоронних сервітутів (сервітутів збереження).

Правова природа сервітуту як обмеженого речового права полягає у наданні можливості користування чужою річчю (зокрема земельною ділянкою) у визначених межах без набуття права власності. У контексті екологічного (довкіллевого) права природоохорон-

ний сервітут має забезпечувати встановлення правових обмежень щодо використання природних ресурсів із метою їх збереження та підтримання екологічної рівноваги. Такий підхід відповідає основоположним принципам екологічного законодавства, зокрема принципу сталого розвитку, раціонального природокористування та превентивності, що закріплені у національних і міжнародних нормативно-правових актах.

Як доречно зазначає Т. Є. Харитонova, зміст прав на чужі земельні ділянки завжди формується з врахуванням публічного, суспільного інтересу, який полягає у збереженні корисних якостей землі, її цільового використання, відповідності типу земель тій діяльності, яка має здійснюватися на земельній ділянці, обов'язковим комплексом природоохоронних заходів, які не залежать від волі суб'єктів цих прав і встановлені імперативно [6, с. 247]. Правова конструкція земельного сервітуту як обмеженого речового права дає змогу встановлювати обмеження прав на земельну ділянку як у приватних інтересах, так і у публічних інтересах охорони довкілля.

У Сполучених Штатах Америки широко застосовуються природоохоронні сервітути (conservation easements), які є ефективним інструментом збереження природних та відкритих просторів. Вони встановлюються з метою охорони природних ландшафтів, екологічних систем і культурної спадщини, що дозволяє зберігати їх у довгостроковій перспективі. Федеральні та місцеві органи влади пропонують податкові пільги, що спонукає власників земель брати участь у збереженні природних ресурсів, водночас зберігаючи свої права власності на землю.

Природоохоронний сервітут (охоронний сервітут) – це юридично обов'язкова угода між власником земельної ділянки та некомерційною організацією (зазвичай, земельним трастом) або державним органом, яка обмежує забудову на цій землі, зазвичай, в обмін на податкові пільги для власника. Власник землі, який передає або продає сервітут (так зва-

ний «грантодавець»), зберігає часткові права власності на ділянку, проте відмовляється від права використовувати її для забудови. Організація, яка отримує або купує сервітут (так званий «грантоотримувач»), набуває інтерес у земельній ділянці та забезпечує дотримання встановлених обмежень [7].

Суб'єктами правовідносин у цій сфері також є мережі збереження – недержавні організації, які безпосередньо не відповідають за реалізацію заходів щодо збереження земель, але їх завдання полягає у поширенні знань та досвіду між землевласниками стосовно існуючих механізмів та інструментів охорони ландшафтів. Прикладами таких мереж є Мережа землевласників (The Private Landowner Network) в США, Мережа управління збереженням (The Conservation Management Networks) в Австралії, Національна мережа природи (Nationales Netzwerk Natur) у Німеччині, Мережа трастів дикої природи (Wildlife Trusts network) в Англії, Мережа природних територій збереження (Fédération des conservatoires d'espaces naturels) у Франції [8].

Іноді природоохоронний сервітут називають (перекладають) як сервітут збереження. Так, О. Стадницька терміном «сервітут збереження» позначає добровільну юридичну оформлену угоду між землевласником і державною чи недержавною організацією, в якій землевласник відмовляється від деяких прав на землю з метою захисту природного ландшафту [9]. Вже згодом Н. Є. Стойко та О. В. Стадницька, вивчаючи зарубіжний досвід, сервітут збереження перекладають як консерваційний сервітут (англ. Conservation easement) – юридично-добровільну угоду, що обмежує права власника на використання землі (наприклад, розорювати, використовувати мінеральні добрива, проводити лісозаготівлю, здійснювати будівництво та ін.) та вимагає збереження її природних цінностей. Такий сервітут передбачає: захист земельного простору для сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва; захист природного середовища для проживання видів дикої

флори і фауни; охорону земель для природоохоронних і рекреаційних цілей [10].

Важливо зазначити, що у французькому законодавстві немає прямого аналога «природоохоронного сервітуту» у тому вигляді, як він існує в деяких інших країнах. Однак, існують правові механізми, які дозволяють досягти схожих цілей. Згідно з дослідженнями, французьке законодавство використовує такі інструменти, як: сервітути загального користування (*servitudes d'utilité publique* (SUP)) [11] – ці сервітути встановлюються в інтересах суспільства і можуть включати обмеження на використання землі з метою охорони навколишнього середовища. Також використовуються договори про охорону природи (*contrats de protection de la nature*) [12]. Це угоди між власниками земельних ділянок і державними органами або природоохоронними організаціями, які встановлюють зобов'язання щодо охорони природи на певній території. Цікавим є застосування екологічних зобов'язань нерухомого майна (*obligations réelles environnementales* – ORE) [13]. Цей відносно новий інструмент, запроваджений у 2016 році, дозволяє власникам нерухомого майна встановлювати довгострокові зобов'язання щодо охорони навколишнього середовища, які переходять до наступних власників.

У законодавстві Німеччини також відсутнє формулювання "природоохоронний сервітут", "екологічний сервітут", "охоронний сервітут" або "сервітут збереження", проте функціонують правові конструкції, що реалізують подібні завдання. Зокрема, обмежене особисте сервітутне право, передбачене § 1090 Німецького цивільного кодексу (BGB), дозволяє встановлювати обмеження щодо використання земельної ділянки на користь визначеної особи або організації з метою збереження природних ресурсів чи ландшафту. Крім того, реальне обтяження, регульоване § 1105 BGB, передбачає обов'язок власника земельної ділянки здійснювати певні періодичні дії або надавати послуги, спрямовані на охорону природи [14]. Застосування зазначених пра-

вових інструментів у поєднанні з положеннями Федерального закону про охорону природи (*Bundesnaturschutzgesetz*, BNatSchG), зокрема § 14 та § 15, забезпечує можливість довгострокової охорони природних територій, включаючи виконання компенсаційних та замісних заходів у випадках втручання в природне середовище.

§ 1018 BGB передбачає можливість встановлення сервітутів, які обмежують права власника земельної ділянки на користь іншої особи, і ці сервітути можуть бути використані для охорони природи та ландшафту [14]. Федеральний закон про охорону природи (BNatSchG) встановлює загальні принципи охорони природи та ландшафту, а у поєднанні з BGB дозволяє встановлювати сервітути, які служать цілям охорони природи [15].

Аналіз сучасних тенденцій у сфері охорони навколишнього середовища свідчить про необхідність пошуку ефективних механізмів інтеграції приватного землеволодіння в систему природоохоронних заходів. Зокрема, звіт Європейської комісії *Recommendations to promote private land conservation to support the EU agenda* [16] висвітлює комплексний підхід до підтримки приватного збереження земель, який ґрунтується на поєднанні правових, економічних та інформаційних механізмів.

Цей підхід, на нашу думку, є релевантним для України, де необхідно створити дієву систему стимулювання власників земельних ділянок до участі в природоохоронній діяльності. Зокрема, у даному звіті є визначення природоохоронного сервітуту – це юридично обов'язкова добровільна угода для досягнення певних цілей охорони природи шляхом обмеження певних видів використання землі або запобігання забудові землі, поки земля залишається у приватній власності землевласника. У природоохоронному сервітуті землевласник добровільно погоджується продати або пожертвувати певні права, пов'язані з його або її власністю – часто право на поділ або забудову – а приватна організація або державна установа погоджується утримувати

право на забезпечення виконання обіцянки землевласника не здійснювати ці права» [16]. Дане визначення могло б лягти в основу розробки змін до земельного та довкілєвого законодавства України.

Висновки. Для забезпечення ефективного функціонування інституту природоохоронних сервітутів в Україні першочерговим завданням є кодифікація термінології. Зокрема, необхідно чітко визначити поняття «природоохоронний сервітут» у Земельному кодексі України, Законі України «Про охорону земель», Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» та інших нормативно-правових актах, що регулюють земельні відносини та охорону довкілля. Розробка типових договорів про встановлення природоохоронних сервітутів, які враховують регіональні особливості та екологічні потреби, є ключовим елементом правового забезпечення.

З метою стимулювання активної участі землевласників у збереженні біорізноманіття

доцільно запровадити систему податкових пільг, що мають визначатися Податковим кодексом України. Використання екологічних субсидій та грантів, а також механізмів компенсації за обмеження прав, сприятиме економичному заохоченню природоохоронних заходів. Впровадження зазначених змін забезпечить поглиблення ландшафтної форми збереження довкілля.

Запровадження природоохоронного сервітуту сприятиме підвищенню рівня екологічної відповідальності суб'єктів господарювання та громадян, стимулюватиме раціональне використання природних ресурсів та сприятиме виконанню державної політики у сфері охорони довкілля. У комплексі з іншими правовими інструментами, зокрема, оцінкою впливу на довкілля та стратегічною екологічною оцінкою, він може стати важливим елементом національної системи екологічного управління та гарантією збереження природного середовища для майбутніх поколінь.

Анотація

Стаття присвячена дослідженню природоохоронного сервітуту як правового механізму, що сприяє збереженню природних ресурсів та ландшафтів у межах приватних землеволодінь. З'ясовано особливості правового регулювання встановлення та реалізації природоохоронних сервітутів у різних країнах.

У статті проаналізовано окремі приписи законодавства Німеччини, Франції, Великої Британії та США, де існують правові механізми, що дозволяють встановлювати природоохоронні сервітуту для забезпечення довготривалого збереження природних об'єктів та надання екосистемних послуг. Досвід цих країн використаний для формулювання пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства у природоохоронній сфері завдяки впровадженню природоохоронного сервітуту.

У статті обґрунтовано, що запровадження природоохоронного сервітуту у законодавство України є необхідним кроком для забезпечення збалансованого використання природних ресурсів та їх ефективної охорони. Доведено, що в умовах глобальних екологічних змін та зростання антропогенного впливу на довкілля існуючі правові механізми не завжди дозволяють забезпечити належний рівень охорони навколишнього середовища, що вимагає впровадження додаткових правових інструментів, зокрема сервітутних обмежень.

В процесі дослідження встановлено, що впровадження природоохоронного сервітуту в правове поле України обумовлене необхідністю закріплення додаткових гарантій охорони навколишнього середовища на рівні приватноправових відносин. З'ясовано, що чинне законодавство передбачає можливість встановлення земельних сервітутів, однак їхнє застосування здебільшого пов'язане з обслуговуванням приватних інтересів суб'єктів господарювання чи фізичних осіб, що не забезпечує належного рівня екологічного захисту.

Доведено, що пропозиції щодо запровадження природоохоронного сервітуту відповідають міжнародним зобов'язанням України у сфері охорони навколишнього середовища, зокрема Конвенції про біологічне різноманіття, Європейській ландшафтній конвенції, Конвенції про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі, Рамковій конвенції ООН про зміну клімату, а також імплементації норм Європейського Союзу в національне законодавство.

У статті запропоновано визначити підстави встановлення природоохоронного сервітуту на договірній основі між власником земельної ділянки та зацікавленими особами, а також в примусовому порядку у випадках, передбачених законом. Визначено, що природоохоронний сервітут може передбачати не лише заборону певних видів діяльності, що можуть завдати шкоди навколишньому середовищу, але і зобов'язання власника щодо підтримання належного стану природних об'єктів та створення умов для екосистемного відновлення.

Ключові слова: земельний сервітут, екологічне право, охорона довкілля, природокористування, земельне право, сталий розвиток, екологічна безпека, відновлення земель, охорона біорізноманіття, власність на землю, земельна ділянка.

Vashchyshyn M.Ya., Naida K.V. Conservation easement as an environmental protection tool: comparative legal analysis and prospects for Ukraine

Summary

The article is devoted to the study of the nature conservation easement as a legal mechanism that contributes to the conservation of natural resources and landscapes within private land holdings. The features of the legal regulation of the establishment and implementation of nature conservation easements in different countries are clarified.

The article analyzes individual provisions of the legislation of Germany, France, Great Britain and the USA, where there are legal mechanisms that allow the establishment of nature conservation easements to ensure the long-term preservation of natural objects and the provision of ecosystem services. The experience of these countries is used to formulate proposals for improving national legislation in the field of nature conservation through the introduction of nature conservation easements.

The article substantiates that the introduction of nature conservation easements into the legislation of Ukraine is a necessary step to ensure the balanced use of natural resources and their effective protection. It is proven that in the conditions of global ecological changes and the growth of anthropogenic impact on the environment, existing legal mechanisms do not always allow to ensure the proper level of environmental protection, which requires the introduction of additional legal instruments, in particular easement restrictions.

During the research, it was established that the introduction of environmental easement into the legal field of Ukraine is due to the need to consolidate additional guarantees of environmental protection at the level of private law relations. It was found that the current legislation provides for the possibility of establishing land easements, however, their use is mostly associated with serving the private interests of business entities or individuals, which does not provide an adequate level of environmental protection.

It is proven that the proposals for the introduction of a conservation easement comply with Ukraine's international obligations in the field of environmental protection, in particular the Convention on Biological Diversity, the European Landscape Convention, the Convention on the Conservation of European Wild Fauna and Flora and Natural Habitats, the UN Framework Convention on Climate Change, as well as the implementation of European Union norms into national legislation.

The article proposes to determine the grounds for establishing a conservation easement on a contractual basis between the owner of the land plot and interested parties, as well as in a compulsory manner in cases provided for by law. It is determined that a conservation easement may provide not only for the prohibition of certain types of activities that may harm the environment, but also for the owner's obligation to maintain the proper condition of natural objects and create conditions for ecosystem restoration.

Key words: land easement, environmental law, environmental protection, nature management, land law, sustainable development, ecological safety, land restoration, biodiversity protection, land ownership, land plot.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 23.04.2025).
2. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 23.04.2025).
3. Ващишин М. Я. Конституційні засади формування та збереження національної екомережі. *Право і суспільство*. 2016. № 4. С. 77–83. URL: <https://surl.li/hxiirk> (дата звернення: 23.04.2025).
4. Федеральна конституція Швейцарської Конфедерації. URL: www.ditext.com/swiss/constitution.html (дата звернення: 23.04.2025).
5. Європейська ландшафтна конвенція: Конвенція від 20.10.2000 р. Ратифіковано Законом № 2831-IV від 07.09.2005. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 51. Ст. 547. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_154#Text (дата звернення: 23.04.2025).
6. Харитонов Т. Є. Здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: проблеми теорії та практики. *Юридична література*. Одеса, 2016. С. 247.
7. Gattuso D. J. Conservation Easements: The Good, the Bad, and the Ugly. URL: <http://www.nationalcenter.org/NPA569.html> (дата звернення: 23.04.2025).
8. Alternative Ways to Support Private Land Conservation: Report to the European Commission. URL: <https://surl.li/fxdcgс> (дата звернення: 23.04.2025).
9. Стадницька О. Зарубіжний досвід забезпечення охорони земель приватної власності. *Вісник Львівського національного аграрного університету. Серія: Економіка АПК*. 2017. № 24(1). С. 138–145. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnau_econ_2017_24%281%29__26 (дата звернення: 23.04.2025).
10. Стойко Н. Є., Стадницька О. В. Ефективне використання деградованих та малопродуктивних сільськогосподарських земель: аспект планування. *Український журнал прикладної економіки*. 2020. № 5.
11. Servitude d'utilité publique (SUP). URL: <https://surl.li/pmvxun> (дата звернення: 23.04.2025).
12. Natura 2000: Contrat et Charte. URL: <https://surl.li/gguzzr> (дата звернення: 23.04.2025).
13. Les obligations réelles environnementales (ORE). URL: <https://surl.li/fulryu> (дата звернення: 23.04.2025).
14. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) § 1018 Inhalt der Grunddienstbarkeit. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/_1018.html (дата звернення: 23.04.2025).
15. Bundesnaturschutzgesetz (BNatSchG). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bnatschg_2009/ (дата звернення: 23.04.2025).
16. Mulier A.-S., Tack J., Orban M. Recommendations to Promote Private Land Conservation to Support the EU Agenda. Brussels, 2021. URL: <https://surl.li/gxltcd> (дата звернення: 23.04.2025).

Гром Н.О.

*аспірант відділу аспірантури (ад'юнктури) і докторантури
Харківський національний університет внутрішніх справ*

ВИДИ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОЦЕДУР ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ

Вступ. Протидія домашньому насильству передбачає застосування комплексного підходу: починаючи від детального вивчення передумов його виникнення і закінчуючи чітким розробленням заходів ефективного реагування на факти вчинення домашнього насильства, його профілактики та удосконалення процесу притягнення кривдників до відповідальності. Сфера протидії домашньому насильству досить багатогранна та містить величезний спектр діяльності, зокрема: попередження домашнього насильства; реагування на факти домашнього насильства; взаємодія суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері протидії домашньому насильству; надання допомоги постраждалим; розслідування фактів домашнього насильства; притягнення винних до відповідальності в межах провадження в справах про адміністративні правопорушення тощо. В цій сфері здійснюється ще багато видів діяльності, які зважаючи на їх змістовну сутність не охоплюються поняттям «адміністративна процедура», особливо враховуючи положення ч. 2 ст. 1 Закону України «Про адміністративну процедуру» [1], де зазначено, що дія цього закону не поширюється на судове провадження, в якому розглядаються адміністративні правопорушення, передбачені ст. 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП).

Не зважаючи на спільну юридичну природу, дискусійним залишається те, що статті однієї глави КУпАП розглядаються за різними порядками. До прикладу ст. 173-2 («Вчинення домашнього насильства»), буде розгляда-

тися по суті судом у порядку передбаченому КУпАП, а ст. 178 («Розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або поява у громадських місцях у п'яному вигляді») – згідно з приписами Закону України «Про адміністративну процедуру». Така фрагментарність ставить під сумнів принцип законності та сприяє порушенню цілісності та неподільності закону.

Закон України «Про адміністративну процедуру» та КУпАП мають ряд відмінних ознак, з поміж яких процесуальні гарантії учасників провадження. Засади Закону України «Про адміністративну процедуру», на відміну від норм КУпАП передбачають більш деталізований та ширший обсяг прав учасників справи, чітко регламентовані умови щодо оскарження рішення адміністративного акту, конкретизовані строки розгляду справ, детальніші умови доказування. Відмінності між процедурою та судовим провадженням зумовлені більш конкретизованими та деталізованими нормами Закону України «Про адміністративну процедуру», проте такі відмінності можуть призводити до того, що особи, які притягуються до відповідальності за вчинення правопорушення, відповідальність за які передбачена однією главою адміністративно-деліктного законодавства, матимуть різний рівень захисту своїх прав, що порушує принцип рівності перед законом, ускладнює правозастосовчу практику та створює додаткові ускладнення як для посадових осіб, що вирішують справи відповідно до закону України «Про адміністративну процедуру» так і для судів зокрема. Така неоднаковість підриває довіру до сис-

теми адміністративного законодавства загалом, породжує виникнення колізій через її фрагментарність та непередбачуваність.

На нашу думку, адміністративну процедуру в широкому значенні слід розуміти, як послідовність дій об'єднаних єдиною метою, у вузькому ж як «визначений законом порядок розгляду та вирішення справи» [1]. Дане дослідження процедур протидії домашньому насильству спрямоване на об'єктивне визначення змісту даної проблематики та вимагає міждисциплінарного підходу, тому вважаємо за необхідне надалі розглядати адміністративні процедури протидії домашньому насильству саме в широкому значенні, як то послідовність дій об'єднаних однією метою до якої також входять винесення термінового заборонного припису (далі – ТЗП) стосовно кривдника, застосування обмежувального припису стосовно кривдника, взяття на профілактичний облік кривдника та проведення з ним профілактичної роботи, направлення кривдника на проходження програми для кривдників, взаємодія суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та провадження в справах про адміністративні правопорушення.

В Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [2] закріплені організаційно-правові засади запобігання та протидії цьому явищу, порядок надання допомоги та захисту постраждалим особам, а також застосування до кривдників спеціальні заходи щодо протидії домашньому насильству. Звернемось до визначення терміну протидія домашньому насильству, яке закріплено п. 12 ч.1 ст. 1 в Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»: це «система заходів, що здійснюються органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, а також громадянами України, іноземцями та особами без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, та спрямовані на припинення домашнього насильства, надання

допомоги та захисту постраждалій особі, відшкодування їй завданої шкоди, а також на належне розслідування випадків домашнього насильства, притягнення до відповідальності кривдників та зміну їхньої поведінки» [2]. Наведене визначення має дуже широкий зміст, спробуємо інтерпретувати його наступним чином: законодавчо урегульований механізм, що забезпечується уповноваженими суб'єктами та спрямований на припинення домашнього насильства, надання допомоги потерпілим, притягнення кривдника до відповідальності, корекцію його поведінки та недопущення подібних випадків у майбутньому.

Зі свого боку, можемо стверджувати, що адміністративні процедури протидії домашньому насильству покладено в основу відповідних напрямків реалізації державної політики. При чому така діяльність включає: своєчасне та ефективне виявлення та реагування на факти домашнього насильства; надання фахової та високоякісної допомоги у інформуванні постраждалих про їх права та можливості, а також способи їх отримання; забезпечення постраждалим доступу до необхідних соціальних послуг, правничої та/або медичної допомоги; організація роботи спеціальної, безкоштовної «гарячої лінії» для постраждалих від домашнього насильства, де вони можуть оперативно отримати інформаційні, юридичні та психологічні консультації; створення та функціонування спеціалізованих служб підтримки постраждалих від домашнього насильства та насильства за ознакою статті; реалізація програм для постраждалих від домашнього насильства осіб.

Зрозуміло, що до діяльності з протидії домашньому насильству залучено досить широке коло осіб: від органів виконавчої влади до осіб без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах. Їх перелік повноважень закріплено у Розділі II Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [2]. На підставі аналізу їх функціональної компетентності можемо поділити таких суб'єктів на дві групи: загальні та спеціальні.

Для загальних суб'єктів протидії домашньому насильству такий така діяльність не є основною, мова йде про: службу в справах дітей; органи, які здійснюють публічне управління в освітній сфері і сфері охорони здоров'я; заклади освіти та заклади охорони здоров'я; центри з надання безоплатної правової допомоги; уповноважені органи з питань пробації; органи прокуратури; суди; Національна поліція України (далі – НП України); юридичні особи; громадськість, зокрема громадські об'єднання та іноземні неурядові організації.

НП України та суди одні з основних суб'єктів, що реалізують адміністративні процедури протидії домашньому насильству. Органи НП України свою діяльність розпочинають з моменту виклику на факт домашнього насильства до спрямування адміністративних матеріалів стосовно кривдника до суду. Реагування поліцією на випадок домашнього насильства (збирання доказів вчиненого діяння, здійснення досудового розслідування), вжиття заходів безпеки постраждалий особі, що включає винесення ТЗП кривднику, запобіжних заходів, направлення постраждалої особи до притулку для потерпілих від домашнього насильства, повідомлення центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, все це чітко регламентована діяльність національної поліції України по протидії домашньому насильству. Кожна чітко визначена та окреслена дія, що буде самостійно відбуватися та мати свої окремі результати буде становити в результаті комплекс адміністративних процедур та з моменту надходження адміністративних матеріалів на розгляд до суду завершиться та перейде у адміністративно-процесуальну діяльність, що буде включати в себе адміністративне провадження, тобто безпосередній розгляд в суді, вирішення питання застосування обмежувального припису, відшкодування шкоди постраждалій особі (моральної чи матеріальної). Так з моменту фіксації події вчинення домашнього насиль-

ства будуть задіяні усі вищеперераховані та визначені законодавцем суб'єкти, що здійснять свій вклад, але основа діяльність буде здійснюватися Національною поліцією України, а згодом і суду. Якщо ж дії, що здійснюються у певній послідовності не об'єднані у автономні стадії, то доцільно говорити про певну процедурну форму, яка виходить за межі інституційного законодавчого акту про адміністративні процедури [1].

До спеціальних суб'єктів, для яких протидія домашньому насильству є пріоритетним напрямом діяльності, слід віднести: Міністерство соціальної політики України (далі – Мінсоцполітики); «Раду міністрів автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, у тому числі їх структурні підрозділи, до повноважень, яких належить здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству» [2]; Головні управління Національної соціальної сервісної служби в областях; відділи сім'ї, гендерної політики та протидії торгівлі людьми управління сімейної політики та оздоровлення департаменту соціальної та молодіжної політики обласних держадміністрацій; комунальні заклади (обласні комплексні центри надання соціальних послуг) для людей, які постраждали від домашнього насильства; міські центри соціальних служб Департаменту соціальної політики при міських радах; денні центри соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства; мобільні бригади та кризові кімнати при міських центрах соціальних служб; притулки; спеціалізовані служби підтримки осіб постраждалих від домашнього насильства; лінії довіри, управління соціального захисту населення при райдержадміністраціях).

У свою чергу в результаті аналізу спеціальних суб'єктів протидії домашньому насильству було встановлено, що в п.п. 1, 2 ч. 2 ст. 6 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» мова йде фактично про один і той же орган – Мінсоцполітики, який згідно з п. 1 Положення про Міністер-

ство соціальної політики України затвердженого постановою КМ України від 17.06.2015 № 423 «забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері ... запобігання та протидії домашньому насильству» [3]. Тож, вважаємо за доцільно уточнити зміст ч. 2 ст. 6 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», шляхом доповнення п. 1 ч. 2 ст. 6 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» словосполучення «та реалізацію» після слів «забезпечує формування», а п. 2 вказаної частини виключити.

Надалі розглянемо діяльність спеціальних суб'єктів до повноважень яких належить здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству на прикладі Вінницької області та міста Вінниці зокрема. З 2018 року у Вінницькій області діють спеціалізовані сервіси, що надають безкоштовну допомогу постраждалим від домашнього насильства, а саме: притулок для жінок, постраждалих від домашнього насильства, обласна мобільна бригада соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства, обласна «лінія довіри». Усі перераховані установи створені на базі комунального закладу «Обласний комплексний центр надання соціальних послуг».

Притулок для жінок, що постраждали від домашнього насильства – це надійне місце, де може перебувати жінка з дітьми строком до 6 місяців. Під час перебування постраждалої жінки в притулку одночасно їй надається соціально-психологічна, правова та соціальна допомога. Задля гарантування безпеки постраждалим від насильства, а також працівників установи адреса притулку засекречена і не розголошується. В області діють обласні мобільні бригади, що своїми послугами охоплюють усю територію Вінницької області. Бригада виїжджає на повідомлення про домашнє насильство, інформує постраждалих про їхні права, якими вони можуть скористатися, а також надає психологічну допомогу на місці та за потреби доставляє постраждалу жінку та її дітей до притулку. Також на базі

комунального закладу «Обласний комплексний центр надання соціальних послуг» діє обласна «лінія довіри», яка працює цілодобово [4].

У місті Вінниці з 2020 року працює спеціалізована служба підтримки постраждалих від домашнього насильства – денний центр соціально-психологічної допомоги людям, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статті. За 2024 рік допомогу в соціальній службі отримали 1818 осіб. Окрім соціальних послуг, підтримка постраждалих носить комплексний соціально-психологічний та первинний правовий характер. Окрім персональної допомоги, в центрі організуються групи взаємодопомоги, проводяться семінари та тренінги для постраждалих від домашнього насильства осіб [5]. У денному центрі працює спеціалізована мобільна бригада соціально-психологічної допомоги, яка складається з фахівців, що виїжджають на виклики насильства, надають консультації та перенаправляють до спеціалізованих служб підтримки. У склад мобільної бригади входить соціальний працівник та психолог.

При центрі діють також три кризових квартири з п'ятьма кризовими кімнатами, що нараховують сімнадцять ліжокмісць. Потрапити до кризової кімнати можуть повнолітні особи за направленням відповідного органу місцевого самоврядування, департаменту соціальної політики, НП України, центру соціальних служб чи мобільної бригади, що здійснила виїзд на виклик домашнього насильства. За 2024 рік у кризових кімнатах перебувало 38 жінок та 54 дитини [6].

Викладене вище свідчить про наявність різних за своєю змістовною сутністю та формами реалізації адміністративних процедур протидії домашньому насильству, що обумовлює необхідність їх систематизації, шляхом поділу вказаних процедур залежно від їх змістовного наповнення на:

1) адміністративні процедури як складові провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері домашнього насильства;

2) адміністративних процедури щодо протидії домашньому насильству (застосування ТЗП стосовно кривдника, реалізація обмежувального припису стосовно кривдника, взяття на профілактичний облік кривдника та проведення з ним профілактичної роботи, направлення особи на проходження програми для кривдників);

3) взаємодія суб'єктів протидії домашньому насильству.

Зрозуміло, що така класифікація не є єдиним варіантом, адже адміністративні процедури протидії домашньому насильству, можуть бути поділені на види залежно від

інших критеріїв як от: суб'єкт реалізації (на такі, що здійснюються загальними та спеціальними суб'єктами протидії домашньому насильству); юрисдикційної форми (судові, тобто такі, що реалізуються в межах судового провадження, в разі притягнення особи до відповідальності за ст. 173-2 КУпАП і позасудові, наприклад винесення ТЗП) і т.п. Між тим, вважаємо, що проведене нами розмежування адміністративних процедур протидії домашньому насильству залежно від їх змісту, дасть можливість у подальшому об'єктивно дослідити сутність вказаних процедур.

Анотація

У статті наголошено, що попри ідентичну юридичну природу, дискусійним залишається питання про те, що статті однієї глави Кодексу України про адміністративні правопорушення розглядаються за різними порядками. Насамперед, мова йде про ст. 173-2 («Вчинення домашнього насильства»), буде розглядатися по суті судом у порядку передбаченому Кодексом України про адміністративні правопорушення, а ст. 178 («Розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або поява у громадських місцях у п'яному вигляді») – згідно з приписами Закону України «Про адміністративну процедуру». Наведене ставить під сумнів дотримання принципу законності та призводить до порушення цілісності та неподільності закону. Тому, зміст протидії домашньому насильству розглянуто крізь призму адміністративних процедур (у широкому значенні).

Встановлено, що адміністративні процедури протидії домашньому насильству реалізують загальні (служба в справах дітей; заклади освіти та заклади охорони здоров'я; центри з надання безоплатної правової допомоги; органи прокуратури; суди; Національна поліція України; громадські інституції тощо) та спеціальні (наприклад, Міністерство соціальної політики України; відділи сім'ї, гендерної політики та протидії торгівлі людьми управління сімейної політики та оздоровлення департаменту соціальної та молодіжної політики обласних держадміністрацій; комунальні заклади для людей, які постраждали від домашнього насильства; денні центри соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства; мобільні бригади та кризові кімнати при міських центрах соціальних служб та інші) суб'єкти.

Викладене вище свідчить про наявність різних за своєю змістовною сутністю та формами реалізації адміністративних процедур протидії домашньому насильству, що обумовлює необхідність їх систематизації, шляхом поділу вказаних процедур залежно від їх змістовного наповнення на: 1) адміністративні процедури як складові провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері домашнього насильства; 2) адміністративних процедури щодо протидії домашньому насильству (застосування термінового заборонного припису стосовно кривдника; реалізація обмежувального припису стосовно кривдника, взяття на профілактичний облік кривдника та проведення з ним профілактичної роботи, направлення особи на проходження програми для кривдників); 3) взаємодія суб'єктів протидії домашньому насильству.

Ключові слова: адміністративні процедури, протидія домашньому насильству, провадження у справах про адміністративні правопорушення, застосування термінового заборонного припису, профілактичний облік, профілактична робота, програма для кривдників, суб'єкти протидії домашньому насильству, взаємодія.

Hrom N.O. Types of administrative procedures to combat domestic violence

Summary

The article emphasizes that despite the identical legal nature, the question of the fact that the articles of one chapter of the Code of Ukraine on Administrative Offenses are considered in different procedures remains debatable. First of all, we are talking about Art. 173-2 (“Committing domestic violence”), which will be considered on the merits by the court in the manner prescribed by the Code of Ukraine on Administrative Offenses, and Art. 178 (“Drinking beer, alcoholic, low-alcohol beverages in places prohibited by law or appearing in public places in a drunken state”) – in accordance with the provisions of the Law of Ukraine “On Administrative Procedure”. The above calls into question the observance of the principle of legality and leads to a violation of the integrity and indivisibility of the law. Therefore, the content of combating domestic violence is considered through the prism of administrative procedures (in the broad sense).

It has been established that administrative procedures for combating domestic violence are implemented by general (children’s services; educational and healthcare institutions; free legal aid centers; prosecutor’s offices; courts; National Police of Ukraine; public institutions, etc.) and special (for example, the Ministry of Social Policy of Ukraine; departments of family, gender policy and combating human trafficking of the family policy and health department of the social and youth policy department of regional state administrations; municipal institutions for people who have suffered from domestic violence; day centers for socio-psychological assistance to people who have suffered from domestic violence; mobile teams and crisis rooms at city centers of social services, etc.) entities.

The above indicates the existence of administrative procedures for combating domestic violence that are different in their content and forms of implementation, which necessitates their systematization by dividing the specified procedures, depending on their content, into: 1) administrative procedures as components of proceedings in cases of administrative offenses in the field of domestic violence; 2) administrative procedures for combating domestic violence (application of an urgent restraining order against the perpetrator; implementation of a restrictive order against the perpetrator, taking the perpetrator into preventive registration and conducting preventive work with him, referring the person to a program for perpetrators); 3) interaction of subjects of combating domestic violence.

Key words: administrative procedures, combating domestic violence, proceedings in cases of administrative offenses, application of an urgent restraining order, preventive accounting, preventive work, program for perpetrators, subjects of combating domestic violence, interaction.

Список використаних джерел:

1. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 №2073-20. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2073-20> (дата звернення 26.02.2025).
2. Про запобігання та протидію домашньому насильству: закон України від 07.12.2017 №2229-19. Дата оновлення: 19.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення 01.03.2025).
3. Про затвердження Положення про Міністерство соціальної політики України від 17.06.2015 № 423. Дата оновлення: 01.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення 14.03.2025).
4. Веб-портал Національної соціальної сервісної служби України. URL: <https://surli.cc/hrgdin> (дата звернення 18.03.2025).
5. Офіційний веб-сайт Вінницької міської ради. URL: <https://surl.lu/ylijpot> (дата звернення 21.03.2025).
6. Інформаційне інтернет-видання «Суспільне Мовлення». URL: <https://surli.cc/rdtvkf> (дата звернення 21.03.2025).

Дубинський О.Ю.

*доктор юридичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України
професор кафедри морського та господарського права
факультету морського права
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова*

Дубова К.О.

*кандидат юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри морського та господарського права
факультету морського права
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова*

ДЕРЖАВНА АНТИКОРУПЦІЙНА ПОЛІТИКА: КЛЮЧОВІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ

Постановка проблеми. Корупція є одним із найгостріших викликів сучасного суспільства, що безпосередньо впливає на всі аспекти соціально-економічного та політичного розвитку держави. Вона підриває довіру громадян до інституцій влади, створює перешкоди для сталого розвитку, знижує інвестиційну привабливість країни та сприяє нерівності у доступі до суспільних благ. У цьому контексті формування та реалізація ефективної державної антикорупційної політики стає ключовим завданням для забезпечення верховенства права, прозорості та підзвітності державного управління.

Стан дослідження проблеми. Питання державної антикорупційної політики у контексті її формування та реалізації знайшли своє відображення у працях багатьох вітчизняних вчених, з-поміж яких: О. Бандурка, А. Берлач, В. Білоус, Н. Бортник, М. Віхляєв, В. Гвоздецький, Б. Головкін, І. Дмитрук, О. Дрозд, С. Єсімов, В. Заросило, М. Ковалів, Т. Коломоєць, В. Колпаков, О. Литвинов, Ю. Ломжець, В. Ортинський, С. Петков, Н. Христинченко, І. Шопіна, Х. Ярмачі та ін.

Метою цієї статті є дослідження основних аспектів реалізації державної антикорупційної політики в Україні, аналіз її ефективності та визначення перспективних напрямів удосконалення. Особлива увага приділяється оцінці впливу антикорупційних заходів на суспільно-політичне середовище, а також ролі міжнародного досвіду у формуванні національних стратегій боротьби з корупцією.

Виклад основного матеріалу. Протягом тривалого часу корупція залишається однією з найсерйозніших проблем України та є предметом постійних обговорень як серед українців, так і на міжнародному рівні. У рейтингу Індексу сприйняття корупції (ІСК), який складає глобальна антикорупційна організація Transparency International на основі оцінок підприємств і аналітиків, Україна за підсумками 2018 року посіла 120 місце серед 180 країн світу. Хоча позиції України у цьому рейтингу поступово покращуються, ситуація все ще залишається далекою від задовільної. Корупція, згідно з численними аналітичними дослідженнями та опитуваннями, є головною перешкодою як для іноземного, так і для

вітчизняного бізнесу. Очевидними наслідками високого рівня хабарництва та зловживань є руйнування суспільних цінностей, тотальна недовіра до державних установ, що в підсумку спричиняє негативні економічні наслідки, посилює нерівність і гальмує зростання доходів населення [1]. У цьому контексті виникає цілком логічне запитання: які чинники відіграють ключову роль у цій проблемі?

На думку А. А. Мошніна, одним із ключових недоліків чинної державної політики щодо запобігання корупції є недостатній контроль за виконанням антикорупційних заходів на підприємствах державної власності. Це виражається в тому, що управління багатьма з таких підприємств базується на політичних домовленостях, а не на критеріях ефективності та результативності. Як наслідок, рівень корупції на цих підприємствах залишається високим, що унеможливорює ефективний захист державних інтересів [2, с. 270-271].

На думку Н. П. Бортник та Л. І. Сопільника, системна природа корупції в Україні зумовлена, серед іншого, особливостями українського законодавства, яке характеризується суперечливістю, можливістю різного тлумачення окремих норм, наявністю колізій та прогалин [3, с. 32].

На цю обставину звертають увагу також А. Я. Палюх, Д. С. Коломієць та О. М. Шишова, які наголошують, що зростання корупційних ризиків, розширення масштабів та інтенсифікація корупції в Україні зумовлені загостренням кризових явищ в економічній, політичній та соціальній сферах. Це, у свою чергу, призводить до деформації національної економіки та дисбалансів у суспільно-політичних процесах. У таких умовах виникає необхідність розробки дієвих механізмів протидії цьому деструктивному явищу, одним із яких може стати перегляд і вдосконалення нормативно-правової бази у сфері запобігання та боротьби з корупцією [4, с. 57].

Отже, вказане вище дає підстави вважати, що однією з ключових проблем є суперечливість законодавчих норм. Часто закони міс-

тять положення, які можуть бути трактовані по-різному, що створює підґрунтя для зловживань у процесі їх застосування. Така ситуація дозволяє зацікавленим сторонам використовувати неоднозначність норм для отримання неправомірної вигоди або ухилення від відповідальності. Ще однією важливою рисою українського законодавства є його багатоваріантність трактування. Це означає, що одні й ті самі положення можуть інтерпретуватися по-різному залежно від контексту або суб'єктивного бачення правозастосовувача. Така ситуація не лише ускладнює правозастосування, а й створює ризики нерівності перед законом. Колізійність норм також є значним фактором, що впливає на поширення корупції. Взаємні протиріччя між різними нормативно-правовими актами ускладнюють їх застосування, що призводить до правової невизначеності. У таких умовах посадові особи можуть зловживати своїми повноваженнями, посиляючись на ту чи іншу норму, яка відповідає їхнім інтересам.

Окрім цього, прогалини в законодавстві створюють додаткові можливості для корупційних дій. Відсутність чітко визначених правил у певних сферах регулювання залишає простір для маніпуляцій та ухилення від виконання обов'язків. Недосконалість правового регулювання спричиняє ситуації, коли прийняття рішень залежить від суб'єктивного розсуду посадовців, що є передумовою для корупційних проявів. Відтак, системний характер корупції в Україні значною мірою обумовлений недоліками національного законодавства. Вирішення цієї проблеми потребує комплексного підходу, спрямованого на усунення суперечливості, колізійності та прогалин у нормативно-правових актах, а також на забезпечення їх однозначного трактування. Лише за умов удосконалення законодавчої бази можливо створити ефективний механізм боротьби з корупцією та забезпечити верховенство права в державі.

Я. М. Когут, аналізуючи правові основи формування та реалізації антикорупційної полі-

тики в Україні, а також психологічні аспекти її ефективності, пропонує визначити основні етапи для успішної боротьби з корупцією:

- створення суспільного запиту на очищення від корупційної системи взаємовідносин і прийняття принципових рішень з боку суб'єктів влади щодо рішучих дій у цьому напрямку (політичний аспект);

- забезпечення правової та інституційної бази протидії корупції шляхом прийняття ефективних норм антикорупційного законодавства, створення механізмів його реалізації, включно з формуванням спеціалізованих антикорупційних органів, наділенням суб'єктів відповідними повноваженнями та мінімізацією корупційних ризиків (правовий аспект);

- дотримання політичною елітою та суспільством принципів законності, справедливості, рівності перед законом, невідворотності покарання, а також морально-етичних стандартів, які несумісні з корупційною поведінкою (морально-етичний аспект);

- здійснення постійного, системного та публічного психологічного впливу з боку держави на свідомість громадян через діяльність уповноважених органів (правоохоронних органів, судової системи, посадових осіб), а також через засоби масової інформації, громадські організації та інші елементи громадянського суспільства (психологічний аспект) [5, с. 35-36].

Отже, сучасні підходи до боротьби з корупцією мають базуватись на розумінні її як системного явища, що потребує комплексного вирішення. Важливим елементом цього процесу є створення нормативно-правової бази, яка забезпечує чіткі механізми запобігання та протидії корупційним проявам. Водночас не менш важливою є імплементація цих норм у реальну практику, що передбачає активну участь державних органів, громадянського суспільства та міжнародних партнерів.

Інституційна складова відіграє ключову роль у протидії та запобіганні корупції. На сьогодні існує система органів, яка ефективно бореться з цим негативним явищем.

Згадувані нами А. Я. Палюх, Д. С. Коломієць та О. М. Шишова, зазначають, що заходи протидії корупції, впроваджені на державному рівні, разом із посиленими зусиллями спеціалізованих органів, таких як Національне антикорупційне бюро, Національне агентство з питань запобігання корупції, Державна служба фінансового моніторингу, Спеціалізована антикорупційна прокуратура та Вищий антикорупційний суд, сприяли покращенню ефективності боротьби з корупцією, що підтверджується результатами емпіричних досліджень [4, с. 58-59].

Водночас, О. С. Бондаренко підкреслює важливість ролі громадськості та визначає основні напрями її діяльності у впровадженні антикорупційних реформ. На її думку, саме громадськість є ключовим суб'єктом, зацікавленим у реалізації таких реформ. Вчена також зазначає, що практика залучення громадськості до антикорупційних процесів широко застосовується в європейських країнах, і враховуючи євроінтеграційні прагнення України, цей досвід є надзвичайно цінним для нашої держави [6, с. 84].

Натомість, В. А. Абдуллаєв, зауважує, що у рамках євроінтеграційного напрямку розвитку України, зокрема у процесі приєднання до міжнародної спільноти та інституцій, таких як Європейський Союз, керівництво держави повинно в найкоротші терміни на практиці, а не лише формально, продемонструвати ефективну взаємодію та співпрацю з громадянським суспільством. Це набуває особливого значення в контексті оцінки Міжнародною антикорупційною організацією Transparency International досягнень України у боротьбі з корупцією. Громадянське суспільство, як його визначає дослідник, є сукупністю соціальних відносин, які не належать до державної чи політичної сфери. Воно охоплює ті аспекти життя суспільства та окремих осіб, які знаходяться поза впливом держави та її регуляторних механізмів. Громадянське суспільство виступає системою соціальної взаємодії, що включає місцеве самовряду-

вання, різноманітні об'єднання, суспільні рухи та публічну комунікацію. Воно є сферою соціальної активності, яка має відносну автономність від держави. Основними складовими громадянського суспільства є: участь у асоціаціях і рухах; толерантність до різних політичних поглядів та участь громадян у різних об'єднаннях; а також громадянська відповідальність кожної людини перед суспільством [7, с. 6-7].

Отже, ефективність антикорупційної політики значною мірою залежить від її реалізації, яка часто стикається з низкою викликів. Серед них можна виокремити недостатню координацію між органами влади, брак ресурсів, низький рівень правосвідомості населення та опір з боку зацікавлених у збереженні корупційних схем осіб. У цьому контексті особливого значення набуває аналіз існуючих механізмів боротьби з корупцією, оцінка їхньої результативності та пошук нових підходів до підвищення ефективності державної антикорупційної політики.

О. Акімов, Л. Акімова та К. Майстренко, у цьому контексті вважають, що виявлення сильних аспектів, таких як запровадження антикорупційних механізмів моніторингу та створення спеціалізованих органів для боротьби з корупцією, дозволяє застосовувати найефективніші методи. Проте слабкі місця, зокрема недостатня координація та обмежені ресурси, потребують уваги та покращення. Міжнародний досвід і найкращі практики, включно з посиленням міжнародної співпраці, є важливими для формування дієвої антикорупційної системи. Загрози, такі як політичний тиск і міжнародна корупція, вимагають посилення заходів захисту та протидії. Тому розробка і реалізація комплексної антикорупційної стратегії є критично важливою для забезпечення прозорого і ефективного державного управління [8, с. 14-15].

Висновки. З огляду на результати аналізу ключових аспектів державної антикорупційної політики, її реалізації та ефективності в умовах сучасної правової системи України, можна зробити низку висновків, що стосу-

ються як теоретичних, так і практичних аспектів боротьби з корупцією в нашій державі.

Перш за все, державна антикорупційна політика є багатокомпонентною системою, яка охоплює нормативно-правове регулювання, інституційне забезпечення та механізми громадського контролю. Вона спрямована на створення умов для мінімізації корупційних ризиків у публічному управлінні та забезпечення прозорості державних процесів. Проте, як свідчить аналіз, існує значний розрив між задекларованими цілями та реальними досягненнями в цій сфері.

Однією з ключових проблем є недосконалість законодавчої бази. Незважаючи на прийняття низки законодавчих актів, таких як Закон України «Про запобігання корупції», їх практичне застосування часто ускладнюється через суперечності між нормами, недостатню деталізацію процедур та відсутність дієвих механізмів контролю. Зокрема, важливим залишається питання забезпечення незалежності антикорупційних органів та їхньої спроможності діяти без політичного тиску.

Ще одним важливим аспектом є інституційна спроможність органів, відповідальних за реалізацію антикорупційної політики. Незважаючи на створення Національного антикорупційного бюро України (НАБУ), Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП) та Вищого антикорупційного суду (ВАКС), їхня діяльність стикається з низкою викликів. Серед них можна виділити кадрові проблеми, недостатнє фінансування, а також складнощі у взаємодії між різними інституціями.

Ефективність антикорупційної політики значною мірою залежить від рівня громадської підтримки та участі суспільства у боротьбі з корупцією. Проте, як показують соціологічні дослідження, рівень довіри до державних органів залишається низьким, що свідчить про необхідність посилення комунікації між владою і громадянами. Важливу роль у цьому відіграють інструменти електронного врядування, такі як система електронних декларацій та відкриті реєстри, які сприяють прозорості та підзвітності.

Загалом, для підвищення ефективності державної антикорупційної політики необхідно здійснити комплексний підхід, який включає вдосконалення законодавства, посилення інституційної спроможності антикорупційних органів, активізацію міжнародного співробітництва та підвищення рівня правової культури населення. Лише за умов системного підходу

та політичної волі можливо досягти значних результатів у боротьбі з корупцією.

Отже, з цього випливає важливість подальших досліджень у сфері антикорупційної політики, які сприятимуть розробці більш ефективних механізмів протидії корупції з урахуванням національних та міжнародних особливостей.

Анотація

У статті розглянуто ключові питання реалізації та ефективності державної антикорупційної політики України. Зазначено, що державна антикорупційна політика є багатокомпонентною системою, яка охоплює нормативно-правове регулювання, інституційне забезпечення та механізми громадського контролю. Вона спрямована на створення умов для мінімізації корупційних ризиків у публічному управлінні та забезпечення прозорості державних процесів. Наголошено, що однією з ключових проблем є недосконалість законодавчої бази, зокрема, нечіткість формулювань окремих положень, що дозволяє зацікавленим сторонам використовувати неоднозначність норм для отримання неправомірної вигоди або ухилення від відповідальності; багатоваріантність трактування залежно від контексту або суб'єктивного бачення правозастосовувача; колізійність норм; взаємні протиріччя між різними нормативно-правовими актами ускладнюють їх застосування, що призводить до правової невизначеності.

Окрім того, зроблено висновок, що ще одним важливим аспектом є інституційна спроможність органів, відповідальних за реалізацію антикорупційної політики, які досить часто стикаються з такими викликами як кадрові проблеми, недостатнє фінансування, а також складнощі у взаємодії між різними інституціями. Зазначено, що ефективність антикорупційної політики значною мірою залежить від рівня громадської підтримки та участі суспільства у боротьбі з корупцією. Проте, як показують соціологічні дослідження, рівень довіри до державних органів залишається низьким, що свідчить про необхідність посилення комунікації між владою і громадянами. Констатовано, що загалом, для підвищення ефективності державної антикорупційної політики необхідно здійснити комплексний підхід, який включає вдосконалення законодавства, посилення інституційної спроможності антикорупційних органів, активізацію міжнародного співробітництва та підвищення рівня правової культури населення.

Ключові слова: корупція, державна антикорупційна політика, система суб'єктів запобігання корупції, громадянське суспільство, правове регулювання, міжнародна співпраця, міжнародні стандарти протидії корупції.

Dubynskyy O.Yu., Dubova K.O. State anti-corruption policy: key issues of implementation Summary

The article examines key issues of implementation and effectiveness of the state anti-corruption policy of Ukraine. It is noted that the state anti-corruption policy is a multi-component system that encompasses regulatory and legal regulation, institutional support and mechanisms of public control. It is aimed at creating conditions for minimizing corruption risks in public administration and ensuring transparency of state processes. It is emphasized that one of the key problems is the imperfection of the legislative framework, in particular, the vague wording of individual provisions, which allows interested parties to use the ambiguity of the norms to obtain undue benefit or evade responsibility; multivariate interpretation depending on the context or subjective vision of the law enforcement

officer; conflict of norms; mutual contradictions between various regulatory and legal acts complicate their application, which leads to legal uncertainty.

In addition, it was concluded that another important aspect is the institutional capacity of the bodies responsible for the implementation of anti-corruption policy, which quite often face such challenges as personnel problems, insufficient funding, as well as difficulties in interaction between different institutions. It was noted that the effectiveness of anti-corruption policy largely depends on the level of public support and participation of society in the fight against corruption. However, as sociological research shows, the level of trust in state bodies remains low, which indicates the need to strengthen communication between the authorities and citizens. It was stated that in general, to increase the effectiveness of state anti-corruption policy, it is necessary to implement a comprehensive approach that includes improving legislation, strengthening the institutional capacity of anti-corruption bodies, intensifying international cooperation and increasing the level of legal culture of the population.

Key words: corruption, state anti-corruption policy, system of corruption prevention subjects, civil society, legal regulation, international cooperation, international standards for combating corruption.

Список використаних джерел:

1. Боротьба з корупцією. Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://surl.li/zyruwk> (дата звернення: 26.04.2025).
2. Мошнін А. А. Реалізація державної політики у сфері запобігання корупції. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2023. Вип. 33. С. 269–273.
3. Бортник Н. П., Сопільник Л. І. Державний механізм протидії корупції. *Академічні візії*. 2021. Вип. 2. С. 29–35.
4. Палюх А. Я., Коломієць Д. С., Шишова О. М. Удосконалення законодавства у сфері запобігання та протидії корупції в умовах євроінтеграційних процесів. *Право та державне управління*. 2023. № 2. С. 56–62.
5. Когут Я. М. Правові засади формування та реалізації антикорупційної політики в Україні та психологічні чинники забезпечення її успішності. *Проблеми вдосконалення діяльності правоохоронних органів щодо виявлення, припинення та превенції корупційних проявів* : матеріали постійно діючого науково-практичного семінару (м. Львів, 28 травня 2021 року) / упорядник Ю. А. Хатнюк. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 34–36.
6. Бондаренко О. С. Роль і напрями діяльності громадськості в реалізації антикорупційних реформ. *Право і безпека*. 2023. № 4(91). С. 82–94.
7. Абдуллаєв В. А. Роль громадянського суспільства у запобіганні та протидії корупції. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2021. № 3 (30). С. 5–13.
8. Акімов О., Акімова Л., Майстренко К. Система антикорупційних заходів у контексті підвищення ефективності правоохоронної діяльності та протидії колабораціонізму в державному управлінні. *Публічне управління та місцеве самоврядування*. 2024. Вип. 1. С. 10–16.

УДК 342.727. + 349.681

DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2025.25.08>

Карашук О.О.

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності та інформаційного права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Харченко О.С.

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності та інформаційного права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Зеров К.О.

*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри інтелектуальної власності та інформаційного права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ДИФАМАЦІЯ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ: СТАНДАРТИ ЄСПЛ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

Актуальність теми. У сучасному правовому просторі питання відповідальності за дифамацію (наклеп та недостовірну інформацію) набуває особливої актуальності у зв'язку з розвитком цифрових технологій, свободою поширення інформації та підвищенням ролі мас-медіа. З одного боку, гарантія свободи вираження поглядів, закріплена в ст. 10 Європейської конвенції з прав людини, є фундаментальною основою демократичного суспільства. З іншого – невиправдане втручання в особисту гідність, репутацію та честь особи, захищених ст. 8 Конвенції, становить суттєву загрозу для її приватного життя [1]. Ці протилежні правові цінності часто вступають у конфлікт, що зумовлює необхідність пошуку збалансованого підходу до правового регулювання дифамації. Держави-члени Ради Європи реалізують свої моделі захисту по-різному: від збереження кримінальної відповідальності до повної її декриміналізації. Особливого значення в цьому контексті набуває практика Європейського суду з прав людини, яка формує загальні підходи до оцінки меж допустимої критики та захисту честі.

Мета дослідження. Метою цієї роботи є аналіз особливостей правового регулювання дифамації у різних європейських країнах, зокрема Німеччині, Франції та Великій Британії, з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, а також формування висновків щодо перспектив розвитку національного законодавства України у цій сфері. Завдання дослідження: 1) Дослідити нормативне закріплення дифамації в міжнародному праві та практиці ЄСПЛ. 2) Проаналізувати правові моделі Німеччини, Франції та Великої Британії щодо відповідальності за дифамацію. 3) Виокремити ключові спільні та відмінні риси підходів до захисту честі, гідності та репутації. 4) Сформулювати рекомендації для вдосконалення українського законодавства відповідно до європейських стандартів.

Стан наукової розробки теми. Питання співвідношення свободи вираження поглядів та права на захист честі і гідності досліджуються як у міжнародній, так і в українській доктрині. Серед зарубіжних авторів, що приділяли увагу цій темі, варто відзначити: британський вчений Ерік Барендт (Eric

Barendt) – аналізує межі свободи слова та публічний інтерес; Девід Ролф (David Rolph) – досліджує дифамацію у контексті медіа та репутації; Жак Робер (Jacques Robert) – французький фахівець у сфері конституційного права та свободи вираження; Тео Шиллер (Theo Schiller) – німецький політолог, що аналізує публічне право та дифамацію як інструмент впливу. Серед українських дослідників: питанням дифамації у своїх роботах розкривали О.А. Заярний, П.І. Каблак, Д.Д. Луспенник. Слід згадати С. Головатого, який неодноразово порушував питання свободи слова у контексті прав людини; О. Шевчука – автора праць про інформаційні права та ін.

Виклад основного матеріалу. Дифамація (від лат. *diffamatio* – зневага, розголошення ганьби) традиційно розуміється як поширення неправдивих відомостей, що завдають шкоди репутації особи. У Юридичній енциклопедії під дифамацією визначено публічне поширення дійсних або вигаданих відомостей, які принижують честь, гідність і ділову репутацію громадянина чи організації [2]. У міжнародному праві не існує уніфікованого визначення дифамації, проте це поняття широко розглядається у контексті права на свободу вираження поглядів (стаття 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [3], стаття 10 Європейської конвенції з прав людини) та права на повагу до приватного і сімейного життя (стаття 17 Пакту, стаття 8 Конвенції). В рамках Ради Європи та юрисдикції Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) дифамація аналізується через призму необхідності забезпечення балансу між цими двома правами – свободою слова і захистом репутації. Репутація визнається частиною приватного життя, яка підлягає захисту відповідно до статті 8 ЄКПЛ. Водночас право на вільне висловлювання, гарантоване статтею 10, охоплює не лише «інформацію», яка є «сприятливою» або «безпечною», але й ту, яка може «ображати, шокувати або турбувати».

ЄСПЛ у своїй практиці визначає дифамацію як поширення фактичних тверджень або оціночних суджень, що можуть завдати шкоди

репутації особи, з можливістю залучення правових наслідків – цивільної чи кримінальної відповідальності. При цьому Суд проводить чітке розмежування між фактичними твердженнями, які підлягають доведенню істинності або хибності, та оціночними судженнями, які мають ширший захист, адже «оціночне судження не може бути доведено як істинне» (рішення у справі *Lingens v. Austria*, 1986). З плином часу рішення суду у даній справі перейшло в розряд ключових, основоположних в подібних судових розглядах. Важливий принцип, що міститься в рішенні суду, який надалі почав використовуватись національними судами при вирішенні справ – відмежування фактів та оціночних суджень. Так, Європейський Суд зазначив, що необхідно проводити ретельну відмінність між фактами і оціночними судженнями. Існування фактів можна довести, тоді як правдивість оціночних суджень не завжди піддається доведенню [4].

Крім того, у справі *Steel and Morris v. the United Kingdom* (2005) ЄСПЛ визнав, що надмірні фінансові санкції за наклеп можуть мати стримувальний ефект на свободу вираження поглядів, навіть у випадках поширення неправдивої інформації [5].

У сучасному підході ЄСПЛ застосовує «тест пропорційності», який враховує:

- статус особи (публічна чи приватна),
- спосіб отримання і поширення інформації (наприклад, журналістське розслідування vs соціальні мережі),
- наявність публічного інтересу,
- характер висловлювань (факт чи оціночне судження),
- адекватність і тяжкість санкцій.

Таким чином, поняття дифамації у практиці ЄСПЛ не зводиться до формального визначення, а розглядається у динамічному контексті співвідношення двох основоположних прав, що вимагає постійного балансу залежно від обставин конкретної справи.

Українське законодавство не вживає термін дифамація, однак він активно використовується на практиці та в законодавствах деяких інших країн.

Розпочнемо з *Німеччини*. У Німеччині правове регулювання дифамації відображає глибоку традицію захисту честі (Ehre) та гідності особи, закріпленої ще у статті 1 Основного Закону (Grundgesetz), яка встановлює: «Гідність людини є недоторканною» [6]. Водночас у країні діє складна система, яка включає як цивільну, так і кримінальну відповідальність за дифамаційні дії. Кримінальне законодавство Німеччини містить кілька статей, що передбачають відповідальність за посягання на честь:

– §185 StGB – Образа (Beleidigung)

– §186 StGB – Наклеп (Üble Nachrede): поширення фактів, які можуть зашкодити репутації, навіть якщо вони не є завідомо неправдивими.

– §187 StGB – Зловмисний наклеп (Verleumdung): поширення завідомо неправдивих відомостей. Санкції включають як штрафи, так і позбавлення волі (до 2 або 5 років у серйозних випадках) [7].

Проте на практиці кримінальні переслідування за дифамацію в Німеччині є рідкісними, особливо якщо немає ознак суспільної небезпеки. Якщо брати до уваги цивільно-правовий аспект, то цивільне право Німеччини передбачає можливість позову про захист честі, гідності та репутації з вимогами: визнати інформацію недостовірною, зобов'язати до спростування, стягнути моральну компенсацію. У справах про публікації у ЗМІ суди застосовують стандарти, вироблені ЄСПЛ, зокрема розрізняють фактичні твердження і оціночні судження, а також враховують суспільну значущість теми.

Судова практика: *справа Heinrich Böll проти Der Spiegel*. У 1970-х роках відомий німецький письменник Генріх Бьолль подав позов проти журналу Der Spiegel, який пов'язав його ім'я з радикальними лівими групами. Бьолль вважав це наклепом і порушенням його гідності як інтелектуала. Суд визнав, що навіть сатирична критика має межі, коли вона зачіпає особу у спосіб, який виходить за рамки допустимого політичного чи художнього дискурсу» [8].

Німеччина демонструє збалансований підхід до дифамації, визнаючи її потенційну небезпеку для людської гідності, але водночас обмежуючи застосування кримінального переслідування, особливо щодо журналістів. Законодавство гармонізоване з практикою ЄСПЛ, а суди здійснюють гнучкий аналіз відповідно до обставин справи.

Наступною країною для дослідження буде *Франція*. Пріоритет свободи слова із суворими межами щодо дифамації. У Франції дифамація врегульована ще з часів Закону про свободу преси від 29 липня 1881 року, який залишається одним із ключових актів у сфері свободи слова» [9]. Цей закон прагне забезпечити широку свободу висловлювання, особливо у ЗМІ, але водночас передбачає чітко окреслену відповідальність за дифамацію, образу та поширення неправдивої інформації. Зокрема, статті: ст. 29 – визначає дифамацію та образу, ст. 32 – встановлює покарання за публічну дифамацію, ст. 33 – щодо образи (non-diffamatory insult). Дифамація визначається як «будь-яке твердження або звинувачення, яке шкодить честі чи репутації особи або установи», незалежно від того, виявилася ця інформація правдивою чи ні. Закон дозволяє обвинуваченому захищатись за допомогою процедури “preuve de la vérité” – доведення істинності сказаного. Хоча у Франції можливе як цивільне, так і кримінальне переслідування за дифамацію, на практиці перевага часто надається цивільним засобам захисту – зокрема, компенсації шкоди та спростуванню. Кримінальні справи здебільшого ініціюються у випадках публічної дифамації або в особливо чутливих сферах (релігія, етнічна належність, дискримінація тощо). Максимальне покарання:

– штраф до 12 000 євро за загальну публічну дифамацію,

– до 45 000 євро або тюремне ув'язнення (в окремих випадках, наприклад, за расистські висловлювання).

Судова практика: *справа Le Canard Enchaîné та політична сатира*. Сатиричне

видання *Le Canard Enchaîné* неодноразово ставало об'єктом позовів про дифамацію з боку французьких політиків. Один із найвідоміших кейсів – справа 2008 року, коли тодішній президент Ніколя Саркозі подав позов проти газети за статтю про його особисті витрати. Суд, однак, став на бік ЗМІ, визнавши, що стаття стосувалась публічного інтересу та ґрунтувалась на достатньо перевірених джерелах [10].

У Франції широко захищається право на свободу думки, особливо коли йдеться про публічних осіб, проте це не дає «індульгенції» для образ. Французькі суди часто розмежовують оціночні судження та фактичні твердження, притримуючись підходу ЄСПЛ. Значна увага приділяється швидкості судового захисту: у справах про дифамацію діють короткі строки позовної давності (3 місяці).

Особливості дифамації у *Великій Британії*. У Великій Британії панує прецедентне право та йде акцент на балансі між свободою слова й захистом репутації. У правовій системі Великої Британії (насамперед – Англії та Уельсу) дифамація історично була предметом цивільного права, а не кримінального. У 2009 році Велика Британія офіційно скасувала кримінальну відповідальність за наклеп та образи. З того часу дифамація олзглядається винятково у цивільно-правовому порядку. Основу регулювання становлять прецеденти загального права, а також законодавство, зокрема *Defamation Act 2013*. Дифамація у британському праві поділяється на: *Libel* – письмова або інша постійна форма дифамації, *Slander* – усна дифамація.

Після прийняття *Defamation Act* в 2013 році ці відмінності втратили практичне значення у більшості цивільних справ. Основною умовою є те, що заява «серйозно зашкодила репутації» особи в очах «розсудливої частини суспільства». Основні положення *Defamation Act 2013*:

Розділ 1: Позов можливий лише за умови, що публікація спричинила серйозну шкоду для репутації.

Розділ 2–4: Визначають захист через істинність твердження, чесну думку (*honest opinion*) та публікацію в публічних інтересах.

Розділ 6: Надання особливого захисту журналістам, науковцям та іншим учасникам публічного дискурсу[11].

Зазначеним нормативним актом встановлюється скорочення термінів позовної давності: позов з приводу дифамації потрібно подавати протягом одного року з моменту публікації образливого матеріалу. Також є особливості щодо онлайн-контенту: хостинг-провайдери та оператори вебсайтів можуть бути звільнені від відповідальності, якщо вони вчасно реагують на скарги та видаляють образливий контент.

Також варто визначити такі особливості британського підходу:

- висока вартість судового розгляду робить позови про дифамацію інструментом переважно для політиків, публічних осіб чи великих компаній;

- у справах про ЗМІ суди часто стають на бік журналістів, якщо ті діяли сумлінно та в інтересах суспільства.

Судова практика: справа *Reynolds v. Times Newspapers Ltd (2001)* [12].

Суть справи: колишній прем'єр-міністр Ірландії Альберт Рейнольдс подав позов про наклеп проти *Times Newspapers Ltd* через публікацію статті в газеті *The Sunday Times*, в якій ставилися під сумнів його чесність у зв'язку з політичними подіями. Рейнольдс вважав, що опублікована інформація завдала шкоди його репутації. Ключове правове питання: Чи може публікація, що містить потенційно наклепницьку інформацію, бути захищена свободою вираження поглядів згідно зі статтею 10 Європейської конвенції про права людини, якщо вона має суспільний інтерес?

Рішення: Палата лордів визнала, що свобода слова повинна мати ширший захист, особливо коли йдеться про висвітлення питань, що становлять суспільний інтерес. У рішенні було сформульовано так званий «*Reynolds defence*» – захист журналістів, які діяли добросовісно та мали обґрунтовані підстави

вважати інформацію достовірною. Ця справа заклала підвалини для більшого захисту свободи преси в Об'єднаному Королівстві та вплинула на розвиток публічного інтересу як підстави звільнення від відповідальності за дифамацію. Пізніше цей підхід був розвинений у Defamation Act 2013, який закріпив подібний механізм як «захист публікації в публічному інтересі».

Судова справа: *Lachaux v. Independent Print Ltd and Evening Standard Ltd* [2019].

Суть справи: справи: П'єр Лашо (Pierre Lachaux), французький авіаційний інженер, подав позов про дифамацію проти двох британських газет через статті, які, за його твердженням, містили неправдиву та шкідливу інформацію про нього, зокрема про домашнє насильство і викрадення дитини під час шлюбнорозлучного процесу в ОАЕ. Ключове правове питання: Як правильно тлумачити вимогу про «істотну шкоду» (serious harm) для репутації особи відповідно до Defamation Act 2013? Рішення: Верховний суд Великої Британії ухвалив, що:

– Поняття «істотної шкоди» передбачає реальний, фактичний вплив на репутацію, а не лише потенційний або гіпотетичний.

– Позивач повинен довести фактичну наявність шкоди, яка виникла або дуже ймовірно виникне через публікацію.

Суд визнав, що у справі Лашо такі наслідки були доведені [13].

Значення: справа підтвердила, що вимога «істотної шкоди» – це не просто формальність, а важливий практичний бар'єр для подання позову. Вона ускладнила подання безпідставних справ про дифамацію у Великій Британії та ще більше змістила баланс на користь свободи вираження поглядів. Ця справа стала ключовим прецедентом у тлумаченні поняття “serious harm” – позивач повинен довести фактичне погіршення своєї репутації.

Висновки. Аналіз законодавства та судової практики трьох європейських країн – Німеччини, Франції та Великої Британії – демонструє різні правові традиції, але спільну мету: забезпечення балансу між свободою вираження поглядів і захистом репутації особи. Ключові спільні риси:

– Всі три юрисдикції визнають значення свободи вираження (зокрема щодо ЗМІ, політичної критики, публічних осіб).

– Публічний інтерес розглядається як підстава для звільнення від відповідальності.

– Репутація особи є цінністю, яку слід захищати – але без придушення свободи слова.

Ключові відмінності:

– Німеччина й Франція залишають кримінальну відповідальність за дифамацію, тоді як Велика Британія повністю її скасувала.

– Британське право робить акцент на доведенні «серйозної шкоди», що ускладнює подання позову без достатніх підстав.

Підходи до регулювання дифамації в Європі залишаються різноманітними, відображаючи правові традиції кожної держави. Водночас всі країни прагнуть досягнути балансу між двома правами – свободи слова (ст. 10 ЄКПЛ) та поваги до честі й репутації (ст. 8 ЄКПЛ). У сучасному європейському праві спостерігається тенденція до декриміналізації дифамації, особливо в державах із розвиненим механізмом цивільно-правового захисту. Велика Британія є яскравим прикладом цього підходу. ЄСПЛ відіграє вирішальну роль у гармонізації практики, наполягаючи на принципах пропорційності, необхідності втручання та захисту публічного дискурсу.

Гармонізація підходів до захисту честі, гідності та ділової репутації з міжнародними стандартами сприятиме забезпеченню балансу між правом на вільне висловлювання та правом на захист репутації в Україні.

Анотація

У статті досліджено особливості правового регулювання та відповідальності за дифамацію в європейських країнах на прикладі Німеччини, Франції та Великої Британії. Авторка аналізує нормативно-правову базу, судову практику та позиції Європейського суду з прав людини, що впливають на формування національних підходів до захисту честі, гідності та репутації особи. У роботі розглядаються концептуальні відмінності між континентальною та прецедентною системами права щодо тлумачення та застосування норм, які регламентують дифамаційні висловлювання. Зокрема, увагу приділено криміналізації дифамації у Франції та Німеччині, а також скасуванню відповідальності за наклеп у Великій Британії та її заміщенню розвиненою моделлю цивільного захисту. На основі порівняльного аналізу виявлено спільні тенденції у правозастосуванні, а також ключові відмінності у правових підходах. У процесі дослідження було проаналізовано низку ключових судових справ, зокрема рішень Європейського суду з прав людини та національних судів, які суттєво вплинули на формування стандартів захисту честі, гідності та свободи вираження. Важливе місце у дослідженні посідає практика ЄСПЛ, яка формує уніфіковані стандарти свободи вираження поглядів та меж допустимої критики у демократичному суспільстві. Автори зазначають, що поняття дифамації у практиці ЄСПЛ не зводиться до формального визначення, а розглядається у динамічному контексті співвідношення двох основоположних прав, що вимагає постійного балансу залежно від обставин конкретної справи. Європейський Суд звертає увагу, що необхідно проводити ретельну відмінність між фактами і оціночними судженнями. Існування фактів можна довести, тоді як правдивість оціночних суджень не завжди піддається доведенню. Автори зветают увагу на потенціал імплементації європейських підходів у правову систему України з метою удосконалення національного законодавства. Робота поєднує теоретичний аналіз і приклад із реальної судової практики, що дозволяє глибше розкрити суть проблеми. Результати роботи можуть бути корисними для юристів, науковців, законодавців та представників медіа.

Ключові слова: інформаційне право, дифамація, свобода слова, честь, гідність, репутація, ЄСПЛ, Німеччина, Франція, Велика Британія.

Karashchuk O.O., Kharchenko O.S., Zerov K.O. Defamation in International Law: ECtHR Standards and National Experience of European Countries

Summary

The article explores the features of legal regulation and liability for defamation in European countries using the examples of Germany, France, and the United Kingdom. The authors analyze the legal frameworks, court practice, and the positions of the European Court of Human Rights (ECtHR) that influence national approaches to protecting a person's honor, dignity, and reputation. The paper highlights conceptual differences between the continental and common law systems in interpreting and applying defamation-related norms. The research analyzes a number of key judicial cases, including decisions of the European Court of Human Rights and national courts, which have significantly influenced the development of standards for the protection of honour, dignity, and freedom of expression. Particular attention is given to the case-law of the ECtHR, which shapes unified standards for freedom of expression and the permissible limits of criticism in a democratic society. The authors emphasize that the concept of defamation in ECtHR jurisprudence is not limited to a formal definition but is considered within a dynamic context of balancing two fundamental rights, requiring a constant assessment depending on the circumstances of each specific case. The European Court stresses the importance of making a clear distinction between factual statements and value judgments. While the existence of facts can be proven, the truthfulness of value judgments is not

always susceptible to proof. The authors also emphasizes the potential for implementing European legal approaches into Ukrainian legislation to improve national mechanisms for protecting reputation and freedom of speech. The research combines theoretical analysis with practical case law, providing a comprehensive insight into the issue. The findings may be valuable to legal professionals, scholars, legislators, and media representatives.

Key words: information law, defamation, freedom of expression, honor, dignity, reputation, ECtHR, Germany, France, United Kingdom.

Список використаних джерел:

1. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
2. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Укр. енцикл., 1999. Т. 2 : Д–Й. 744 с.
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
4. Рішення Європейського суду з прав людини. Справа «Лінгенс проти Австрії» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://cedem.org.ua/library/sprava-lingens-proty-avstriyi/>
5. Steel and Morris v. the United Kingdom : judgment of 15 February 2005, application no. 68416/01. Reports of Judgments and Decisions / European Court of Human Rights. Strasbourg : ECtHR, 2005. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68237>
6. Основний закон Федеративної Республіки Німеччина [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://handbookgermany.de/uk/basic-law>
7. Кримінальний кодекс Федеративної Республіки Німеччина (StGB) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://surl.li/lrnlnb>
8. Bundesverfassungsgericht. BVerfGE 75, 369 – Heinrich Böll v. Der Spiegel [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.bundesverfassungsgericht.de>
9. Loi du 29 juillet 1881 sur la liberté de la presse [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000311119>
10. Le Canard Enchaîné poursuivi pour diffamation par Nicolas Sarkozy. Le Monde. 2008. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.lemonde.fr>
11. Defamation Act 2013 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2013/26/enacted>
12. Reynolds v. Times Newspapers Ltd and Others [1999] UKHL 45. House of Lords, United Kingdom. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://surl.li/sosmtd>
13. Lachaux v. Independent Print Ltd and Evening Standard Ltd [2019] UKSC 27. Supreme Court of the United Kingdom. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2017-0193.html>

Христинченко Н.П.

*докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права*

Глобенко І.О.

*доктор філософії у галузі знань «Право»,
доцент кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права*

Галунько В.В.

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права*

АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИСДИКЦІЙНИЙ ПРОЦЕС ЯК СКЛАДОВА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРОЦЕСУ

Вступ. В демократичних державах однією із їх ознак є досконале адміністративно-процесуальне законодавство. Воно дозволяє їм громадянам реалізувати свої права і свободи через використання можливостей адміністративно-процесуальних форм їх захисту. Але в Україні слабкість правових інститутів адміністративного процесу в повній мірі не спрямовує органи влади і їх посадових осіб на забезпечення прав і свобод громадян України та інших суб'єктів адміністративно-правових відносин.

Залишаються не до кінця дослідженими суспільні відносини, які потребують адміністративно-правового регулювання, не визначена модель адміністративного процесу в Україні. Вимагає нового пояснення його адміністративно-юрисдикційна складова, а також регулювання адміністративно-юрисдикційних проваджень.

Зміни соціально-економічної ситуації в Україні трансформуються через різні державні інституції і, безумовно, повинні впли-

нути на адміністративно - юрисдикційні провадження. В зв'язку з цим ціннісні категорії, що обумовлюють його оновлення, повинні бути прогнозовані, досліджені на доктринальному рівні, і представлені для вироблення концепції адміністративно-юрисдикційного процесу. Слід зазначити, що формування моделі адміністративно-юрисдикційного процесу в Україні в сучасному вимірі, безумовно, є завданням для вчених – адміністративістів нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Даним проблемам приділяли увагу: Авер'янов В., Андрійко О., Андрейцев В., Битяк Ю., Голосніченко І., Гончарук С., Грошевий Ю., Додін Є., Калюжний Р., Ківалов С., Ключніченко А., Коваль Л., Колпаков В., Копейчиков В., Марчук В., Опришко В., Остапенко О., Пахомов І., Рабінович П., Селіванов А., Селіванов В., Сіренко В., Сорокін В., Тацій В., Тихомиров Ю., Шемшученко Ю. та ін. Не дивлячись на обґрунтування нових підходів до визначення адміністративно – юрисдик-

ційного процесу проблема визначення його ролі в нашій державі залишається до кінця не вирішеною.

Метою статті є визначення проблем адміністративно-юрисдикційного процесу, формування шляхів його удосконалення та перспектив подальшого розвитку адміністративно – юрисдикційних проваджень з урахуванням тих завдань, які ставить життєдіяльність держави, в тому числі і в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Однією з галузей процесуального права сьогодні є адміністративно-процесуальне право. Система процесуального права – це відносно самостійна, незалежна від системи матеріального права, об'єктивно зумовлена, збалансована і внутрішньо несуперечлива сукупність процесуальних норм, що диференціюються на галузі та інститути [1].

На доктринальному рівні запропоновано дві основні концепції щодо розуміння адміністративного процесу. За однією з них, він ототожнюється із застосуванням норм адміністративного права в процесі публічного управління. Він отримав назву як адміністративний процес у його широкому (позитивному) розумінні.

За другою концепцією адміністративний процес, у вузькому (негативному) його розумінні, пов'язується із застосуванням заходів адміністративного примусу. Він отримав назву адміністративно-юрисдикційного процесу. Подвійність щодо визначення адміністративного процесу пояснюється етапами у розвитку наукових знань про адміністративний процес.

У відповідності із широким (позитивним) розумінням адміністративний процес – це діяльність органів публічного управління щодо реалізації їх компетенції, вирішення справ, що виникають в процесі публічного управління. Тобто в такому контексті адміністративне провадження, як поняття, охоплює весь процес виконавчо-розпорядчої діяльності у сфері публічного управління. В. Колпа-

ков стверджує, що ця точка зору найповніше відповідає сучасним уявленням про адміністративний процес, оскільки зважаючи на юридичну практику, де склалися й використовуються поняття законодавчого, бюджетного, земельного, правозастосовчого процесів, які не вписуються в юрисдикційне розуміння цього явища [2]. Такої ж точки зору дотримуються вчені – адміністративісти харківської наукової школи. Вони визначають адміністративний процес як вид юридичного процесу, що регламентує порядок розгляду і вирішення конкретних адміністративних справ як обумовлену нормами адміністративно-процесуального права діяльність виконавчих органів держави, їх посадових осіб, а також інших уповноважених на те суб'єктів по реалізації норм матеріального адміністративного права, а в ряді випадків – і матеріальних норм інших галузей права [3].

Таким чином, адміністративний процес, у його широкому розумінні, слід розглядати як врегульовану адміністративно-процесуальними нормами діяльність суб'єктів у сфері публічного управління. Окрему позицію в цьому питанні займають, наприклад, В. Бевзенко та М. Смокович. Вони вважають, що адміністративний процес – це розгляд справ в адміністративних судах. На наш погляд, дана позиція науковців не є коректною [4]. Але в межах даної статті ми не маємо можливості здійснити теоретико-правовий аналіз запропонованої концепції даних науковців, хоча вона, безумовно, заслуговує на повагу вчених – адміністративістів.

Адміністративно-юрисдикційний процес пов'язаний із двома напрямками юрисдикційної діяльності: 1) вирішення адміністративних спорів; 2) застосування заходів адміністративного примусу.

Адміністративно-юрисдикційний процес встановлюється нормами права тільки там, де виникають спори чи можуть бути вчинені правопорушення.

Слово юрисдикція похідне від латинського *jurisdictio* – судочинство, від *jus* – право

і dictio – проголошення. Цей термін використовується для означення відповідних повноважень органів влади, а також певного виду діяльності.

Юрисдикція є прерогативою для органів правосуддя, в першу чергу, а також і для громадських організацій. Юрисдикція як і правозастосування в цілому представляють собою діяльність, змістом якої є збір, дослідження, оцінка інформації та прийняття рішення. Вирішення будь-якої юридичної справи можливо лише на основі аналізу фактів, які є в наявності.

Адміністративний юрисдикційний процес, як частина адміністративного процесу, в залежності від характеру і категорії адміністративних справ, що розглядаються, ділиться на процедури щодо застосування заходів адміністративного примусу і процедури розгляду адміністративних спорів.

Адміністративний примус термін, який носить родовий характер і включає три групи: а) адміністративно-попереджувальні заходи; б) заходи адміністративного припинення; в) провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Адміністративно-попереджувальні заходи є заходами профілактики протиправних дій, вони застосовуються тоді, коли правопорушення ще немає. Це, як правило, застосування адміністративно – процесуальних норм, що дає можливість використати такі заходи адміністративного припинення як перевірка документів або безперешкодне відвідування земельних ділянок, виробничих приміщень чи квартир або інших житлових приміщень громадян та інш.

Другу групу заходів адміністративного примусу складають заходи адміністративного припинення, сутність яких полягає у примусовому припиненні протиправних дій. Найбільш часто застосовуваними заходами адміністративного припинення є а) адміністративне затримання особи, яка вчинила (чи вчиняє) адміністративне правопорушення (проступок), для складання протоколу; б) безпосередній фізичний вплив (наприклад, застосування

прийомів рукопашного бою працівниками поліції); в) застосування спеціальних засобів (засобів сльозоточивої або дратівної дії, гумових кийків, водометів, спеціальних пристроїв для примусової зупинки транспортного засобу тощо); г) застосування зброї.

Законодавець в основному, врегулював порядок застосування заходів адміністративного припинення в Кодексі України про адміністративні правопорушення (ст. 260 КУпАП).

Наступним видом адміністративного примусу є провадження у справах про адміністративні правопорушення. Його процедури регламентовано ст. 4-5 КУпАП.

Аналіз КУпАП дає змогу виділити такі стадії провадження у справах про адміністративні правопорушення: а) порушення справи; б) розгляд справи та прийняття рішення по ній; в) оскарження постанови по справі, г) перегляд постанови по справі про адміністративне правопорушення у разі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом; д) виконання постанов про накладення адміністративного стягнення.

Накладення адміністративного стягнення – це важливий юридичний факт. З моменту його виникнення особа перебуває у стані притягнення до адміністративної відповідальності і повинна виконувати звернені до неї вимоги, які передбачені законом [5, с. 39].

Завданнями провадження у справах про адміністративні правопорушення є: а) своєчасне, всебічне, повне і об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, вирішення її в точній відповідності з законом, б) забезпечення виконання винесеної постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі додержання законів, зміцнення законності.

Як окремий вид адміністративно-юрисдикційного провадження слід розглядати порядок провадження за дисциплінарні проступки.

В адміністративно-юрисдикційний процес включені лише такі дисциплінарні провадження, які врегульовані матеріальними та процесуальними нормами адміністративного права. До адміністративного процесу не належать провадження про дисциплінарні проступки стосовно державних службовців, що регламентуються нормами трудового законодавства.

Усі дисциплінарні провадження, що регламентуються нормами адміністративного права, можна поділити на дві групи: а) дисциплінарні провадження стосовно державних службовців підприємств, установ, організацій; б) дисциплінарні провадження стосовно суддів.

Крім того, вони можуть бути поділені на окремі підвиди. В основу поділу покладена категорія державних службовців щодо яких здійснюється дисциплінарне розслідування та нормативні акти, що його регламентують. Входячи із даних критеріїв можна виділити такі підвиди дисциплінарних проваджень: а) дисциплінарне провадження стосовно військовослужбовців; б) дисциплінарне провадження стосовно атестованих співробітників органів внутрішніх справ та інші.

У процесі провадження до дисциплінарної відповідальності державних службовців можна виділити такі стадії: 1) прийняття рішення про порушення дисциплінарного провадження; 2) формування складу дисциплінарної комісії, визначення її повноважень та основних засад роботи; 3) формування дисциплінарної справи; 4) прийняття рішення за результатами розгляду дисциплінарної справи; 5) стадія оскарження (факультативна) [6, с. 567].

Самостійну групу норм, що регулюють адміністративно-правовий порядок поновлення прав і свобод людини і громадянина представляють адміністративно-юрисдикційні провадження щодо скарг громадян.

Вирішення спорів за скаргами громадян є поновленням прав суб'єктів адміністративно-правових відносин, і тому цей вид діяльності відноситься до діяльності адміністративної. Адже адміністративна діяльність – це

урегульована нормами адміністративного права виконавчо-розпорядча діяльність, яка має одним із векторів напрямку забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод [7, с. 87–88].

Зміст права громадян на оскарження передусім обумовлюється тим, що воно має конституційний характер. В залежності від суб'єкта вирішення, це провадження поділяється на два підвиди: а) провадження у справах за скаргами, що вирішуються в органах виконавчої влади чи місцевого самоврядування, посадовими особами органів публічного управління; б) провадження за скаргами, що вирішуються у судовому порядку (адміністративна юстиція). Усі особливості та зміст адміністративного провадження за скаргами громадян знаходять свій прояв у трьох стадіях реалізації даного права: а) порушення справи; б) вирішення справи; в) оскарження прийнятого рішення по скаргі.

Судовий розгляд скарг здійснюється в рамках адміністративної юстиції.

Ю. Шемшученко визначає адміністративну юстицію як особливий порядок вирішення адміністративно-правових спорів судами та іншими уповноваженими на те державними органами [8, с. 47]. Тобто в даному випадку адміністративна юстиція ототожнюється з адміністративно-судовою юрисдикцією. Адміністративна юстиція передусім вказує на вирішення спеціалізованими судами спорів у сфері публічного управління.

Оскарження незаконних дій та індивідуальних адміністративних актів органів виконавчої влади, їх посадових осіб, органів місцевого самоврядування і їх посадових осіб представляє спосіб забезпечення законності у сфері публічного управління.

Висновки. У змісті адміністративного процесу визначається широке його розуміння, або розуміння адміністративного процесу як порядку застосування матеріальних норм адміністративного права. Виділяються дві групи адміністративно-процесуальних відносин: адміністративно-процедурні та адмі-

ністративно-юрисдикційні відносини. Вони, у свою чергу, поділяються на відповідні провадження. Адміністративно-юрисдикційний процес визначається адміністративно-правовими нормами там, де виникають спори чи можуть бути вчинені правопорушення. В адміністративному юрисдикційному процесі позасудовий та судовий захист прав і свобод людини і громадянина є пріоритетом в життєдіяльності держави. До адміністративно-

юрисдикційних видів проваджень відносяться застосування заходів адміністративного примусу. Кожне із проваджень щодо їх застосування залежить від виду примусу. Окремими видами провадження є провадження у справах про адміністративні правопорушення та дисциплінарне провадження. Розгляд скарг громадян, як в органах виконавчої влади, так і в адміністративних судах, є способами захисту права та свободи людини і громадянина.

Анотація

У статті визначено, що поява юридичного процесу як соціального явища обумовлена підвищенням ролі права в житті суспільства та держави. В правовій науці юридичний процес пройшов досить складний шлях становлення та розвитку. Починаючи з Римського права і аж до початку ХІХ століття в науково-правовій теорії панувала матеріально-правова концепція сутності якої полягала в тому, що цивільний, кримінальний та канонічний процеси розглядалися як доповнення до матеріального права, як похідне явище від матеріально-правових норм. З'ясовано, що висока соціальна значимість інституту адміністративно-юрисдикційного процесу для життєдіяльності суспільства передбачає необхідність проведення досліджень щодо його подальшого вдосконалення. Крім того, розвиток нормативно-правового регулювання адміністративної відповідальності має ряд проблем. До основних належать – збільшення нормативно-правових актів про адміністративну відповідальність; існування нормативно – правових актів, які охоплюють предмет регулювання Кодексу України про адміністративні правопорушення і зменшують його значення як єдиного кодифікованого нормативно-правового акту в даній сфері; існування окремих підзаконних нормативно-правових актів у сфері адміністративної деліктології, що не відповідає Конституції України; юридична недосконалість змін та доповнень щодо адміністративної відповідальності, які містяться у нормативно-правових актах. Розкрито, що для вирішення зазначених проблем необхідно в нових соціально-економічних умовах сформулювати поняття адміністративної юрисдикції, його особливості, визначити роль та місце в контексті адміністративної деліктології, сформулювати шляхи вдосконалення. Крім того, необхідно оцінити адміністративно-юрисдикційні відносини, виявити закономірності їх побудови щодо сучасних вимог забезпечення визначених в Конституції України прав та свобод людини і громадянина, з'ясувати систему адміністративного процесу, і необхідні пропозиції щодо теоретичного аналізу правового регулювання адміністративно-юрисдикційного процесу в Україні. Ґрунтуючись на наукових узагальненнях учених-правознавців, автори пропонують своє вирішення ряду складних і дискусійних у теорії адміністративно-юрисдикційного процесу питань, формулюють пропозиції з удосконалення адміністративно-процесуального законодавства і практики його застосування. У статті обґрунтовується ряд нових положень і висновків, що розширюють зміст, і структуру і понятійного апарату адміністративно-юрисдикційного процесу.

Ключові слова: адміністративно-юрисдикційний процес, адміністративний процес, норма права, права та свободи громадян, правопорушення, процес, провадження, скарга, стадії провадження, суспільні відносини.

Khrystynchenko N.P., Hlobenko I.O., Halunko V.V. Administrative jurisdiction process as a component of the administrative process

Summary

The article determines that the emergence of the legal process as a social phenomenon is due to the increase in the role of law in the life of society and the state. In legal science, the legal process has gone through a rather complicated path of formation and development. Starting from Roman law and up to the beginning of the 19th century, the scientific and legal theory was dominated by the substantive law concept, the essence of which was that civil, criminal and canonical processes were considered as a supplement to substantive law, as a derivative phenomenon from substantive law norms. It is found that the high social significance of the institute of the administrative and jurisdictional process for the life of society implies the need to conduct research on its further improvement. In addition, the development of regulatory and legal regulation of administrative liability has a number of problems. The main ones include - an increase in regulatory and legal acts on administrative liability; the existence of regulatory legal acts that cover the subject of regulation of the Code of Ukraine on Administrative Offenses and reduce its significance as a single codified regulatory legal act in this area; the existence of separate subordinate regulatory legal acts in the field of administrative delinquency, which does not comply with the Constitution of Ukraine; legal imperfection of changes and additions to administrative liability contained in regulatory legal acts. It is revealed that to solve these problems, it is necessary to form the concept of administrative jurisdiction, its features, determine the role and place in the context of administrative delinquency, and form ways of improvement in new socio-economic conditions. In addition, it is necessary to assess administrative-jurisdictional relations, clarify the regularities of their construction in relation to modern requirements for ensuring the rights and freedoms of man and citizen defined in the Constitution of Ukraine, clarify the system of the administrative process, and make necessary proposals for theoretical analysis of legal regulation of the administrative-jurisdictional process in Ukraine. Based on scientific generalizations of legal scholars, the authors offer their solution to a number of complex and debatable issues in the theory of administrative and jurisdictional process, formulate proposals for improving administrative procedural legislation and the practice of its application. The article substantiates a number of new provisions and conclusions that expand the content, structure and conceptual apparatus of the administrative and jurisdictional process.

Key words: administrative-jurisdictional process, administrative process, complaint, legal norm, offense, process, proceedings, rights and freedoms of citizens, social relations, stages of proceedings.

Список використаних джерел:

1. Копейчиков В. Теорія держави та права. Під ред. Київ. *ЮрІнком*. 1998. 460с.
2. Колпаков В. Адміністративне право України. Київ. *ЮрІнком Інтер*. 1999. 736с.
3. Бандурка О. Адміністративний процес України : монографія. Харків : ХНУВС-Майдан. 2019. 422с.
4. Смокович М. Бевзенко В. Адміністративний процес України: теорія і практика. Підручник. Київ. *ВД «Декор»*. 2020. 1346 с.
5. Кузьменко О. Адміністративна відповідальність: курс лекцій. Київ : Юрінком інтер, 2016. 568 с.
6. Діхтієвський П., Ващенко Ю., Задирака Н. та ін. Адміністративне право України. Підручник. Київ : «Видавництво Людмила». 2023. 772 с.
7. Голосніченко І. Адміністративне право України (основні категорії і поняття). Київ : МАУП, 1998. 86с.
8. Шемшученко Ю. Адміністративна юстиція. Юридична енциклопедія. Т. 1. Київ. Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана. 1998. 47 с.

Воробей П.А.

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права процесу і криміналістики
Київський університет інтелектуальної власності та права*

Вільгушинський М.Й.

*доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України, перший проректор,
професор кафедри кримінального права процесу і криміналістики
Київський університет інтелектуальної власності та права*

Вільгушинський В.М.

*доктор філософії в галузі права,
доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Київський університет інтелектуальної власності та права*

ЗАСОБИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН В КОНТЕКСТІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Постановка проблеми. Головним засобом охорони найважливіших суспільних відносин є принцип економії кримінальної репресії, а основою кримінально-правової охорони є принцип повноти цих відносин. Принцип економії репресії є одним з головних в кримінально-правовій політиці держави. Але існує більш загальний принцип використання ричгів впливу для вирішення завдань державного характеру. Відповідним фундаментом охорони суспільних відносин від злочинних посягань є вищевказані принципи при максимальній економії кримінальної репресії та застосування різноманітних альтернативних засобів. Це дає можливість не допускати грубих порушень законодавства про кримінальну відповідальність і максимально охопити всі об'єкти кримінально-правової охорони, менше застосовуючи при цьому засоби кримінально-правового впливу. З появою нових суспільних відносин виникає необхідність в їх регулюванні і тоді перед законодавцем постає завдання як краще і ефективніше це зробити. Законодавче регулювання суспільних відносин відбувається по мірі їх виникнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій полягає в тому, що регулювання суспільних відносин засобами кримінально-правового впливу мають загальнодержавний характер, оскільки вони є частиною кримінально-правової політики держави у боротьбі зі злочинністю. Важливим чинником у вирішенні цього важливого питання є принцип економії репресії, який є засобом охорони найважливіших суспільних відносин держави і суспільства. У статті вносяться пропозиції щодо доцільності встановлення межі між санкціями кримінально-правових норм, які не повинні перевищувати позбавлення волі на строк не більше 5 років. Це дасть можливість забезпечити індивідуалізацію і призначення покарання та забезпечити приблизний його рівень (покарання) за вчинення однородного чи тотожного злочину. Застосовуючи засоби охорони об'єктів суспільних відносин слід уважно аналізувати їх доцільність, оскільки є можливість такого захисту іншими, не кримінально-правовими засобами. Це дає можливість застосовувати метод економії кримінальної репресії та виявити як кримі-

нально-правові, так і інші засоби охорони. При оцінці всіх засобів охорони суспільних відносин, перевага надається найбільш ефективному. В данному випадку вирішальну роль відіграє економія кримінальної репресії, а значить перевага надається громадянським, адміністративним та іншим засобам.

Встановлення і застосування засобів кримінально-правової охорони були і залишаються актуальними на сьогодні. Найважливішим у кримінально-правовій політиці держави є принцип економії репресії. Він є одним з головних засобів охорони найважливіших суспільних відносин, а принцип повноти цих відносин є основою кримінально-правової охорони. Важливим принципом у боротьбі зі злочинністю є економія кримінальної репресії. Принципи політики держави відображають не тільки різносторонні інтереси суспільства у боротьбі зі злочинністю, але й саму специфіку цієї боротьби, яка характерна саме для закону про кримінальну відповідальність. Загальні принципи знаходяться на більш високому рівні і визначають принципи правової політики держави в цілому, що забезпечує кримінально-правову охорону суспільних відносин в цілому. Вітчизняні законодавці торкалися цієї тематики, однак ґрунтовним дослідженням цього питання займався відомий вітчизняний вчений, професор Коржанський М.Й. Його наукові дослідження свідчать про глибокий аналіз підстав вибору засобів кримінально-правової охорони.

Метою і завданням дослідження є спроба в черговий раз зазначити і підкреслити важливість засобів кримінально-правової охорони суспільних відносин. При цьому слід показати роль принципу економії кримінальної репресії, який є одним з головних засобів охорони найважливіших суспільних відносин, а принцип повноти цих відносин є основою кримінально-правової охорони. Показати роль і значення більш загальних принципів використання відповідних рычагів впливу для вирішення завдань державного характеру. Вказати на те, що зміна суспільних відносин

висуває нові вимоги до їх регулювання і наявність кримінально-правових засобів на сьогодні ще не достатньо збалансована для вирішення цього важливого питання. Підкреслити доцільність, гуманність і справедливість засобів кримінально-правової охорони, які повинні ґрунтуватися на суспільній необхідності їх застосування, оскільки суспільство негативно сприймає несправедливе покарання, де суспільно-моральна підтримка зводиться нанівець. Зауважити на тому, що призначене покарання повинно бути суспільно-корисним і відповідати інтересам не тільки особи, але й суспільства в цілому. Разом з тим, слід наголосити на тому, що покарання не завжди може бути корисним, оскільки караючи одного члена суспільства, порушується відповідний баланс благополуччя всіх членів суспільства. Це надзвичайно тонка соціальна матерія, але враховувати її при охороні суспільних відносин засобами кримінально-правового впливу вкрай необхідно. Зосередити увагу на оптимізації меж санкцій кримінально-правових норм, оскільки межа між завищеною і заниженою нормами утворюють своєрідну диспропорцію. Суддівський підхід до призначення покарання завжди має бути об'єктивним і справедливим. Запропоновано межу санкцій між кримінально-правовими нормами.

Виклад основного матеріалу. Принцип економії кримінальної репресії «*minimum principium*» є одним з головних засобів охорони найважливіших суспільних відносин, а принцип повноти цих відносин є основою кримінально-правової охорони. Якщо аналізувати кримінально-правову політику держави в цілому то принципи економії репресії є одним з головних в цьому питанні. Існують більш загальні принципи використання відповідних важелів впливу для вирішення завдань державного характеру.

Вказані принципи є відповідним фундаментом охорони суспільних відносин від злочинних посягань при максимальній економії кримінальної репресії. Це дає можливість уникати грубих порушень законодавства про

кримінальну відповідальність, а значить охопити всі необхідні об'єкти кримінально-правової охорони і якомога менше застосовувати засоби кримінально-правового впливу. Зміна суспільних відносин висуває нові вимоги до їх регулювання. Для оптимального їх регулювання ставляться необхідні задачі, які ускладнюються появою нових суспільних відносин, передбачити яких неможливо. Наявність кримінально-правових засобів недостатня для захищеності всіх суспільних відносин. Але стверджувати, що законодавство про кримінальну відповідальність не ефективно і не виконує своєї ролі, недоречно і безпідставно. Закони приймаються законодавцем для необхідності регулювання певних суспільних відносин. Головним в цьому питанні є економія кримінальної репресії.

Крім того, законодавець може свідомо, з метою економії кримінальної репресії не ставити певні суспільні відносини під охорону кримінального закону або якесь суспільно-шкідливе посягання на об'єкт, що охороняється, не визнавати за злочин [2, с. 162]. Погодитися з такою позицією важко, оскільки законодавець навпаки, є своєрідним «вартівим» законодавчого регулювання існуючих суспільних відносин і тих, які виникають в силу різних обставин в державі. Стверджувати те, що законодавець свідомо з метою економії кримінальної репресії не ставить під охорону закону про кримінальну відповідальність певні суспільні відносини, на наш погляд, недоречно і безпідставно. Передбачити виникнення нових суспільних відносин неможливо, а тому законодавче регулювання здійснюється по мірі їх існування. Проблема вдосконалення законодавства про кримінальну відповідальність завжди була складною і актуальною, а особливо в даний час, коли виникло багато суспільних відносин, пов'язаних з умовами воєнного стану. Виникає логічне питання, чи встигає законодавець за розвитком суспільного життя? На наш погляд не завжди встигає в повній мірі, в силу об'єктивних чи суб'єктивних причин.

Разом з тим, проблема регулювання існуючих суспільних відносин в державі проявляється через призму застосування максимальної економії кримінальної репресії. Відсутність такої економії може призвести до масових порушень закону про кримінальну відповідальність та конституційних прав і свобод людини і громадянина. Це спричинить негативну оцінку з боку суспільства не тільки до правоохоронної і судової системи, але й до віри до органів державної влади у боротьбі зі злочинністю. Тому легковажності до застосування норм законодавства про кримінальну відповідальність не повинно бути взагалі.

Кримінально-правова політика держави при застосуванні кримінальної репресії повинна ґрунтуватися на принципах поваги, рівноправності перед законом всіх громадян та невідворотності покарання. Економія кримінальної репресії повинна базуватися на оптимальних, відповідних тяжкістю вчинених злочинів покарань і коректування судом покарання з урахуванням обтяжуючих та пом'якшуючих обставин і особи злочинця.

Засоби кримінально-правової охорони повинні бути доцільними, гуманними, справедливими і ґрунтуватися на суспільній необхідності їх застосування. Хоча вказані критерії носять загальний характер, оскільки вони не співпадають за змістом. З одного боку покарання може бути гуманним і справедливим, а справедливе доцільним і навпаки. Через ці поняття проходить вираз суспільної справедливості. Вона необхідна для регулювання суспільних відносин і є духовною і фізичною безпекою людини. Суспільно-моральна підтримка може мати місце лише тоді, коли особі, яка вчинила злочин було призначено справедливе покарання. Суспільство негативно сприймає несправедливе покарання, де суспільно-морально підтримка зводиться нанівець. Тоді покарання, як справедлива відплата за злочин витрачає своє суспільне призначення. Ніхто не може дати об'єктивну відповідь на питання – яке ж покарання слід вважати справедливим?

Справедливість це категорія оціночна і вона може бути покладена в основу будь-якої суспільної відносини, а тому складно знайти критерії її оцінки при призначенні покарання. Суд, призначаючи покарання враховує передбачені законом всі обставини, але говорити про абсолютну справедливість неможливо, оскільки її просто не існує. Призначене покарання повинне бути суспільно-корисним і відповідати інтересам не тільки особи, але й суспільства в цілому. У цьому полягає єдиний сенс покарання. Адже інтереси конкретної особи і суспільства взаємопов'язані і відображають соціальну природу взаємодії. Без особи немає суспільства і навпаки. Заподіюючи шкоду особі, страждає також і суспільство, адже особа є частиною цього суспільства. Практика боротьби зі злочинністю показує, що надмірно суворе покарання, як правило, приносить більше шкоди ніж користі. Це призводить до негативних наслідків не тільки до конкретної особи, але й суспільства в цілому, оскільки з'являється відчуття страху, недовіри, неповаги до правоохоронної і судової системи. Лише повне, конкретне обвинувачення у вчиненні конкретного злочину (злочинів) може бути обґрунтованим і законним [3, с. 11]. В цьому і полягає справедливість застосування закону про кримінальну відповідальність. Забезпечення ефективності покарання дає можливість реально забезпечити безпеку суспільства. Без охорони суспільних відносин та його основних інтересів, покарання втрачає свій сенс. Разом з тим, покарання не завжди може бути корисним, оскільки караючи одного члена суспільства, порушується відповідний баланс благополуччя всіх членів суспільства. Тому при виборі відповідних кримінально-правових засобів охорони суспільних відносин необхідно враховувати можливі негативні наслідки застосування покарання. Законодавець завжди повинен враховувати економію кримінальної репресії. Це можливо лише за умови прийняття відповідних кримінально-правових норм, які повинні застосовуватись на практиці. А для цього потрібно працювати над концепцією майбутнього закону та його соціальною обґрунтованістю. При при-

значенні покарання страждає не тільки винна особа, але й відбувається певна диспропорція меж санкцій. В нормах закону про кримінальну відповідальність існує така своєрідна диспропорція меж санкцій. Пояснюється така різниця між завищеними і заниженими санкціями кримінально-правових норм лише пережитками радянської системи, звідки у вітчизняне законодавство про кримінальну відповідальність було перенесено велику кількість таких норм. На наш погляд, суддівський розсуд також повинний бути об'єктивним, оскільки не всі судді однаково можуть розуміти міру вини, відповідальності, що може призвести до призначення покарання без врахування оптимальної відстані між нижньою і верхньою межею санкцій кримінально-правової норми. При застосуванні покарання необхідно максимально використовувати економію кримінальної репресії і при альтернативному застосуванні кримінально-правової норми чи інших засобів охорони, перевагу надавати останнім.

Варто зазначити, що судова практика досить різноманітна в питаннях призначення покарань.

Відповідно до вимог статей 50, 65 КК України особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, має бути призначено покарання, необхідне й достатнє для виправлення та попередження вчинення нових кримінальних правопорушень.

Покарання має відповідати принципам справедливості, співмірності й індивідуалізації. Для вибору такого покарання суд повинен урахувати ступінь тяжкості кримінального правопорушення, конкретні обставини його вчинення, форму вини, наслідки цього діяння, дані про особу винного, обставини, що впливають на покарання, ставлення винної особи до своїх дій, інші обставини справи, які впливають на забезпечення відповідності покарання характеру й тяжкості вчиненого кримінального правопорушення.

Статтею 69 КК України передбачено, що за наявності кількох обставин, які пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопору-

шення, з урахуванням особи винного суд, умотивувавши своє рішення, може, крім випадків засудження за корупційне кримінальне правопорушення, призначити основне покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу, або перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу за це кримінальне правопорушення.

Частина 1 статті 69 КК України надає повноваження суду призначити більш м'яке покарання, ніж мінімальне покарання, передбачене законом за відповідний злочин, лише за наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, тобто якщо певні обставини або сукупність обставин одночасно відповідають двом умовам, визначеним в законі: вони можуть бути визнані такими, що пом'якшують покарання, відповідно до частин 1 та/або 2 статті 66 КК України; істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення.

Наведене дає можливість стверджувати, що проблеми економії кримінальної репресії займають чільне місце в судовій практиці про що зазначається у судових рішеннях [4–5]

У законодавстві про кримінальну відповідальність є норми, які практично не застосовуються, що впливає на економію кримінальної репресії. Законодавець приймаючи відповідну кримінально-правову норму повинен враховувати її мету для досягнення результату регулювання суспільних відносин. В цьому якраз полягає оптимальний розмір санкцій кримінально-правових норм. Повага громадянського суспільства до закону є проявом правосвідомості суду і призначення різних видів покарання.

Аналіз чинного законодавства і практика його застосування свідчать, що розміри санкцій деяких кримінально-правових норм не оптимальні. Деякі з них завищені і тому не завжди повною мірою реалізовані. [6, с. 259–262].

Недостатньо зрозумілими є деякі кримінально-правові норми, які передбачають кримінальну відповідальність за посягання на права і свободи громадян, що свідчить про відсутність їх диференціації. Наприклад, при зґвалтуванні жінки, з якою винна особа перебуває у шлюбі передбачене більш суворе покарання (ч. 2 ст. 152 КК), ніж зґвалтування не знайомої жінки (ч.1 ст. 152 КК), що на наш погляд є нелогічним, оскільки довести всі підстави такого зґвалтування доволі важко. Суспільна небезпечність вказаного злочину і полягає в захисті такого об'єкту кримінально-правової охорони, як статевна свобода. Більше того, в диспозиції ч. 1 ст. 152 КК України вказано на вчинення дій сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням в тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета без добровільної згоди потерпілої особи. Частина 2 ст. 152 КК України передбачає кримінальну відповідальність за вчинення вказаного злочину щодо подружжя чи колишнього подружжя, або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах... Із вказаної частини ст. 152 КК України видно, що її санкція вдвічі більша за зґвалтування, передбачене частиною першою вказаної статті. Виникає логічне запитання щодо диференціації покарання. Зухвала і суспільно-небезпечна поведінка і діяння особи за ч. 1 ст.152 КК України при зґвалтуванні на думку законодавця менш небезпечні, ніж зґвалтування кого-небудь з тих осіб, що передбачені ч. 2 ст. 152 КК України. Зґвалтування вказаних осіб вчиняються як правило при особливих обставинах, які істотно знижують його суспільну небезпеку. На жаль, законодавець цього не врахував, а точніше в цьому не до кінця розібрався і по суті поміняв місцями винних у вчиненні зґвалтування. Хіба ж можна порівняти зґвалтування дружини або жінки, з якою винний тривалий час перебував в близьких інтимних стосунках з насильником (часто в безлюдних місцях, погрози, небез-

печні для життя чи здоров'я потерпілої особи тощо), якого потерпіла побачила вперше в житті. У багатьох випадках поведінка жінки дає серйозні підстави винному вважати її згоду вступити з нею у близькі інтимні відносини. Такі обставини вказаного злочину дають підстави притягнути винну особу до кримінальної відповідальності і призначити покарання за загальним правилом, не пов'язане з позбавленням волі. Як показує практика, потерпіла особа після вступу з винним у статевий зв'язок, з різних мотивів звертається до правоохоронних органів про зґвалтування. Після цього дуже важко доказати винність вказаної особи у зґвалтуванні, або навпаки, доказати невинність. Це пов'язано насамперед з недолугістю закону, в якому дуже важко встановити істину. В ч. 1 ст. 152 КК України зазначено... (без добровільної згоди потерпілої особи (зґвалтування), однак при наявності такої згоди особа вступає в статевий зв'язок з «майбутньою» потерпілою, після чого стає злочинцем, оскільки остання подає заяву про зґвалтування. Тоді виникає питання, де ж логіка самого закону, оскільки сама потерпіла особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності, повідомляючи про її зґвалтування, якого насправді цього не було.

Законодавець не повинен ігнорувати права і свободи кожного громадянина, включаючи навіть винну особу. Заподіяна матеріальна шкода може бути компенсована, оскільки є досить чіткі уявлення при розгляді справи в суді про об'єм та вартість заподіяних збитків, встановлення яких не викликає труднощів в процесі розслідування.

Що ж стосується відшкодування моральної шкоди в судовому провадженні, зазначимо наступне. Вважаємо, що відсутність чітких закріплених в законі критеріїв її оцінки може призводити до певних різних підходів різних судів і суддів до вирішення питання про відшкодування моральної шкоди.

Наше дослідження не буде повним, якщо ми не звернемося до судової практики з зазначеного питання. Як вбачається з матеріалів

судової практики питання відшкодування моральної шкоди при розгляді кримінальних проваджень є досить поширеним. Діючим КПК України передбачена можливість заявлення питання про відшкодування моральної шкоди та передбачений порядок розгляду таких заяв.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 128 КПК України особа, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової та/або моральної шкоди, має право під час кримінального провадження до початку судового розгляду пред'явити цивільний позов до підозрюваного, обвинуваченого або до фізичної чи юридичної особи, яка за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, котра вчинила суспільно небезпечне діяння.

Крім того, ч. 5 зазначеної норми кримінального процесуального закону встановлено, що цивільний позов у кримінальному провадженні розглядається судом за правилами, встановленими зазначеним Кодексом. Якщо процесуальні відносини, що виникли у зв'язку з цивільним позовом, КПК України не врегульовані, до них застосовуються норми ЦПК України за умови, якщо вони не суперечать засадам кримінального судочинства.

Частина 1 ст. 1167 ЦК України визначає загальні підстави відшкодування моральної шкоди: моральна шкода, завдана фізичній особі неправомірними діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, котра її завдала, за наявності її вини у заподіянні такої шкоди.

Під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. Така шкода полягає у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів.

Як встановлено ч. 3 ст. 23 ЦК України, моральна шкода відшкодовується грішми, іншим майном або в інший спосіб. Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості.

Таким чином, законом встановлено загальні критерії щодо меж судової дискреції у вирішенні питання про розмір грошового відшкодування моральної шкоди. Тобто визначення розміру такого відшкодування становить предмет оціночної діяльності суду.

До прикладу, суди дійшли обґрунтованого висновку, що винні дії особи, яка, керуючи транспортним засобом, порушив правила безпеки дорожнього руху, внаслідок чого інші особи отримали тілесні ушкодження середньої тяжкості, викликали у потерпілих моральні страждання, яких вони зазнали у зв'язку з ушкодженням здоров'я.

При цьому в супереч доводам, викладеним у касаційній скаргі, жодних сумнівів у тому, що винними діями особи потерпілим було заподіяно моральної шкоди, що полягає в моральних переживаннях і стражданнях, яких вони зазнали у зв'язку з отриманими тілесними ушкодженнями середньої тяжкості, не виникає. Як убачається з матеріалів справи, через отримані травми потерпілі вимушені були перебувати на довготривалому стаціонарному лікуванні, витрачати час та докладати додаткових зусиль для відновлення й організації звичайного способу свого життя, який було порушено внаслідок дій засудженого. Зокрема, потерпілий під час лікування переніс хірургічне втручання, не працював та залишився без засобів до існування.

З огляду на викладене та на характер і обсяг моральних страждань потерпілих, на думку

колегії суддів Верховного Суду, визначений апеляційним судом розмір суми відшкодування моральної шкоди кожному з потерпілих відповідає вимогам розумності, виваженості та справедливості.

Додатково необхідно зазначити, що розмір завданої потерпілим немайнової шкоди не може визначити експерт під час проведення психологічної експертизи, оскільки це не узгоджується зі змістом положень ч. 3 ст. 23 ЦК України, відповідно до яких саме судом визначається розмір грошового відшкодування моральної шкоди залежно від визначених законом критеріїв [7–8].

Для забезпечення охорони національної безпеки держави, життя та здоров'я особи, конституційних прав і свобод людини і громадянина необхідно посилити санкції деяких статей Особливої частини Кримінального кодексу України. До них слід віднести ч. 3 ст. 109, ч. 1 ст. 110, ст. 121, ст. 122, ст. 129, ст. 143, ст. 146, ч. 1 і 2 ст. 150, ст. 157–160, 170, 171 КК України. Будь-які санкції норм закону про кримінальну відповідальність не можуть бути покладені в основу благополуччя суспільства через призму кримінально-правової політики держави, оскільки завищені санкції порушують принцип економії репресії, а занижені санкції не забезпечують належної охорони суспільних відносин.

Важливу роль в економії кримінальної репресії відіграють оптимальні санкції норм закону про кримінальну відповідальність. Це забезпечується логічною межею між верхньою і нижньою санкцією норми.

На наш погляд, в санкціях норм така межа не повинна перевищувати позбавлення волі на строк не більше 5 років. Це дасть можливість забезпечити індивідуалізацію покарання, враховуючи ст. 69 КК України і забезпечити приблизний рівень покарання за вчинення одного чи того ж злочину. Це відповідає категорії законності і справедливості.

Приймаючи рішення про застосування засобів охорони об'єктів суспільних відносин, слід уважно проаналізувати їх доцільність, оскільки є можливість захисту цих відносин

іншими, не кримінально-правовими засобами. Це дає можливість застосовувати метод економії кримінальної репресії, виявити як кримінально-правові та і інші засоби охорони. При оцінці всіх засобів охорони суспільних відносин, перевага надається найбільш ефективному, навіть, якщо всі інші засоби будуть рівними з кримінально-правовими. Тут вирішальну роль відіграє економія кримінальної репресії, а значить перевага надається громадським, адміністративним та іншим засобам.

Порівняльна ефективність різних засобів охорони суспільних відносин може бути перевірена лише практикою застосування цих засобів. У пошуках оптимального варіанту, законодавець вимушений випробовувати різні засоби, неодноразово міняти засоби захисту окремих суспільних відносин, вивчати ефективність його охорони всіма можливими засобами: кримінально-правовими, адміністра-

тивними та засобами громадського впливу. За таких підстав скасована наприклад, кримінальна відповідальність за прогули, за проведення абортів, за незаконне носіння орденів, за дрібне хуліганство, спекуляцію тощо [2, с. 169].

Висновки. Практика застосування закону про кримінальну відповідальність показує, що реформування правоохоронної системи недостатньо враховує економію кримінальної репресії. Кримінально-правова політика держави ґрунтується на загальноприйнятих категоріях справедливості, гуманізму та демократизму і має різноманітні та ефективні методи і засоби впливу до винних осіб. Тому необхідно частіше застосовувати цивільно-правові засоби і засоби громадського впливу. Це дасть можливість більш ефективно впливати на правосвідомість суспільства, застосовувати економію кримінальної репресії засобами кримінально-правової охорони суспільних відносин.

Анотація

У статті розглядаються важливі питання регулювання суспільних відносин засобами кримінально-правової охорони в контексті судової практики та кримінального процесуального законодавства. Акцентується увага на принципі економії репресії, як головному засобі охорони найважливіших суспільних відносин, що є основою кримінально-правової політики. Приділяється увага загальним принципам кримінально-правової охорони суспільних відносин від суспільно-небезпечних посягань. Вказується на зміну суспільних відносин і пошуки шляхів для їх врегулювання і захисту, застосовуючи при цьому економію кримінальної репресії. Разом з тим, зазначається, що існує багато інших засобів регулювання суспільних відносин, а саме: адміністративні; цивільно – правові; громадські тощо. Підкреслюється роль кримінально-правової політики держави через призму принципів поваги, рівноправності перед законом та невідворотності покарання. Наголошується на тому, що засоби кримінально-правової охорони суспільних відносин повинні бути доцільними, гуманними, справедливими і ґрунтуватися на суспільній необхідності їх застосування.

Вказується, що засоби правової охорони повинні базуватися на заходах кримінально-правової політики держави і відповідати принципам поваги, рівноправності перед законом всіх громадян та невідворотності покарання. Економія кримінальної репресії повинна свідчити про оптимальність відповідних тяжкості вчинених злочинів і коректуватися судом з урахуванням обтяжуючих та пом'якшуючих обставин і особи злочинця. Наголошується на порушенні балансу при застосуванні відповідних кримінально-правових засобів охорони суспільних відносин без врахування економії кримінальної репресії. При наявності декількох альтернативних засобів кримінально-правової охорони слід застосовувати найбільш ефективні, гуманні та демократичні. Це надасть можливості проявити повагу громадянського суспільства до закону і підвищити його правосвідомість. Наводяться приклади кримінально-правових норм, де засоби кримінально-правового захисту носять формальний характер і свідчать про незначну

ефективність економії кримінальної репресії. Акцентується увага на оптимальних санкціях закону про кримінальну відповідальність, які відіграють важливу роль в економії кримінальної репресії. Це забезпечується логічною межею між верхньою і нижньою санкцією кримінально-правової норми. Вказується на порівняльну ефективність різних засобів охорони суспільних відносин і пропонується більше застосовувати адміністративні і громадські засоби впливу.

Ключові слова: засоби кримінально-правової охорони, економія кримінальної репресії, суспільні відносини, правовідносини, судовий розгляд, кримінальний процес, уповноважений орган, вдосконалення законодавства, доцільність покарання, завищені і занижені санкції, правосвідомість суспільства, оптимальні санкції.

Vorobei P.A., Vilhushynskyi M.I., Vilhushynskyi V.M. Means of criminal law protection of public relations amidst judicial practice

Summary

The article addresses significant issues of regulating social relations through criminal law protection within the framework of judicial practice and criminal procedural legislation. Emphasis is placed on the principle of economy of repression as the primary mechanism for safeguarding the most critical social relations, which forms the cornerstone of criminal law policy. Attention is given to the general principles of criminal law protection of social relations against socially dangerous encroachments. The evolving nature of social relations and the exploration of methods for their regulation and protection, while applying the economy of criminal repression, are highlighted. It is also noted that numerous alternative means of regulating social relations exist, including administrative, civil law, and public measures. The role of the state's criminal law policy is underscored through the principles of respect, equality before the law, and the inevitability of punishment. It is stressed that the means of criminal law protection of social relations must be expedient, humane, fair, and grounded in societal necessity. The article points out that criminal law protection measures should be based on the state's criminal law policy and align with the principles of respect, equality before the law for all citizens, and the inevitability of punishment. The economy of criminal repression should reflect the proportionality of punishments to the severity of crimes committed, adjusted by courts considering aggravating and mitigating circumstances and the offender's profile. The article highlights the imbalance caused by applying criminal law measures without regard for the economy of repression. When multiple alternative criminal law protection measures are available, the most effective, humane, and democratic should be prioritized to foster respect for the law in civil society and enhance its legal consciousness. Examples are provided of criminal law norms that are formal in nature and demonstrate limited effectiveness in achieving the economy of criminal repression. The importance of optimal sanctions in criminal law, which play a crucial role in the economy of criminal repression, is emphasized, ensured by a logical balance between the upper and lower limits of sanctions. The comparative effectiveness of various means of protecting social relations is discussed, with a proposal to increasingly utilize administrative and public measures.

Key words: criminal law protection measures, economy of criminal repression, social relations, legal relations, judicial proceedings, criminal procedure, authorized body, legislative improvement, appropriateness of punishment, excessive and insufficient sanctions, societal legal consciousness, optimal sanctions.

Список використаних джерел:

1. Vorobey, P., Vorobey, O., Matviichuk, V., Niebytov, A., & Khar, I. Criminal law principles in the fight against crime. *Amasonia Investiga*. 2022. № 11 (49). pp. 156–164. DOI: <https://doi.org/10.34069/AJ/2022.49.01.17>.
2. Коржанський М. Й. Предмет і об'єкт злочину: монографія. Дніпропетровськ : юрид. акад. Мін-ва внутр. справ; Ліра ЛТД, 2005. с. 362.
3. Воробей П.А. Кримінально-правове ставлення в вину : монографія. Київ. Атіка, 2009. 354 с.
4. Постанова від 15 листопада 2023 року у справі № 608/67/23 (провадження № 514216км23). Касаційний кримінальний суду у складі Верховного. 2023. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114994301>
5. Постанова від 24 січня 2024 року у справі № 346/1286/23 (провадження № 51 6449км23). Касаційний кримінальний суду у складі Верховного. 2024. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116607237>
6. Коржанський М. Й., Щупаківський Р.В. Санкції у кримінальному законі України. *Науковий вісник юридичної Академії МВС*, Дніпропетровськ, 2004, №1, 262 с.
7. Постанова від 3 жовтня 2019 року у справі № 709/1173/17 (провадження № 51-875км19). Касаційний кримінальний суду у складі Верховного. 2019. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84814495>
8. Постанова від 07 квітня 2020 року у справі № 572/3209/17 (провадження № 6448км19). Касаційний кримінальний суду у складі Верховного. 2020. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88749718>

Гритенко О.А.

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
Навчально-науковий інститут права та інноваційної освіти
Дніпровський державний університет внутрішніх справ*

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПОЛОЖЕНЬ ЩОДО ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДЕЯКІ ВІЙСЬКОВІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ: ПРОТИРІЧЧЯ У СИСТЕМНОСТІ ВИКЛАДЕННЯ

Вступ. Незважаючи на існування законодавчого регулювання в сфері військових кримінальних правопорушень, існують спірні питання щодо законодавчого визначення положень звільнення від кримінальної відповідальності за вказані кримінальні правопорушення. Наразі спостерігається протиріччя щодо системності викладення положень, які стосуються звільнення від кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення, передбачені у ст. 401 КК (ст. 407 КК України «Самовільне залишення військової частини або місця служби» та ст. 408 КК України «Дезертирство») та тими, що закріплені у безпосередніх статтях Особливої частини КК України (ч. 5 ст. 110–2, ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 5 ст. 158-3, ч. 5 ст. 160, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 4 ст. 212–1, ч. 6 ст. 255, ч. 2 ст. 255-2, ч. 6 ст. 258, ч. 2 ст. 258–3, ч. 3 ст. 258-4, ч. 4 ст. 258–5, ч. 4 ст. 258-6, ч. 6 ст. 260, ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 265, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321, ч. 4 ст. 321–1, ч. 5 ст. 354, ч. 5 ст. 401, ч. 5 ст. 447 КК України). Маємо зазначити, що передумовами перегляду та закріплення у КК України відповідних змін та доповнень звісно є перебування України у правовому режимі воєнного стану, а відповідно вимагання від законодавця найшвидшого законодавчого регулювання кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби, зокрема встановлення такої форми реалізації кримінальної від-

повідальності як звільнення від кримінальної відповідальності, яка б системно узгоджувалась відповідними положеннями щодо звільнення від кримінальної відповідальності, що закріплені в Особливій частині КК України. Проте, маємо констатувати, що іноді швидкість з якою приймаються відповідні зміни та доповнення, позначаються на безлічі системних вад у положеннях КК України та роблять їх, зокрема неефективними та корупційними.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби, а також за дезертирство присвячено чимало наукових праць таких вчених, як Кавунська А. О., Карпенко М. І., Ониськів А. М., Орловська Н. О., Сенько М. М., Степанова Ю. П., Хавронюк М. І. та інших. Проте у роботах вказаних дослідників відсутній кримінально-правовий аналіз положень щодо звільнення від кримінальної відповідальності зазначених кримінальних правопорушень під час воєнного стану в Україні.

Метою статті є кримінально-правовий аналіз положень щодо звільнення від кримінальної відповідальності передбачених в ч. 5 ст. 401 КК України щодо самовільного залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК) і дезертирства (ст. 408 КК), а також виявлення протиріччя щодо системності викладення положень звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 5 ст. 401 КК України та інших норм, що містять спеці-

альні види звільнення від кримінальної відповідальності передбачені в Особливій частині КК України.

Виклад основного матеріалу. Нерідко, прагнучи відповідати вимогам часу, законодавець не встигає ретельно опрацювати нові кримінально-правові норми. Дотримання негайних інтересів, кон'юнктурних запитів призводить до дисбалансу самої системи кримінального права, породжує труднощі практичного застосування окремих норм. Численні зміни закону за короткий проміжок часу, викликані раптовою необхідністю (зокрема, перебування України у період воєнного стану), проте внесені без урахування основоположних принципів кримінальної відповідальності, породжують проблеми тлумачення та застосування закону та можуть призвести до руйнування кримінального закону як єдиної та несуперечливої галузі права. Зазначені причини підтверджують той факт, що попри безумовну необхідність зміни норм кримінального права з урахуванням обстановки в якій перебуває Україна (воєнний стан), нововведення повинні органічно вписуватися в чинну систему права, не суперечити іншим нормам, якщо не потрібно кардинального перегляду всієї галузі права. Маємо зазначити, що КК України побудовано за принципом системності, а отже усі положення відповідають одне одному. На жаль, на сьогодні вказаний принцип не завжди враховується законодавцем під час запровадження нових положень в Особливу частину КК України, зміни її діючих норм, зокрема щодо норм, які регулюють кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби, зокрема встановлення такої форми кримінальної відповідальності як звільнення від кримінальної відповідальності. Так, 20 серпня 2024 року на підставі законопроекту № 3902-IX «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законів України щодо вдосконалення кримі-

нальної відповідальності за злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби під час дії воєнного стану» були внесені зміни до Кримінального кодексу України щодо декриміналізації самовільного залишення військової частини або місця служби і дезертирства для осіб, що вчинили вказані кримінальні правопорушення вперше. Вказані зміни були внесені із метою вдосконалення під час дії воєнного стану кримінального законодавства у сфері злочинів проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, зокрема встановити юридично визначені механізми звільнення військовослужбовців Збройних Сил України від кримінальної відповідальності за вчинення військового кримінального правопорушення [6]. Відповідні пропозиції знайшли втілення в КК України, так, згідно ч. 5 ст. 401 КК України, особа, яка під час дії воєнного стану вперше вчинила кримінальне правопорушення, передбачене статтями 407, 408 цього Кодексу, може бути звільнена від кримінальної відповідальності в порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законодавством України, якщо вона добровільно звернулася із клопотанням до слідчого, прокурора, суду про намір повернутися до цієї або іншої військової частини або до місця служби для продовження проходження військової служби та за наявності письмової згоди командира (начальника) військової частини (установи) на продовження проходження такою особою військової служби [3]. Отже, з першого огляду Особлива частина КК України доповнилась ще одним спеціальним видом звільнення від кримінальної відповідальності. Розкриваючи сутність, зміст та ознаки спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, маємо зазначити, що спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності окрім спільних рис із загальними видами звільнення від кримінальної відповідальності, мають особливі (відмінні від загальних видів) ознаки, які дають право називати їх спеціальними.

Вони передбачені для вичерпного переліку кримінальних правопорушень (ч. 5 ст. 110–2, ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 5 ст. 158–3, ч. 5 ст. 160, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 4 ст. 212–1, ч. 6 ст. 255, ч. 2 ст. 255–2, ч. 6 ст. 258, ч. 2 ст. 258–3, ч. 3 ст. 258–4, ч. 4 ст. 258–5, ч. 4 ст. 258–6, ч. 6 ст. 260, ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 265, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321, ч. 4 ст. 321–1, ч. 5 ст. 354, ч. 5 ст. 401, ч. 5 ст. 447 КК України). Вчені однастайні в тому, що ці заохочувальні норми стосуються конкретних складів злочинів, точно визначених відповідними нормами Особливої частини КК [2, с. 38; 4, с. 434; 5, с. 43]. Крім того, маємо зазначити, що заохочувальні норми законодавець передбачає як частину відповідної кримінально-правової норми. Проте, на відміну від сталої систематизації в Особливій частині КК України підстав та умов звільнення від кримінальної відповідальності, закріплення підстав та умов звільнення від кримінальної відповідальності щодо ст. ст. 407, 408 КК України має відмінність, так як не закріплені безпосереднього у ст. ст. 407, 408 КК України (хоча стосується саме цих кримінальних правопорушень), а передбачені у ч. 5 ст. 401 КК України. Отже, такий виклад не відповідає системності закріплення в Особливій частині КК України видів звільнення від кримінальної відповідальності та має, на наш погляд, відмінний характер (пропонуємо його називати – («родовим звільнення від кримінальної відповідальності»). Такий відмінний характер Розділу XIX від усієї Особливої частини КК України спостерігається і стосовно конкретного поняття військових кримінальних правопорушень, передбаченого також у ст. 401 КК України. Проте жоден інший розділ окрім загального визначення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 11 КК України не має окремої норми, яка б закріплювала конкретне визначення тих кримінальних правопорушень, які регулюють ту чи іншу сферу, зокрема транспортні кримінальні правопорушення, службові кримінальні правопорушення, економічні кримінальні правопору-

шення тощо. Індивідуальність військових кримінальних правопорушень, за наявності ознак, які є спеціальними для них (спеціальний об'єкт, спеціальний суб'єкт, кримінальна (військова) протиправність), а також особливості регулювання суспільних відносин, передбачених Розділом XIX у період воєнного стану, зокрема питання звільнення від кримінальної відповідальності щодо самовільного залишення військової частини або місця служби та дезертирства, вказують на потребу удосконалення законодавчих положень у цій сфері, зокрема розробка Воєнно-кримінального кодексу України (назвемо його умовно так) як абсолютно нового кодифікованого законодавчого акту [1, с. 524].

Висновки. На підставі проведеного кримінально-правового аналізу ч. 5 ст. 401 КК України та спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності передбачених в Особливій частині КК України, визначено наступне: вирішення позначеної невідповідності, повинно бути усунено або шляхом уніфікації досліджуваних видів звільнення від кримінальної відповідальності, передбачених у ч. 5 ст. 401 КК України, таким чином: «ч. 6 ст. 407 КК України – Звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка під час дії воєнного стану вперше вчинила кримінальне правопорушення, якщо вона добровільно звернулася із клопотанням до слідчого, прокурора, суду про намір повернутися до цієї або іншої військової частини або до місця служби для продовження проходження військової служби та за наявності письмової згоди командира (начальника) військової частини (установи) на продовження проходження такою особою військової служби; ч. 5 ст. 408 КК України – Звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка під час дії воєнного стану вперше вчинила кримінальне правопорушення, якщо вона добровільно звернулася із клопотанням до слідчого, прокурора, суду про намір повернутися до цієї або іншої військової частини або до місця служби для продовження проходження військової служби

та за наявності письмової згоди командира (начальника) військової частини (установи) на продовження проходження такою особою військової служби»; або визнання передбачених у ч. 5 ст. 401 КК України видів звільнення, як такими, що не є ні загальними, ні спеціальними. Виділення їх у самостійний вид звільнення від кримінальної відповідальності («родове звільнення від кримінальної відповідальності»), з подальшим детальним

теоретичним обґрунтуванням та розробкою поняття. Окрім вказаного, розв'язання позначених проблем, зокрема щодо місця підстав та умов звільнення від кримінальної відповідальності за самовільне залишення військової частини або місця служби та дезертирства, може бути вирішено шляхом розробки Воєнно-кримінального кодексу України, як абсолютно нового самостійного кодифікованого законодавчого акту.

Анотація

У статті досліджуються протиріччя щодо системності викладення положень, що стосуються звільнення від кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення, передбачені ст. 401 КК (ст. 407 КК України «Самовільне залишення військової частини або місця служби» та ст. 408 КК України «Дезертирство») та тими, що закріплені у безпосередніх статтях Особливої частини КК України. Визначено, що передумовами перегляду та закріплення у КК України відповідних змін та доповнень звісно є перебування України у правовому режимі воєнного стану, а відповідно вимагання від законодавця найшвидшого законодавчого регулювання кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби, зокрема встановлення форм кримінальної відповідальності, які б системно узгоджувалися із тими, що містить Особлива частина КК України. Проте, іноді швидкість з якою приймаються такі зміни та доповнення позначаються на безлічі системних вад у положеннях КК України та роблять їх неефективними та корупційними. Здійснено звернення до законопроекту № 3902-IX «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законів України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби під час дії воєнного стану» були внесені зміни до Кримінального кодексу України щодо декриміналізації самовільного залишення військової частини або місця служби і дезертирства для осіб, що вчинили вказані кримінальні правопорушення вперше, а також проаналізовано структуру кримінально-правових норм, що містять спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності. Доведено, що на відміну від сталої систематизації інституту звільнення від кримінальної відповідальності в Особливій частині КК України закріплення звільнення від кримінальної відповідальності щодо ст. ст. 407, 408 КК України відрізняється, так як не міститься безпосереднього закріплення у ст. 407, 408 КК України (хоча стосується саме цих кримінальних правопорушень), а передбачено у ч. 5 ст. 401 КК України. Отже, такий виклад не відповідає системності закріплення в Особливій частині КК України звільнення від кримінальної відповідальності та має, на наш погляд, відмінний (видовий) характер. Запропоновано, усунення вказаної невідповідності: або шляхом уніфікації досліджуваних видів звільнення від кримінальної відповідальності, передбачених у ч. 5 ст. 401 КК України, із закріпленням у ч. 6 ст. 407 КК України та ч. 5 ст. 408 КК України; або визнання передбачених у ч. 5 ст. 401 КК України видів звільнення, як такими, що не є ні загальними, ні спеціальними. Виділення їх у самостійний вид звільнення від кримінальної відповідальності («родове звільнення від кримінальної відповідальності»), з подальшим детальним теоретичним обґрунтуванням та розробкою поняття.

Ключові слова: дезертирство, звільнення, кримінальна відповідальність, військові кримінальні правопорушення, кримінально-правове регулювання, кримінально-правова, норма, системність, самовільне залишення військової частини.

Hrytenko O.A. Criminal-legal analysis of provisions on exemption from criminal liability for some military criminal offenses: contradiction in the systematic presentation

Summary

The article examines the systemic nature of the provisions, so that there is an exemption from criminal liability for criminal offenses, transferring Art. 401 CC (Article 407 CC of Ukraine “Self-deprived military unit or place of service” and Article 408 CC of Ukraine “Desertion”) and those enshrined in the middle articles of the Special Units of the CC Ukraine. It is indicated that the change of mind is about the consolidation of changes in the CC of Ukraine and the transition of Ukraine during the period of war, and, consequently, the rise of the legislator of the most prominent legislative regulation of criminal liability for criminal offenses against the established procedure for military service, in addition to the establishment of forms of criminal liability, which would be systemically served by those who take revenge Particularly CC of Ukraine. Prote, however, the efficiency with which such changes are accepted and additionally is determined by the impersonality of systemic waters in the provisions of the CC of Ukraine and their ineffectiveness and corruption. An amendment has been made to Bill No. 3902-IX “On amending the Criminal Code of Ukraine, the Criminal Procedural Code of Ukraine and other laws of Ukraine to ensure a thorough criminal prosecution for crimes” Against the established procedure for carrying out or performing military service during the military period, changes were made to the Criminal Code of Ukraine to decriminalize the unauthorized withdrawal of military units or Place of service desertion for individuals who committed the indicated criminal offenses first, and also analyzed the structure of criminal legal norms to prevent special types of criminal offenses. It has been reported that upon the introduction of the systematization of the institution, the criminal offense has been consolidated in the Special Part of the Criminal Code of Ukraine. Subject to Art. Art. 407, 408 CC of Ukraine is being undermined, since there is no place for immediate consolidation at Art. 407, 408 of the Criminal Code of Ukraine (I want to cover many criminal offenses), and transferred from Part 5 of Art. 401 CC of Ukraine. However, such a conclusion does not support the systemic consolidation in the Special Part of the Criminal Code of Ukraine of a criminal type and may, in our opinion, have a subordinate (species) character. Proposed, eliminating the indicated inconsistency: or by unifying the investigation of the types of criminal activity transferred from Part 5 of Art. 401 CC of Ukraine, as enshrined in Part 6 of Art. 407 CC of Ukraine and part 5 art. 408 CC of Ukraine; or the identity of the *peredbacheni* in Part 5 of Art. 401 of the Code of Ukraine of various types, such as those that are neither illegal nor special. Their vision is of an independent type of evolution from the criminal profile (“ancestral evolution from the criminal profile”), with further detailed theoretical delineations and development I understand.

Key words: desertion, release, criminal record, military criminal offenses, criminal-legal regulation, criminal-legal, norm, systemicity, self-imposed deprivation of the military part.

Список використаних джерел:

1. Гритенко О. А. Окремі питання створення моделі воєнно-кримінального права в Україні. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти* : матеріали VIII Між-нар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 бер. 2024 р.) ; у 2-х ч. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2024. Ч. I. С. 522–524.
2. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв’язку з дійовим каяттям : [монографія]. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 152 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 року № 1001-05. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text> (дата звернення 10.02.2025)
4. Ковітіді О. Ф. Класифікація видів звільнення від кримінальної відповідальності. *Держава і право*. 2004. Вип. 23. С. 433–439.

5. Наден О. В. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. Х. : Право, 2003. 224 с.
6. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби під час дії воєнного стану». URL : [blob:https://itd.rada.gov.ua/7b0b9dfa-0263-4ead-beb8-e2c0dca0f8dd](https://itd.rada.gov.ua/7b0b9dfa-0263-4ead-beb8-e2c0dca0f8dd)

ВІКТИМ БЛЕЙМІНГ У КОНТЕКСТІ КРИМІНОЛОГІЇ: ПРИРОДА, ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

Вступ. У сучасному суспільстві, попри активну боротьбу за права людини та протидію насильству, все ще існує стійка тенденція перекладання відповідальності за злочин або інцидент на саму жертву. Це явище має назву віктим блеймінг (англ. victim blaming) і є предметом глибокого аналізу в кримінології, соціології, психології та праві.

Кримінологія як наука вивчає злочинність не лише з позиції правопорушника, а й з огляду на особу жертви, її поведінку, обставини, що могли сприяти вчиненню злочину. Саме таким дослідженням присвячені праці з віктимології. Проте вивчення віктимності не повинно перетворюватися на спробу виправдати злочин або перекласти провину на постраждалого. Саме тут виникає необхідність чіткого розмежування між кримінологічним аналізом віктимної поведінки та небезпечною суспільною практикою віктим блеймінгу.

Ця стаття має на меті глибше розкрити суть явища віктим блеймінгу з точки зору кримінології, дослідити його історичні корені, сучасні прояви, психологічні наслідки для жертв та запропонувати шляхи подолання цієї проблеми в суспільстві.

Тема віктим блеймінгу є важливим аспектом кримінологічних досліджень, адже вона пов'язана з комплексними взаємодіями між жертвою, злочинцем і суспільством. Ряд кримінологів розглядали це явище з різних точок зору, включаючи питання стереотипів, гендерних ролей, соціальних норм і культурних умов.

В українській кримінологічній спільноті поняттю віктим блеймінгу не приділено достатньої уваги. На сьогоднішній день у роз-

гляді такого поняття ми маємо спиратись на фундамент зарубіжних досліджень. Серед основних дослідників, що вивчали віктим блеймінг, виділяються: Мартін Вертхейм – один із перших кримінологів, який звернув увагу на те, як суспільство часто виправдовує агресора, звинувачуючи жертву за її поведінку або зовнішній вигляд. Вертхейм розглядав механізми, які дозволяють суспільству сприймати насильство як менш серйозне, коли жертва «сама винна» у тому, що сталося; Генрі Шнайдер – кримінолог, який досліджував роль соціальних структур у створенні умов для віктим блеймінгу. Він наголошував на тому, що соціальні та культурні установки можуть сприяти формуванню ідеї, що жертва певним чином «спровокувала» насильство; Джон Лей – автор досліджень, що стосуються віктимності, який виділяв категорії осіб, які найбільше схильні до віктим блеймінгу. Лей наголошував на важливості вивчення не лише жертв, а й тих соціальних та культурних механізмів, що сприяють сприйняттю їх як «винних»; Маргарет Мельдруг – кримінолог, яка провела численні дослідження з аналізу віктим блеймінгу в контексті сексуального насильства. Вона досліджувала, як суспільство не тільки звинувачує жертв сексуальних злочинів, а й часто виправдовує кривдників, коли ті стверджують, що «жертва сама провокувала» насильство.

Ці дослідження допомагають зрозуміти, чому і як з'являється віктим блеймінг в суспільстві, а також надають цінні рекомендації для розробки стратегій боротьби з цією проблемою. Для дослідження теми віктим

блеймінгу і його розповсюдження в українському суспільстві слід звертатись до праць зазначених науковців, та, аналізуючи їх досвід, створювати власні програми для запобігання віктим блеймінгу в Україні.

Термін віктим блеймінг походить від англійського виразу *victim blaming*, що буквально означає «звинувачення жертви». Це соціальний феномен, при якому жертву злочину або насильства звинувачують у тому, що з нею сталося, зазвичай за її поведінку, зовнішній вигляд або інші чинники, які нібито могли «спровокувати» агресора. Віктим блеймінг не лише зменшує відповідальність злочинця, а й створює негативні стереотипи щодо жертви [1].

Віктим блеймінг можна охарактеризувати як психологічний механізм захисту для сторонніх спостерігачів, які намагаються знайти спосіб пояснити або виправдати насильство або злочин. Вони можуть перекладати відповідальність на жертву, аби уникнути реальної можливості того, що подібні події можуть трапитися з будь-ким у суспільстві.

З точки зору кримінології віктим блеймінг є важливим аспектом, оскільки він впливає на ставлення до жертв злочинів (якщо суспільство схильне звинувачувати жертв, це може знизити кількість людей, які звертаються за допомогою до правоохоронних органів), вносить зміни в поведінку правопорушників (віктим блеймінг може сприяти формуванню у правопорушників відчуття безкарності, коли вони бачать, що навіть якщо їх вчинок буде розкритий, суспільство знайде спосіб виправдати їхні дії) та змінює правову практику (в судовій системі може виникати тенденція звинувачувати жертву, що ускладнює процес захисту її прав) [2].

Історично віктим блеймінг почав привертати увагу кримінологів ще на початку XX століття. Перші роботи в цьому напрямі з'явилися в рамках вивчення віктимології – науки, яка займається вивченням жертв злочинів. Ранні дослідження цієї теми фокусувалися на вивченні жертв і їхньої поведінки, що могла б сприяти вчиненню злочину.

До сьогоднішніх днів поняття віктим блеймінгу пройшло три етапи переосмислення та розвитку:

– початок XX століття – виникнення віктимології. У період між двома світовими війнами кримінологи почали приділяти увагу не тільки злочинцю, а й жертві. Перші дослідження в цій галузі, зокрема роботи нідерландського кримінолога Ламбертуса Ван дер Хейдена, розглядали роль жертви в злочинному процесі. Він відзначав, що жертви можуть не тільки зазнавати злочину, а й певним чином «спровокувати» його;

– 1970-1980-ті роки – формування віктим блеймінгу. У 1970-х роках ідеї, пов'язані з віктим блеймінгом, почали активно обговорюватися в контексті соціальних теорій. Вільям Вайт в своїй роботі «*The Social Origins of Crime*» (1977) підкреслював важливість соціальних ролей та гендерних стереотипів у формуванні звинувачень на адресу жертв. Водночас теорія віктим блеймінгу стала активно розвиватися у сфері сексуального насильства, зокрема завдяки роботам кримінолога Мері Кос;

– 1990-ті роки – підвищення уваги до прав жертв. На початку 1990-х років у зв'язку з глобальними змінами в правовій системі та суспільних рухах за права жінок та меншин, питання віктим блеймінгу стали об'єктом критики. Більше уваги стало приділятися тому, як культура звинувачує жертв, зокрема в сексуальних злочинах. Це знайшло відображення в роботах американських кримінологів та психологів, зокрема Кетрин Джослін та Лаури Браун, які досліджували психологічний аспект цього явища [3].

Протягом XX століття кримінологія поступово переходила від аналізу поведінки жертви до вивчення соціальних і культурних умов, що сприяють перекладанню вини на жертву. На сучасному етапі цей напрямок вже включає в себе не лише кримінологічний, а й психологічний, соціологічний та правовий аспекти.

Віктим блеймінг може проявлятися в різних формах і контекстах. Він може бути як

очевидним, так і прихованим, зокрема через підсвідомі соціальні стереотипи та культурні норми. У кримінології важливо розглядати не тільки явні прояви цього явища, а й більш тонкі, які можуть бути важче виявити, але не менш шкідливі для жертв.

У сітовій кримінології і віктимінології сформувались основні форми віктим блеймінгу, такі як гендерний, віктим блеймінг у контексті домашнього насильства, віктим блеймінг в кримінальних справах щодо пограбувань або інших злочинів, віктим блеймінг у контексті наркозлочинності та незаконних діяльностей [2].

Гендерний віктим блеймінг – один з найбільш виразних проявів віктим блеймінгу, який спостерігається у випадках сексуального насильства. Чимало культурних стереотипів, що існують у суспільстві, сприяють перекладу вини на жінок, які стають жертвами сексуальних злочинів. Приклади таких звинувачень включають: «Вона сама винна, бо носила провокаційний одяг»; «Вона сама спровокувала насильство, бо була надто п'яною або сексуально доступною». [4]

Віктим блеймінг у контексті домашнього насильства. У випадках домашнього насильства часто спостерігається практична реалізація віктим блеймінгу, коли жертви – зазвичай жінки – звинувачуються у тому, що вони «самі провокують» насильство своєю поведінкою: «Якби вона не дратувала його, нічого б не сталося»; «Вона терпіла його поведінку, ось і результат». [5]

Віктим блеймінг в кримінальних справах щодо пограбувань або інших злочинів. У випадках, коли люди стають жертвами пограбувань чи вуличного насильства, часто застосовуються стереотипи, які пов'язують жертву з її особистісними характеристиками: «Він сам винен, що йшов через цей район»; «Вона була сама, отже, приречена себе на пограбування». [6]

Віктим блеймінг у контексті наркозлочинності та незаконних діяльностей. У випадках, коли жертва стає частиною криміналь-

них ситуацій, наприклад, через вживання наркотиків або участь у незаконній діяльності, часто можна зустріти звинувачення на її адресу за «необачність» або «слабкість»: «Він сам винен, що потрапив у таке середовище»; «Якби вона не була такою залежною, нічого б не сталося». [7]

Також віктим блеймінг знайшов своє відображення у двох стереотипних формах:

– мовні стереотипи. Слова і фрази, що використовуються в медіа або в судових процесах, можуть створювати образ жертви як винної. Наприклад, опис насильства через терміни, які надають жертві частину відповідальності за ситуацію;

– звинувачення в «недостатній опірності». У деяких випадках навіть за очевидного злочину, жертву можуть запитувати про її реакцію, порівнюючи її здатність чинити опір і «провокувати» агресора. Це частий випадок у судових процесах за сексуальні злочини.

Віктим блеймінг не виникає на порожньому місці. Це явище обумовлене цілим рядом соціальних, психологічних і культурних чинників, що взаємодіють між собою, створюючи середовище, в якому жертви злочинів часто звинувачуються у власному стражданні. Розуміння цих причин є важливим для того, щоб побудувати стратегії боротьби з віктим блеймінгом і мінімізувати його шкідливі наслідки.

Першою, основоутворюючою детермінантою виникнення віктим блеймінгу є психологічний механізм захисту. Один із найпоширеніших психологічних механізмів, що лежать в основі віктим блеймінгу, – це когнітивне упередження. Люди мають схильність спрощувати ситуації та знаходити способи пояснити трагедії таким чином, щоб це допомогло зберегти їхнє відчуття безпеки і контролю. У свою чергу когнітивне упередження знаходить відображення у захисному упередженні та загальній несправедливості.

Захисне упередження – це схильність перекладати відповідальність на жертву, аби зберегти переконання, що «це не може статися зі мною». Такий механізм дозволяє людям уни-

кати думки, що вони можуть стати жертвами насильства або злочину, тому жертва часто виглядає як «винна» через свої дії чи поведінку.

Загальна несправедливість – теорія, що стосується переконання у справедливому світі, пояснює, чому люди часто перекладають відповідальність на жертв. Вона ґрунтується на ідеї, що кожен отримує те, що заслуговує, і якщо людина страждає, то це є її власною провиною. Такі переконання дозволяють зберегти відчуття справедливості в світі, де насильство виглядає як результат неправомірних вчинків жертви [8].

Другою детермінантою віктим блеймінгу є соціальні стереотипи та культурні норми. Культурні та соціальні норми відіграють ключову роль у формуванні віктим блеймінгу, особливо в контексті сексуальних злочинів і домашнього насильства. В суспільствах з патріархальними структурами роль жінки часто обмежується конкретними гендерними стереотипами, що сприяють виникненню віктим блеймінгу. У багатьох культурах існують уявлення про те, як повинна поводитися «правильна» жінка чи чоловік. Коли ці норми порушуються (наприклад, коли жінка носить короткий одяг або вживає алкоголь), суспільство може сприймати її як «винну» у тому, що стала жертвою насильства. Аналогічно, стереотипи щодо «чоловічої агресії» можуть дозволяти виправдовувати насильство, перекладаючи частину провини на жертву. Також у багатьох суспільствах жінки часто піддаються об'єктивації через сексуальні стереотипи, що приводить до ситуацій, де їхня жертва сексуального насильства інтерпретується як «виправдана» їхньою поведінкою або виглядом. Тому сексуальне насильство може бути частково виправдано цими соціальними уявленнями про провокативність [2].

Також до детермінант виникнення віктим блеймінгу слід віднести мас-медіа. Мас-медіа, а саме новини, телешоу та фільми, також можуть сприяти розвитку віктим блеймінгу, формуючи певні уявлення про жертв. У багатьох випадках медіа висвітлюють злочини

через призму того, як жертва могла б уникнути насильства, якби поводитися по-іншому. Це проявляється у медійній об'єктивації жертв. В новинах часто підкреслюється, чому жертва «поводила себе так» або «вчинила те», що призвело до злочину. Це допомагає суспільству створити уявлення, що жертва сама винна у тому, що сталося. Наприклад, повідомлення про сексуальні злочини часто включають деталі про поведінку жертви, що дає можливість виправдати злочинця. Також надмірне висвітлення насильства в культурі. Кіно, телебачення та музика часто зображують насильство як щось природне, що може відбуватися в повсякденному житті. Це створює уявлення, що насильство – це нормальне явище, яке часто виникає через провокацію з боку жертви [2].

Правова система, хоча й покликана захищати права жертв, інколи також може посилювати віктим блеймінг через певні практики. Особливо це стосується ситуацій, де жертви мають меншу соціальну позицію (наприклад, жінки, представники меншин, люди з низьким соціально-економічним статусом). В судовому процесі адвокати часто можуть ставити питання, що сприяють віктим блеймінгу. Наприклад, в справах про сексуальні злочини жертва може бути запитана, чи не провокувала вона злочинця своїми діями, словами чи виглядом. Правоохоронні органи і суди інколи не надають достатньо підтримки жертвам, а також можуть недооцінювати серйозність ситуації, коли справа стосується невинних або неадекватних жертв, через що не сприяють належному розслідуванню або протидії віктим блеймінгу [2].

Віктим блеймінг має серйозні психологічні та соціальні наслідки, як для жертв, так і для суспільства в цілому. Погіршення психічного здоров'я, соціальна ізоляція та повторні жертви насильства – лише деякі з наслідків, які можуть виникати внаслідок звинувачення жертви у власному стражданні. Окрім того, віктим блеймінг може перешкоджати жертвам звертатися за допомогою і шукати справедливості, що лише погіршує їхнє становище.

Основними наслідками віктим блеймінгу для жертв є психологічні. Жертви, яких звинувачують у злочині або у спровокуванні насильства, часто переживають сильний емоційний стрес, що може призвести до серйозних психологічних проблем, таких як:

- тривожність і депресія. Почуття вини, яке виникає через віктим блеймінг, може призвести до хронічної тривожності, депресії та низької самооцінки. Жертви можуть відчувати, що вони не заслуговують на підтримку або захист, що тільки посилює їхнє відчуття безпорадності;

- посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). Віктим блеймінг може посилити наслідки травматичного досвіду. Якщо жертва злочину постійно чує звинувачення на свою адресу, це може привести до хронічного стресу, що ускладнює процес одужання після пережитого насильства;

- ізоляція. Жертви, яких звинувачують, можуть відчувати страх і сором, що веде до ізоляції від суспільства. Вони можуть уникати звернення за медичною допомогою, не шукати підтримки або навіть відмовлятися від судового переслідування злочинця, оскільки бояться бути ще більше звинуваченими [3].

На ряду з психологічними наслідками для жертв виступають також соціальні наслідки віктим блеймінгу. Віктим блеймінг не лише впливає на індивідуальне психічне здоров'я жертв, але й має руйнівний ефект на соціальну тканину суспільства. По-перше, у жертв знижується довіра до правосуддя. Коли жертви звинувачуються, це може призвести до втрати довіри до правоохоронних органів і судової системи. Люди можуть відчувати, що їхні права не будуть захищені, і тому не звертаються до влади за допомогою або правосуддям. Це створює враження, що правосуддя не є справедливим, а насильство може залишитися безкарним. По-друге, погіршуються соціальні стосунки і розривається соціальний зв'язок. Віктим блеймінг може також призвести до того, що суспільство загалом почне ставитися до жертв із презирством або

байдужістю. Це не тільки віддаляє жертв від підтримки, але й утворює соціальні стереотипи, які можуть бути використані для обґрунтування насильства в майбутньому. По-третє, встановлюється нормалізація насильства. Коли віктим блеймінг стає частиною культури, це може привести до нормалізації насильства в суспільстві. Це створює відчуття, що насильство є частиною повсякденного життя, а жертви повинні взяти на себе відповідальність за те, що сталося, що дозволяє злочинцям уникати відповідальності [4].

Звинувачення жертви має також значний вплив на мовні практики і медіа-репрезентацію злочинів. Погіршення ситуації можна спостерігати, коли медіа та публікації, замість того, щоб фокусуватися на винуватості злочинця, зосереджуються на аналізі поведінки жертви. У багатьох випадках медіа, висвітлюючи кримінальні справи, можуть використовувати терміни і мову, що підвищують рівень віктим блеймінгу. Наприклад, коментарі журналістів або поліцейських щодо того, що жертва сама спровокувала насильство, можуть посилити стереотипи і обтяжити жертву. В кінематографі та телебаченні часто показують персонажів, які спровокували насильство своєю поведінкою. Це зображення може сприяти розвитку стереотипів і сприяти суспільному прийняттю ідеї віктим блеймінгу [4].

Боротьба та запобігання віктим блеймінгу є важливою складовою процесу забезпечення прав і свобод жертв злочинів та досягнення справедливості. Цей процес включає не тільки юридичні та інституційні заходи, а й культурні та освітні ініціативи, спрямовані на зміну соціальних уявлень та стереотипів. Важливо зазначити, що для досягнення ефективних результатів у боротьбі з віктим блеймінгом необхідна комплексна і багаторівнева стратегія.

Одним із ключових інструментів боротьби з віктим блеймінгом є просвітницька робота, яка допомагає змінити ставлення до жертв злочинів у суспільстві. Створення культурної свідомості та підвищення рівня обізнаності

серед громадян можуть допомогти зменшити чисельність випадків віктим блеймінгу.

Основними інструментами для створення культурної свідомості та підвищення рівня обізнаності серед громадян можуть бути:

- впровадження освітніх програм та тренінгів у школах, університетах та в рамках громадських організацій. Ці тренінги та кампанії мають інформувати про насильство, гендерні стереотипи та психологічні наслідки віктим блеймінгу. Це допоможе учасникам сформулювати більш здорові уявлення про взаємодію між жертвами і злочинцями та зрозуміти, чому жертви не повинні бути звинуваченими;

- впровадження додаткового навчання правоохоронців та суддів. Правоохоронні органи та судові органи відіграють важливу роль у боротьбі з віктим блеймінгом, тому важливо організовувати спеціалізовані курси та тренінги для них. Ці курси повинні включати практики з розпізнавання та зменшення віктим блеймінгу, а також підвищення чутливості до культурних, гендерних і соціальних контекстів злочинів [6].

Медіа мають великий вплив на формування ставлення до жертв, тому зміна медійних практик є важливою складовою боротьби з віктим блеймінгом.

Журналісти та медіа повинні дотримуватися етичних стандартів у висвітленні кримінальних справ. Наприклад, не варто публікувати інформацію про особисті деталі поведінки жертви, які не мають прямого відношення до справи. Це допоможе уникнути утиску жертв і зменшить ризик їхнього подальшого звинувачення.

Медіа-організації повинні вживати активних заходів, щоб підвищити свою відповідальність щодо контенту, який вони публікують. Це може включати запровадження спеціальних навчальних курсів для журналістів з етики висвітлення злочинів і травмуючих подій.

Медіа повинні активно працювати над руйнуванням стереотипів, які сприяють віктим блеймінгу. Замість того щоб описувати злочини через призму провини жертви, потрібно

фокусуватися на поведінці злочинця і його відповідальності [5].

У боротьбі з віктим блеймінгом важливо надавати жертвам підтримку, щоб вони могли відновити своє психічне і фізичне здоров'я. Це включає як індивідуальну психологічну допомогу, так і соціальну підтримку на рівні громад.

Жертви, які стали об'єктом віктим блеймінгу, часто відчують емоційну ізоляцію і сором. Психологічна підтримка в таких ситуаціях допомагає жертвам відновити впевненість у собі та усвідомити, що вони не несуть відповідальності за вчинки інших людей. Багато організацій пропонують програми підтримки, зокрема консультації та терапію, що дозволяє жертвам пережити травму та рухатися далі.

Для жертв, яких звинувачують у злочинах проти них, надання правової допомоги є важливим елементом у боротьбі з віктим блеймінгом. Юристи повинні допомагати жертвам відстояти їхні права та звертати увагу на ті факти, які спростовують звинувачення. Важливо, щоб правозахисники не тільки допомагали в судовому процесі, а й забезпечували підтримку в процесі реабілітації.

Громадські організації, що спеціалізуються на захисті прав жертв насильства, можуть стати важливим ресурсом для підтримки та захисту. Це включає надання укриття, організацію зустрічей і груп підтримки, допомогу в пошуку роботи та відновленні соціальних зв'язків.

Законодавча реформа є важливим кроком на шляху до подолання віктим блеймінгу. Зміна правових норм і практик може суттєво зменшити рівень цього явища. Важливо, щоб закони, що стосуються насильства, чітко визначали права жертв і забезпечували покарання для тих, хто звинувачує жертв у їхньому стражданні. Такі закони повинні чітко вказувати на відсутність відповідальності жертви за злочин, що скоєно проти неї.

Поліцейські повинні бути належним чином підготовлені до роботи з жертвами насильства, зокрема для того, щоб зменшити ймовірність віктим блеймінгу в їхніх діях і словах.

Це може включати обов'язкові тренінги для правоохоронців, що зосереджуються на чутливості до питання насильства.

Висновки. Віктим блеймінг є складним соціальним явищем, яке значно впливає на жертв злочинів, перешкоджаючи їхньому відновленню та справедливому розгляду справ у правовій системі. Це явище виникає через взаємодію психологічних, культурних, соціальних та правових факторів і може мати серйозні наслідки як для індивідуумів, так і для суспільства в цілому. Враховуючи, що віктим блеймінг пов'язаний із численними стереотипами і упередженнями, боротьба з ним вимагає комплексного підходу, який включає освітні, соціальні, правові та культурні стратегії.

Звинувачення жертв у провині за те, що сталося, має серйозні психологічні наслідки. Жертви часто переживають глибокий емоційний стрес, депресію, тривожність та посттравматичний стресовий розлад. Це може призвести до соціальної ізоляції, втрати впевненості в собі і навіть до того, що вони не будуть звертатися за допомогою. Тому важливо створювати середовище, де жертви можуть відчувати підтримку і справедливість, а не додатковий сором і провину.

Віктим блеймінг також укорінюється в культурних і соціальних стереотипах, які підтримуються через мас-медіа, гендерні уявлення та соціальні норми. Це підвищує ймовірність того, що жертви, особливо жінки та представники соціальних меншин, будуть звинувачені в своєму стражданні. У суспільствах із патріархальними структурами або такими, що страждають від гендерної нерівності, це явище особливо поширене. Важливо розуміти, що кожна людина, незалежно від свого статевого чи соціального статусу, має право на захист і надання підтримки без звинувачень.

Мас-медіа та правова система відіграють значну роль у відтворенні або руйнуванні віктим блеймінгу. Погано сформульовані новини, що стосуються злочинів, часто зосереджують увагу на поведінці жертви, що

може призвести до додаткового звинувачення. Правоохоронні органи і судова система також можуть сприяти цьому явищу через неправильно сформульовані запитання або непрофесійне поводження з жертвами. Реформа медійних практик і покращення освіти в правозахисних установах є необхідними для зменшення випадків віктим блеймінгу.

Для боротьби з віктим блеймінгом необхідно впроваджувати багатогранні стратегії, зокрема:

- освітні програми для підвищення обізнаності про віктим блеймінг і його наслідки;
- реформа медіа для уникнення практик, що сприяють звинуваченню жертв;
- психологічна та правова підтримка для жертв злочинів, що дозволяє їм відновити свої права та впевненість;
- зміни в законодавстві та практиках правоохоронних органів, що гарантують належну увагу до жертв та захищають їхні права від неправомірних звинувачень.

Боротьба з віктим блеймінгом потребує співпраці між урядом, громадськими організаціями, медіа та іншими соціальними інститутами. Тільки спільними зусиллями можна змінити громадські уявлення та відстояти права жертв злочинів. Це включає не тільки правову допомогу та підтримку, а й культурні зміни, які допомагають сформувати більш гуманний і справедливий підхід до жертв.

Отже, віктим блеймінг – це серйозне соціальне явище, яке перешкоджає жертвам злочинів отримати необхідну підтримку та справедливість. Це явище має численні психологічні, соціальні та культурні наслідки, і боротьба з ним вимагає зусиль на багатьох рівнях: освітніх, правових, медійних та культурних. Важливо створювати середовище, де жертви не будуть звинувачені, а їхні права і безпека будуть захищені. Лише шляхом комплексного підходу, який включає зміни в правовій системі, освітні ініціативи та зміни в медіа-практиці, можна досягти значного зменшення віктим блеймінгу та побудувати справедливе і безпечне суспільство для всіх.

Анотація

У статті розглядається феномен віктим блеймінгу – перекладання відповідальності за злочин або насильницький інцидент на саму жертву. Акцентовано увагу на небезпеці такої суспільної практики, яка, попри прогрес у сфері захисту прав людини, залишається поширеною в сучасному світі. Аналіз явища здійснено крізь призму кримінології та віктимології, які досліджує не лише правопорушника, а й жертву, її поведінку та обставини злочину. Увага приділена необхідності чіткого розмежування між науковим підходом до вивчення віктимності та упередженим ставленням до постраждалих.

У роботі висвітлено історичні витоки віктим блеймінгу, сучасні прояви та його психологічні наслідки для жертв. Особлива увага приділяється впливу соціальних стереотипів, гендерних ролей і культурних норм на формування упередженого ставлення до постраждалих. Проаналізовано внесок зарубіжних вчених у дослідження даного явища та акцентовано увагу на недостатнє відображення проблеми в українській кримінології. Визначено, що в українському науковому просторі тематика віктим блеймінгу залишається малодослідженою, що створює потребу у ґрунтовному вивченні та адаптації світового досвіду. Особлива увага приділяється теорії справедливого світу та патріархальним уявленням, що сприяють перенесенню відповідальності за злочин із злочинця на жертву. Окреслено наслідки віктим блеймінгу для жертв, зокрема розвиток психологічних розладів (депресії, ПТСР), соціальну ізоляцію та зниження рівня звернення по допомогу. Наголошено на важливості розуміння природи віктим блеймінгу для ефективної протидії цьому явищу та захисту прав постраждалих. Проаналізовані причини та умови віктим блеймінгу.

Наголошено на важливості формування національної програми протидії віктим блеймінгу, що має базуватись на міждисциплінарному підході та сприяти підвищенню рівня обізнаності суспільства щодо відповідальності за підтримку стереотипів, які завдають шкоди жертвам злочинів.

Ключові слова: віктим блеймінг, жертва злочину, віктимологія, кримінологія, соціальні стереотипи, гендерні ролі, кримінальна відповідальність.

Kozachenko V.V. Victim Blaming in Criminology: Nature, Causes, and Consequences

Summary

The article examines the phenomenon of victim blaming – the act of shifting responsibility for a crime or violent incident onto the victim. Attention is drawn to the danger of this societal practice, which, despite progress in the field of human rights protection, remains widespread in today's world. The phenomenon is analysed through the lens of criminology and victimology, which study not only the offender but also the victim, their behaviour, and the circumstances of the crime. The article emphasises the importance of a clear distinction between a scientific approach to studying victimhood and a biased attitude toward victims.

The paper outlines the historical origins of victim blaming, its modern manifestations, and the psychological consequences for victims. Particular attention is paid to the influence of social stereotypes, gender roles, and cultural norms in shaping prejudiced attitudes. The contribution of foreign researchers to the study of this issue is analysed, with an emphasis on the insufficient representation of the problem in Ukrainian criminology. It is determined that victim blaming remains an underexplored topic in Ukrainian academic discourse, highlighting the need for in-depth study and adaptation of global research. Particular attention is given to the just world theory and patriarchal beliefs that contribute to shifting responsibility for a crime from the perpetrator to the victim. The consequences of victim blaming for victims are outlined, including the development of

psychological disorders (such as depression and PTSD), social isolation, and a decreased likelihood of seeking help. The importance of understanding the nature of victim blaming is emphasised as a prerequisite for effectively combating this phenomenon and protecting the rights of victims. The causes and conditions of victim blaming are analysed.

The article stresses the importance of developing a national strategy to counteract victim blaming, based on an interdisciplinary approach and aimed at raising public awareness of the responsibility for perpetuating stereotypes that harm victims of crime.

Key words: victim blaming, crime victim, victimology, criminology, social stereotypes, gender roles, criminal responsibility.

Список використаних джерел:

1. Wertheim M. W. Victimology and its influence on criminal law. *Criminal Justice Review*. 1977.
2. Schneider H. S. Victim blaming in the United States: The social construction of criminality. *Social Problems*. 1990.
3. Laub J. R. The role of victims in criminology. *American Journal of Sociology*. 1999.
4. Meldrum M. S. Sexual victimization and blame: A review of the literature. *Journal of Criminal Justice*. 2005.
5. Koss M. P. The social context of sexual assault. In: Figley C. R. (Ed.). *Trauma and its wake: The study and treatment of post-traumatic stress disorder*. New York : Brunner/Mazel, 1985.
6. Brownmiller S. *Against our will: Men, women, and rape*. New York : Simon & Schuster, 1975.
7. Dobash R. E., Dobash P. R. *Violence against wives: A case against the patriarchy*. New York : Free Press, 1979.
8. Walker L. E. *The battered woman*. New York : Harper & Row, 1979.

УДК 343.137.5

DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2025.25.13>

Гавриленко В.В.

кандидат юридичних наук,

докторант кафедри міжнародного та європейського права

Державне некомерційне підприємство

«Державний університет «Київський авіаційний інститут»

ПОВОДЖЕННЯ ІЗ КОНФІДЕНЦІЙНОЮ ІНФОРМАЦІЄЮ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО СТАНДАРТУ У НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

Проблема дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати особливості імплементації міжнародно-правового стандарту щодо поводження із конфіденційною інформацією у національне законодавство європейських країн у сферу діяльності судових та правоохоронних органів.

Метою статті є обґрунтування тези про те, що в кожній європейській державі міжнародний принцип поводження із конфіденційною інформацією визначається у національному законодавстві у якості основного принципу діяльності представника судового та правоохоронного органу. **Завданнями** є аналіз наукових праць, міжнародних джерел та національних законодавчих актів, у яких визначені питання імплементації міжнародного стандарту стосовно поводження із конфіденційною інформацією у діяльності судових та правоохоронних органів.

Результати дослідження. У Міжнародному кодексі поведінки державних посадових осіб (1996 р.) зазначено загальне правило, що державні посадові особи мають зберігати у таємниці відомості конфіденційного (професійного) характеру, якщо національне законодавство, виконання обов'язків або потреб правосуддя не вимагають іншого [1, п. 10] («вимагати іншого», скоріш за все, мається на увазі наявність у посадовця допуску або доступу до інформації, яку віднесено до державної таємниці), але не надається жодних критеріїв або пояснень, за допомогою яких

можна було б почути які відомості відносяться до конфіденційного або професійного характеру. Цей момент більш детально розкривається у Модельному кодексі поведінки державних службовців (2000 р.), де цьому питанню призначено аж дві статті. У *першій статті* йдеться про віднесення всієї інформації, до якої має доступ державний службовець, до категорії «офіційної інформації», яку він має трактувати та поводитися з нею «з належною конфіденційністю» [2, ст. 11]. Це словосполучення дуже цікаво як з наукової, так й з практичної точки зору. Не намагаючись дати йому вичерпний аналіз, здається, що автори цього міжнародного стандарту мали на увазі зміст категорії «належна конфіденційність» як суму характеристик або правил, що використовуються під час поводження з інформацією, яку відносить кожна держава за своїм законодавством до інформації з обмеженим доступом та яку необхідно зберігати за чітко встановленими правовими приписами.

У *другій статті* дається деталізація визначень ст. 11. Йдеться вже про системи доступу до інформації, які встановлені національними законодавствами та у відповідності з якими державний службовець повинен надавати отриману ним інформацію та поводитися з нею. Тобто, він повинен вживати належних заходів щодо забезпечення безпеки, захисту і конфіденційності інформації, яка йому стала відомою, не намагатися отримати доступ до неналежної йому інформації, не використовувати

вати інформацію неналежним чином, *не приховувати* офіційну інформацію, яка повинна бути розкрита та яку він має обов'язково повідомляти, якщо він знає або має підстави підозрювати, що така інформація є фальшивою чи такою, що вводить в оману [2, ст. 22].

Вище зазначені стандарти-зобов'язання стосовно «*не намагатися отримати доступ до неналежної інформації*» та «*не приховувати отриману інформацію*» є дуже цікавими, бо їх рідко можна побачити імплементаваними у національні законодавчі акти, які нижче на прикладі законодавчих актів тих самих країн (Великої Британії, Чеської Республіки, Федеративної Республіки Німеччини, Литовської Республіки та Республіки Польща) ми й дослідимо.

Особливістю Кодексу державної служби Великої Британії (The Civil Service code) стосовно предмету нашого дослідження, яке зараз визначається категорією «*конфіденційна інформація*», є те, що цю категорію ми зовсім не побачимо у законодавчому акті. Замість неї використовуються категорії «*інформація*» або «*офіційна інформація*». Так, у визначенні принципу «*порядність*» (integrity) однією з характеристик зазначається, що службовець повинен вести точний офіційний облік і максимально відкрито поводитися з інформацією в рамках правового поля та не повинен зловживати своїм службовим становищем, використовуючи інформацію, отриману під час виконання службових обов'язків, для просування своїх особистих інтересів або інтересів інших осіб, а також розголошувати офіційну інформацію без дозволу, у тому числі й після звільнення зі служби. Однією з характеристик принципу «*об'єктивність*» (objectivity) визначено те, що держслужбовець повинен представляти інформацію *на підставі доказів та точних фактів* і не може *ігнорувати незручні факти* (ignore inconvenient facts) чи важливі міркування при наданні поради чи ухваленні рішень [3].

Отже, ми бачимо, що британський законодавець дещо неточно та поверхово відобразив

міжнародні стандарти у своєму законодавчому акті стосовно поведінки державними службовцями з конфіденційною інформацією. Також, є дуже помітним факт деякої некоректності у відборі адекватних категорій для імплементації міжнародних стандартів, тобто є явні похибки у законодавчій техніці. Так, «зобов'язання представляти інформацію *на підставі доказів та точних фактів*» у міжнародних стандартах формулюється, як правило, через категорію «*об'єктивність*», тобто державні установи, у тому числі правоохоронні органи, та їх представники мають надавати громадськості та в інстанції *об'єктивну інформацію* як про свою діяльність, так і інформацію, яку вони отримали у процесі службової діяльності. Невипадково надання *об'єктивної інформації* особливо підкреслено в Європейському кодексі поліцейської етики та названо ключовим принципом у діяльності поліцейських: «*ключовим принципом має завжди бути об'єктивність* (курсив наш – авт.)» [4, п. 19, коментар, с. 34]. Натомість, запропонований британським законодавцем попередній захід у вигляді збору «*доказів*» та «*точних фактів*» перед тим, як надати інформацію споживачам, передбачає сукупність складних елементів розслідування, які вимагатимуть багато часу. Поки збиратимуться *факти та докази* цінність інформації буде втраченою, а інстанції та громадськість певний час будуть знаходитися у стані невизначеності або дезорієнтації, що у демократичній цивілізованій державі неприпустимо. *Об'єктивність інформації* передбачає передачу її в інстанції або через ЗМІ громадськості без елементів упереженості, свідомого перекручення, залежності від думки, волі та бажань того, хто отримав та передає відомості, дані, факти, докази тощо. Інакше кажучи, державний службовець або представник правоохоронного органу має надавати інформацію у будь-який точковий момент політичної, кримінальної або іншої події без внесення до неї суб'єктивних свідомих домислів, перекручувань, згладжувань, залякувань тощо. Дійсно, що для збору

та передачі *об'єктивної інформації* треба державним службовцям постійно навчатися володіти навичками аналізу ситуацій, що складаються, та неухильно дотримуватися розроблених методик відображення їх в інформаційних повідомленнях. Отже, на нашу думку, у британському законодавстві визначення *«зобов'язання представляти інформацію на підставі доказів та точних фактів»* є явним розширенням змісту міжнародного стандарту. Можна було б просто обмежитися категорією *«об'єктивність»* та сформулювати правовий припис щодо одного із зобов'язань державного службовця через словосполучення *«надавати об'єктивну інформацію»*. До речі, це якраз би повністю відповідало одному з визначених британським законодавцем принципу *«об'єктивності»* (objectivity).

Стосовно визначеного у Модельному кодексі міжнародного стандарту щодо неприпустимості *«приховування офіційної інформації»*, чомусь у британському акті цей стандарт переданий через дієслово *«ignore»*, але *«ігнорувати»* та *«приховувати»* мають зовсім різні значення, особливо під час визначення міри відповідальності для держслужбовця, якщо він *«проігнорував»* або *«приховав»* інформацію.

Тепер визначимо як поведження з *«конфіденційною інформацією»* врегульовано у чеському законодавстві.

В обох кодексах етики Чеської Республіки (Кодекс етики Уряду та Кодекс етики посадових осіб та службовців державного управління) міжнародні стандарти стосовно *конфіденційності* імплементовані майже однаково. *По-перше*, статті, де розкривається зміст того, що службовці мають робити та що їм заборонено, суттєво не відрізняються, хоча коло завдань, обов'язків та категорії інформації, якими вони оперують, дуже розходяться. Зрозуміло, що співробітники уряду та посадові особи і службовці державного управління в першу чергу мають дотримуватися встановлених правил поведження з інформацією, яку національним законодавством віднесено до державної таємниці або до інформації

з обмеженим доступом. Якщо службовець має допуск та доступ до цієї інформації, то у випадку її розголошення або втрати матеріального носія з подібною інформацією, він підлягає відповідальності, аж до кримінальної.

По-друге, у кодексах основний наголос робиться не на інформації, яку віднесено до державної таємниці, а до іншої *конфіденційної інформації*, види, зміст та об'єми якої встановлюються законодавством кожної країни по різному. Наприклад, в Україні *конфіденційність* інформації встановлюється трьома законодавчими актами: Законом України *«Про доступ до публічної інформації»* (стаття 7), Законом України *«Про інформацію»* (стаття 11 та 21) та Законом України *«Про захист персональних даних»* (стаття 2). А в Чеській Республіці у Законі *«Про свободу інформації»* зазначено, що поведження з будь-якою інформацією стосовно особи, її персональних даних, недоторканості приватного життя тощо може бути здійснено лише у відповідності з правовими нормами, що регулюють її захист. І далі йдеться про посилання майже на десять законодавчих актів [5, ст. 8а, п. 1, посилання 4а].

По-третє, скільки б законів не було, вони не можуть повністю охопити, врегулювати поведження та ввести у правове поле весь масив того, що відноситься до *конфіденційної інформації*. Тобто, залишається частка тієї *конфіденційної інформації*, поведження з якою державний службовець має здійснювати виходячи не з законодавчих положень, а керуючись загальними принципами та особистим розсудом. Ось чому чеський законодавець у Кодексі етики Уряду робить правовій припис стосовно того, що державний службовець зберігає в таємниці факти, що стали йому відомими у зв'язку з виконанням завдань, які можуть *завдати шкоди або загрожувати діяльності керівництва* [6, ст. XV]. Так само він визначає й в Кодексі етики посадових осіб та службовців державного управління [7, ст. 9]. Інакше кажучи, цим загальним принципом стає *суб'єктивний погляд*

службовця на те, чи може завдати шкоди або загрожувати нормальній діяльності державної установи, яку він представляє, у випадку розголошення факту, що став йому відомим. На наш погляд, чеський законодавець поступив дуже розумно, імплементуючи таким чином міжнародний стандарт, оскільки охопити всі життєві реалії та відобразити їх, навіть у відомчих інструкціях, неможливо. Дійсно, треба надати державним службовцям певну свободу у прийнятті ними рішень, виходячи з загальних принципів державної служби.

По-п'яте, в обох чеських кодексах майже адекватно міжнародним стандартам визначається виняток із загальних правил стосовно збереження конфіденційності, якщо державний службовець стикається із фактами, що викликають у нього підозру в незаконній або недозволеній поведінці інших його колег, корупційній діяльності тощо. Зрозуміло, що у цих випадках зобов'язання щодо конфіденційності не поширюються на ганебні факти професійної поведінки. Більш того, державний службовець зобов'язується повідомляти про ці факти, у тому числі й в якості добросовісного викривача.

По-шосте, в обох чеських кодексах ми не знаходимо навіть натяку на імплементування таких міжнародних стандартів у поведінки державних службовців як «не намагатися отримувати доступ до неналежної інформації» та «не приховувати отриману інформацію». Чомусь ці дуже важливі стандарти залишилися поза увагою чеських законотворців, хоча з великою часткою ймовірності можна припустити, що подібні факти мають місце у повсякденній діяльності чеських державних службовців, у тому числі й представників правоохоронних органів.

Тепер ми дослідимо як міжнародний стандарт стосовно дотримання «конфіденційності інформації» імплементовано у законодавство Федеративної Республіки Німеччини.

У Федеральному Законі ФРН «Про державних службовців» [8, ст. 67] дотримання *конфіденційності* визначено у якості обов'язку

(*verschwiegenheitspflicht*), від якого службовець звільняється у трьох випадках:

- під час обов'язкових контактів при офіційних відносинах;
- під час повідомлення про факти, відомості про які у силу своєї малозначності не потребують збереження у таємниці;
- під час повідомлення компетентному вищому службовому, правоохоронному чи іншому органу чи зовнішньому органу, призначеному вищим службовим органом, про фактично обґрунтовану підозру у скоєнні корупційного правопорушення.

Ці наведені вище три випадки, в цілому, майже повністю відображають міжнародні стандарти.

Але, у статті 67 Закону ФРН є приписи, які значно доповнюють або розширюють міжнародні стандарти. *По-перше*, дуже цікавим є припис стосовно того, що визначений обов'язок щодо збереження у таємниці відомостей про справи, які веде службовець, *не розповсюджується* на встановлені законом випадки повідомлення про кримінальні злочини, що готуються, та поведінку, *спрямовану на підтримання базових принципів вільного демократичного ладу*.

По-друге, державні службовці не можуть давати свідчення в суді чи поза судом або робити заяви без дозволу з питань, відомості про які він зобов'язаний зберігати у таємниці. Дозвіл надається керівником або, якщо відносини державної служби закінчилися, останнім начальником.

По-третє, державні службовці повинні навіть після припинення державної служби на вимогу свого начальника або останнього начальника видавати офіційні документи, креслення, зображення та записи будь-якого роду на офіційних процесах, включаючи репродукції. Те ж саме стосується їхніх живих родичів і спадкоємців.

Як бачимо, імплементування міжнародних стандартів у німецьке законодавство, на відміну від інших країн, має суттєві відмінності та значно розширює їх зміст.

Тепер проаналізуємо визначення дотримання «*конфіденційності інформації*» у законодавстві Литовської Республіки (ЛР).

Особливістю литовського законодавства є те, що «*конфіденційність*» у загальному вигляді визначено спочатку у Законі ЛР «Про держану службу Литовської Республіки», а потім у законодавчих актах, що регулюють діяльність конкретного державного або поліцейського, або іншого правоохоронного органу.

Отже, розглянемо загальні правові приписи у Законі ЛР «Про держану службу Литовської Республіки» [9], в якому про визначення стандарту дотримання *конспіративності* йдеться у трьох статтях. Спочатку у статті 3 стосовно основних принципів діяльності державних службовців та їх службово-етичної поведінки *конспіративність* та поводження з іншою інформацією розкривається у трьох принципах: *відповідальності*, тобто державний службовець повинен крім іншого відповідати за належне дотримання *конфіденційності* під час використання відомостей та документів; *самовідданості*, тобто службовець має використовувати довірену йому службову інформацію лише в інтересах суспільства та при виконанні своїх обов'язків, не намагаючись знайти вигоду для себе чи інших осіб, пов'язаних з ним; *публічності і прозорості*, тобто дія цього принципу може бути обмеженою з метою захисту особистих прав, державної, службової або комерційної таємниці.

У статті 5 Закону, яка має назву «Застосування закону», наведено перелік державних службовців, на яких *не розповсюджується* дія Закону, тобто дотримання ними *конфіденційності* та збереження інформації регулюється більш детально іншими окремими законодавчими актами. Зокрема, до цього переліку віднесено: державні політики, судді та прокурори, військовослужбовці, розвідники, офіцери Спеціальної слідчої служби ЛР тощо.

Насамкінець, у статті 16 Закону, де йдеться про обов'язки державного службовця, у пункті «8)» визначено правовий припис, який забороняє використовувати служ-

бову та конфіденційну інформацію інакше, ніж у порядку, встановленому законами чи іншими правовими актами.

Як бачимо, особливістю Закону ЛР «Про держану службу Литовської Республіки» стосовно визначення *конфіденційності* поводження з інформацією є те, що в ньому міжнародний стандарт розкладений по трьох складових:

1) в основних принципах діяльності державних службовців та їх службово-етичної поведінки;

2) у визначенні переліку державних службовців, *конфіденційність* яких регулюється іншими законодавчими актами;

3) у визначенні обов'язку щодо використання службової та конфіденційної інформації виключно на підставі законів та нормативно-правових актів.

На наш погляд, подібна не схожа на досвід інших країн імплементація міжнародного стандарту цілком виправдана, бо принцип *конфіденційності* для кожної групи державних службовців має настільки суттєві відмінності, наскільки відрізняється характер їх діяльності, компетенція, права та обов'язки тощо. Дійсно, неможливо порівняти зміст та об'єм дотримання *конфіденційності*, наприклад, державним службовцем муніципального органу та поліцейським, представником уряду, офісу президента, співробітником розвідувального органу тощо.

Тепер на прикладі Закону ЛР «Про поліцію» [10] ми дослідимо як в ньому знайшли свою подальшу деталізацію загальні положення про *конфіденційність*, що визначено у Законі ЛР «Про держану службу Литовської Республіки».

В Законі ЛР «Про поліцію» *конфіденційність* розкривається у двох статтях. У статті 7 Закону, яка має назву «Гласність у діяльності поліції», наведено жорсткий правовий припис щодо заборони надавати або публічно оголошувати відомості, що становлять державну, службову, комерційну, виробничу чи банківську таємницю, за винятком випадків,

встановлених законом. Відомості, отримані під час службової діяльності, які порушують презумпцію невинуватості особи, завдають шкоду честі, гідності чи безпеці особи, законним інтересам фізичних та юридичних осіб, перешкоджають попередженню, роз'ясненню кримінальних чи адміністративно-правових діянь, розкривають склади правопорушень (провин) або інших пов'язаних з їх вчиненням дій, не підлягають розголошенню.

Отже, ми бачимо, що у рамках *конфіденційності* співробітникам поліцейських органів без встановлених правовими приписами виключень фактично узаконена повна заборона на розкриття або розголошення будь-яких відомостей, віднесених у державі до інформації з обмеженим доступом. У статті 25 цього Закону, де йдеться про обов'язки посадових осіб поліції, заборону ще раз підтверджено приписом, що співробітник поліції повинен зберігати в таємниці довірені йому відомості, що становлять державну та службову таємницю, якщо виконання службових обов'язків не потребує іншого.

Далі ми дослідимо втілення міжнародного стандарту щодо *конфіденційності* поводження з інформацією у законодавстві Республіки Польща, тобто у Законах РП «Про державну службу» та «Про поліцію».

У першому законі серед інших обов'язків визначено лише зобов'язання державного службовця щодо збереження таємниці, охорону якої передбачено відповідними законодавчими актами [11, ст. 76]. У другому законі ми взагалі не знаходимо ані у загальних положеннях, ані в обов'язках поліцейського згадок на *дотримання конфіденційності*. Лише у статті 25 Закону РП «Про поліцію» [12], яка має назву «Вимоги до кандидата на службу в поліції», є правовий припис про те, що кандидат повинен мати певні схильності щодо дотримання дисципліни, готовності підкорятися, а також попередній життєвий досвід, який гарантував би дотримання ним таємності відповідно до вимог, визначених у положеннях про захист секретної інформа-

ції. Тобто, надається бланкетний (відсильний) елемент на законодавство, у якому визначені критерії для надання особі допуску до відомостей або інформації, віднесеної до державної таємниці.

Отже, ми бачимо, що польський законодавець досить поверхово вирішив імплементувати міжнародні стандарти щодо дотримання *конфіденційності* представниками державних органів у своє національне законодавство. Фактично в обох польських законах є тільки згадка на необхідність дотримання *принципу конфіденційності*, який окреслений лише рамками загальних правових приписів стосовно того, що державні службовці, у тому числі й представники правоохоронних органів, приймають присягу, де приписи щодо неухильного виконання законів, наказів керівництва та відомчих інструкцій фактично охоплюють всі «правові дрібниці» щодо дотримання цього принципу. Дійсно, у присягах, як правило, зазначено, що державні службовці мають неухильно дотримуватися положень законів та підзаконних актів, у яких, як раз, й визначаються усі деталі дотримання *конфіденційності*. Невипадково у Законі РП «Про поліцію» є прямий правовий припис, що співробітник поліції повинен виконувати обов'язки, які визначені у прийнятій ним присязі [12, ст. 58].

Іншою суттєвою особливістю польського законодавства стосовно *принципу конфіденційності* є те, що у законодавчих актах про організацію та діяльність окремих державних органів або структур знаходиться багато банкетних статей, які відсилають до інших законодавчих актів, коли йдеться про *дотримання таємності або збереження секретності*. Так, у Законі РП «Про поліцію» зазначено, що поліція для виконання статутних завдань може використовувати дані про особу, у тому числі у формі електронного запису, які отримані іншими державними органами, службами та установами в результаті проведення оперативно-розшукових заходів, та опрацьовувати їх у значенні Закону від 14 грудня

2018 р. «Про захист персональних даних», що обробляються у зв'язку із попередженням та боротьбою зі злочинністю без відома та згоди суб'єкта даних [12, п. 4, ст. 14].

Висновки. Міжнародний принцип поведіння з конфіденційною інформацією та іншою інформацією у сфері діяльності судових та правоохоронних органів є одним з основних імплементованих в національне законодавство принципів діяльності, спрямованої на побудову належного національного правопорядку. Він торкається широкого кола питань, почина-

ючи від допуску та доступу до інформації співробітників правоохоронної сфери, регламентації численних правил щодо поведінки з нею, та закінчуючи з визначенням критеріїв відповідальності за порушення цих правил. Але, в кожній країні є свої особливості імплементації цього міжнародного принципу, виходячи з цілей діяльності правоохоронної системи, обраного державою внутрішньополітичного курсу, наявних історичних та культурних традицій, сталих поглядів суспільства на роль та місце держслужбовця у державі тощо.

Анотація

У статті досліджується зарубіжний досвід імплементації міжнародно-правового стандарту щодо «поведінки із конфіденційною інформацією» у сферу національної правоохоронної діяльності. Аналізуються міжнародні документи, національні законодавчі та інші нормативно-правові джерела декількох європейських країн з метою порівняння їхнього досвіду імплементації міжнародно-правового стандарту у діяльність співробітників судових та правоохоронних органів. Зазначено, що зарубіжне законодавство зобов'язує держслужбовців взагалі та представників судових та правоохоронних органів зокрема неухильно виконувати положення міжнародних документів та національного законодавства у своїй повсякденній діяльності. Досліджено особливості порядку віднесення в європейських країнах інформації до категорії належної, офіційної або конфіденційної. Робиться наукове припущення, що розробники міжнародного стандарту мали на увазі зміст категорії «належна конфіденційність» як суму характеристик або правил, що використовуються під час поведінки з інформацією, яку відносить кожна держава за своїм законодавством до інформації з обмеженим доступом та яку необхідно зберігати за чітко встановленими правовими приписами. Обґрунтовано, що в кожній країні створено певну систему доступу та допуску співробітників судових та правоохоронних органів до конфіденційної інформації, а також встановлені правила, відповідно до яких державний службовець повинен надавати отриману ним інформацію та правильно поводитися з нею. На прикладі законодавства Великої Британії, Чеської Республіки, Федеративної Республіки Німеччини, Литовської Республіки та Республіки Польща здійснено порівняльний аналіз застосування міжнародно-правового стандарту стосовно поведінки посадових осіб із конфіденційною інформацією та визначено особливості, що характерні для кожної держави.

Робиться висновок, що міжнародний принцип поведінки з конфіденційною інформацією та іншою інформацією у сфері діяльності судових та правоохоронних органів є одним з основних імплементованих в національне законодавство принципів діяльності, спрямованої на побудову належного національного правопорядку. Але, в кожній країні є свої особливості імплементації цього міжнародного принципу, виходячи з цілей діяльності правоохоронної системи, обраного державою внутрішньополітичного курсу, наявних історичних та культурних традицій, сталих поглядів суспільства на роль та місце держслужбовця у державі тощо.

Ключові слова: міжнародно-правові стандарти, конфіденційна інформація, імплементація, національний правопорядок, судові та правоохоронні органи.

Gavrylenko V.V. Handling confidential information: European experience in implementing international legal standards into national legislation

Summary

The article examines the foreign experience in implementing the international legal standard on “handling confidential information” in national law enforcement. The author analyzes international documents, national legislative and other regulatory sources of several European countries in order to compare their experience in implementing the international legal standard in the activities of judicial and law enforcement bodies. It is noted that foreign legislation obliges civil servants in general and representatives of judicial and law enforcement agencies to strictly comply with the provisions of international documents and national legislation in their daily activities. The peculiarities of the procedure for classifying information in European countries as appropriate, official, or confidential are studied. The author makes a scientific assumption that the developers of the international standard interpreted “appropriate confidentiality” as a sum of characteristics or rules used when handling information, which each State classifies under its legislation as restricted information and which must be stored in accordance with clearly established legal requirements. It is justified that each country has a system of access and admission of judicial and law enforcement officials to confidential information and rules under which a civil servant must provide the information received and handle it properly. Based on the legislation of the United Kingdom, the Czech Republic, the Federal Republic of Germany, the Republic of Lithuania, and the Republic of Poland, the author makes a comparative analysis of the application of the international legal standard on the treatment of confidential information by officials and identifies the peculiarities which are specific to each State.

It is concluded that the international principle of handling confidential information and other information in the field of judicial and law enforcement agencies is one of the main principles implemented in national legislation aimed at building a proper national legal order. However, each country has its own peculiarities of implementing the relevant international principle based on the goals of the law enforcement system, the domestic policy chosen by the state, existing historical and cultural traditions, established public views of the role and place of a civil servant in the state, etc.

Key words: international legal standards, confidential information, implementation, national legal order, judicial and law enforcement agencies.

Список використаних джерел:

1. Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб. Прийнятий 23 липня 1996 р. *Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію*. Київ : Школяр, 1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_788#Text
2. Модельний кодекс поведінки державних службовців. Рекомендація R (2000) 10 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи щодо кодексів поведінки державних службовців (прийнята Комітетом міністрів на 106 сесії 11 травня 2000 року). URL: <https://surl.li/csgmat>
3. Statutory guidance: The Civil Service code. Published 30 November 2010. Last updated 16 March 2015. URL: <https://surl.li/ygenbs>
4. Европейский кодекс полицейской этики. Рекомендация Rec.(2001)10. Принята Комитетом министров Совета Европы 19 сентября 2001 года на 765-м заседании Представителей министров. URL: <https://rm.coe.int/0900001680928736>
5. Zákon o svobodném přístupu k informacím. Zákon č. 106/1999 Sb. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1999-106>
6. Etický kodex Úřadu vlády ČR. Rozhodnutí vedoucího Úřadu vlády ČR č. 13/2016, kterým se vydává Etický kodex Úřadu vlády České republiky ve znění Rozhodnutí vedoucího Úřadu vlády

- ČR č. 7/2019 ze dne 9. května 2019 a rozhodnutí vedoucího Úřadu vlády č. 4/2021 ze dne 20. září 2021. URL: <https://surl.lu/ppqadx>
7. Etický kodex úředníků a zaměstnanců veřejné správy. URL: https://www.cuzzs.cz/userfiles/documents/Legislativa/Etický_kodex_uredniku_a_zamestnancu_verejne_spravy.pdf
 8. Bundesbeamtengegesetz vom 5. Februar 2009 (BGBl. I S. 160), das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 28. Juni 2021 (BGBl. I S. 2250) geändert worden ist. URL: <https://surl.lu/mxvfmg>
 9. LIETUVOS RESPUBLIKOS VALSTYBĖS TARNYBOS ĮSTATYMAS. 1999 m. liepos 8 d. Nr. VIII-1316, Vilnius. Valstybės žinios, 1999-07-30, Nr. 66-2130. URL: <https://surl.li/jmkcus>
 10. LIETUVOS RESPUBLIKOS POLICIJOS ĮSTATYMAS. 2000 m. spalio 17 d. Nr. VIII-2048. Vilnius. Suvestinė redakcija nuo 2020-07-01 iki 2022-12-31. Įstatymas paskelbtas: Žin. 2000, Nr. 90-2777; Žin. 2000, Nr. 101-0, i. k. 100101010ISTAI-2048. URL: <https://surli.cc/olvfot>
 11. USTAWA z dnia 21 listopada 2008 r. O służbie cywilnej. (Dz. U. Nr 227, poz. 1505, z późn. zm.). URL: https://orka.sejm.gov.pl/proc6.nsf/ustawy/125_u.htm
 12. Ustawa o Policji. Stan prawny aktualny na dzień: 02.12.2022. Dz.U.2021.0.1882 t.j. Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji. URL: <https://lexlege.pl/ustawa-o-policji/>

УДК 341.1:341.6

DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2025.25.14>

Демчик Н.П.

кандидат юридичних наук, доцент,
старший викладач кафедри адміністративної діяльності
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького,
слухач Національного університету оборони

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ МИРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНИХ СПОРІВ

Постановка проблеми. Мирне врегулювання міжнародних спорів є одним із наріжних каменів сучасного міжнародного права, що має глибоке історичне коріння та відображає еволюцію людської цивілізації у прагненні до гармонії й уникнення війни. Ще в античні часи, коли арбітраж між грецькими полісами чи посередництво у спорах між римськими провінціями слугували першими образами правового регулювання конфліктів, людство усвідомлювало необхідність мирних засобів для вирішення суперечок. У середньовічній Європі, попри домінування сили у відносинах між феодалними володарями, папська дипломатія та церковні собори нерідко виступали інструментами примирення, закладаючи підґрунтя для звичаєвих норм, що згодом трансформувалися у правові принципи.

Епоха Відродження та Реформації ознаменувалася першими спробами систематизації міжнародних відносин, зокрема через праці Гуго Гроція, який у своєму трактаті *De Jure Belli ac Pacis* (1625) обґрунтував ідею мирного співіснування держав на основі права. Вестфальський мир 1648 року, що, як відомо, завершив собою Тридцятилітню війну, став не лише символом народження сучасної системи суверенних держав, але й також першим кроком до інституційного закріплення переговорів як засобу врегулювання спорів. У XIX столітті, з появою Гаазьких конференцій 1899 та 1907 років відповідно, міжнародна спільнота здійснила справжній якіс-

ний стрибок, створивши Постійну палату третейського суду та кодифікувавши принципи мирного вирішення конфліктів (які згодом лягли в основу Статуту Ліги Націй (1919) і, зрештою, Статуту ООН (1945)).

Сьогодні міжнародно-правові основи мирного регулювання спорів, закріплені в статті 33 Статуту ООН, охоплюють широкий спектр методів – від двосторонніх переговорів до звернення до Міжнародного суду ООН чи арбітражу. Ці механізми, як видається, є не лише правовими інструментами, а й відображенням багатовікового досвіду людства у пошуку балансу між суверенітетом держав, з одного боку, і необхідністю глобальної стабільності – з іншого. У сучасних умовах, коли до традиційних територіальних чи економічних конфліктів додаються нові проблеми, як-от кібервійни, екологічні спори та гібридні загрози, – актуальність історичного осмислення та вдосконалення цих механізмів набуває особливого й непересічного значення.

Огляд літератури. Дослідження міжнародно-правових основ мирного врегулювання спорів має міцну теоретичну базу, що відображає багатогранність підходів до цієї проблематики. У працях зарубіжних учених простежується як історичний, так і сучасний аналіз механізмів вирішення міжнародних конфліктів, що дозволяє сформувати цілісне уявлення про еволюцію та перспективи цього інституту.

Одним із фундаментальних внесків у вивчення процедур врегулювання спорів

є монографія Джона Кольтє та Вогана Лоу [1], де автори систематизують інститути та процедури, акцентуючи на їхній правовій природі та практичному застосуванні. Цю тему доповнює колективна праця під редакцією Жюлі Дальїс [2], яка розглядає мирне вирішення великих міжнародних спорів у контексті діяльності ООН, підкреслюючи роль багатосторонньої дипломатії. Сучасніший погляд, зокрема на інноваційні підходи до мирного врегулювання у XXI столітті, пропонує Лорі Дамрош [3]. Її аналіз зосереджений на таких актуальних питаннях, як кіберконфлікти (так, вона підкреслює, що традиційні механізми можна адаптувати до нових реалій). Дункан Голліс та Ене Тікк [4], у свою чергу, розглядають мирне врегулювання крізь призму міжнародного права, акцентуючи на тому, як ці механізми пристосовуються до цифрової ери.

Що ж до класичного підходу, то його, як видається, досить яскраво представляє праця Джона Мерріллса [5]. Ця книга, варто зазначити, у своєму шостому виданні залишається справжнім еталоном у сфері міжнародного врегулювання спорів. У ній детально описано все – від переговорів і арбітражу до судових процедур. Тим часом Карін Оеллерс-Фрам та Андреас Ціммерманн [6] у своїй ґрунтовній монографії аналізують інститути публічного міжнародного права. Вони, зокрема, наголошують на їхній ключовій ролі у підтримці миру в усьому світі.

Ален Пелле [7], своєю чергою, у своїй енциклопедичній статті розкриває принципи мирного врегулювання. Він спирається як на багатовікову практику, так і на сучасні норми. (Особливий інтерес викликає те, що він простежує еволюцію цих принципів у контексті зміни парадигм міжнародних відносин.) Емілія Пауелл [8] пропонує дещо інший погляд – крос-культурний. Вона звертається до взаємодії ісламського та міжнародного права у вирішенні спорів. А Йошіфумі Танака [9] детально зупиняється на правових аспектах мирного врегулювання, особливо виділяючи роль Міжнародного суду ООН.

Крістіан Томушат та Марсело Коген [10], наприклад, досліджують гнучкість процедур мирного врегулювання міжнародних спорів. Вони розглядають примирення як альтернативу жорстким судовим механізмам. (До речі, автори переконані, що у певних ситуаціях воно може бути навіть ефективнішим.)

Історичний контекст цієї теми висвітлює праця Квінсі Райта [11]. Він аналізує, як у міжнародних спорах розмежовуються юридичні та політичні питання. Манілі Гудзон [12], у свою чергу, досліджує американські застереження до юрисдикції Постійного суду міжнародного правосуддя. Філіп Джессап [13] у своїй статті пояснює, чому прийняття США факультативного застереження Міжнародного суду стало важливим кроком для розвитку мирного врегулювання. Оскар Шахтер [14] зосереджується на тому, як виконуються міжнародні судові та арбітражні рішення, показуючи їхню еволюцію до сучасного стану. А Луї Сон [15] аналізує роль арбітражу в багатосторонніх договорах – від його витоків до сучасного застосування.

Серед новітніх праць варто виділити монографію Раймонда Кабре [16]. Вона, безумовно, цікава тим, що розглядає участь приватних юристів у спорах за участю держав. Крістіан Тамс та Антоніос Цанакопулос [17] у другому виданні своєї роботи зібрали ключові документи, які регулюють міжнародне врегулювання спорів. Це, по суті, справжній скарб для дослідників. А ось Рассел Бучан, Даніель Франкіні та Ніколас Цагуріас [18] у своїй колективній монографії звертаються до сучасних викликів, таких як гібридні конфлікти. (Вони, зокрема, показують, як ці явища впливають на традиційні підходи.)

Мері Еллен О'Коннелл, Адам Бредлі та Адам Коген [19] пропонує практичний аналіз: їхня робота спирається на солідну базу кейсів та матеріалів, що ілюструють застосування міжнародного права у тих чи інших спорах. Нарешті, Сесілія Байєт [20] досліджує зв'язок між міжнародним правом і миром. Вона акцентує на тому, яку роль відіграють

миротворчі інститути у вирішенні конфліктів в сучасному, дещо більше ніж завжди непередбачуваному світі.

Отже, література з цієї теми охоплює надзвичайно широкий спектр підходів – від історичних і теоретичних до практичних і сучасних. Як видається, це дає змогу детально проаналізувати міжнародно-правові основи мирного врегулювання спорів, враховуючи як традиції, так і новітні тенденції.

Метою цієї статті є розкриття сутності й взаємозв'язку міжнародно-правових засад, що лежать в основі мирного врегулювання міжнародних спорів, з акцентом на їхню нормативну базу, інституційні механізми та ефективність у сучасних реаліях. У процесі дослідження розглядаються ключові принципи, закріплені в міжнародних договорах і звичаях, а також оцінюється роль держав і міжнародних організацій у забезпеченні їх реалізації. Такий підхід дозволяє не лише висвітлити теоретичні аспекти проблематики, але й окреслити перспективи розвитку міжнародного права в контексті забезпечення глобальної стабільності.

Виклад основного матеріалу. Мирне врегулювання міжнародних спорів, безумовно, є одним із наріжних принципів сучасного міжнародного права. Воно відображає бажання держав підтримувати мир і безпеку, спираючись на правові механізми, а не на силові методи. Цей інститут, до речі, ґрунтується на низці ключових норм і принципів, які формувалися протягом століть і зрештою знайшли своє місце в офіційних документах, таких як Статут Організації Об'єднаних Націй (ООН). Наприклад, стаття 2(3) Статуту ООН закликає держави «вирішувати свої міжнародні спори мирними засобами так, щоб не ставити під загрозу мир, безпеку чи справедливість» [9]. А ось стаття 33 уже конкретизує ці засоби, пропонуючи досить широкий набір інструментів – від переговорів до судового розгляду.

Теоретична основа мирного врегулювання, безумовно, спирається на принципи суверенної рівності держав, невторчання у внутрішні справи та заборони застосування

сили. Ці засади закріплені у статтях 2(1) і 2(4) Статуту ООН. Йошіфумі Танака [9] зазначає, що ці принципи не просто створюють правову базу для взаємодії держав, а й, що важливо, забезпечують умови для добровільного вибору мирних засобів. (Саме ця добровільність, на його думку, є запорукою їхньої ефективності.) Ален Пелле [7], своєю чергою, наголошує, що обов'язок вирішувати спори мирно має характер міжнародного звичаю. Він переконує в тому, що це правило поширюється і навіть на ті країни, які не входять до ООН, спираючись при цьому на багатовікову історію міжнародних відносин.

Методи мирного врегулювання зазвичай поділяють на дві великі групи: дипломатичні та юрисдикційні. До перших належать переговори, посередництво й примирення. Їхня особливість, між іншим, полягає в гнучкості та залежності від доброї волі сторін. Переговори – це, мабуть, найпростіший і найпоширеніший спосіб. Вони дозволяють сторонам самим дійти згоди без участі когось іззовні [5]. Посередництво ж передбачає залучення нейтральної сторони, яка допомагає налагодити діалог. А примирення, наприклад, додає до цього рекомендаційне рішення, хоча воно й не є обов'язковим до виконання [10]. До речі, саме ця «необов'язковість» часто робить його привабливим для тих чи інших держав.

Юрисдикційні методи, такі як арбітраж і судовий розгляд, мають більш формалізований характер і ґрунтуються на правових нормах. Арбітраж, як зазначає Луї Сон [15], вирізняється своєю гнучкістю у виборі арбітрів і процедур, тоді як судовий розгляд, зокрема через Міжнародний суд ООН, забезпечує найвищий рівень правової визначеності [13].

Теоретичний аналіз цих методів демонструє їхню взаємодоповнюваність. Джон Мерріллс [5] зазначає, що вибір конкретного засобу залежить від природи спору, політичного контексту та готовності сторін до компромісу. Наприклад, дипломатичні методи є ефективними у спрах політичного характеру, де юридична чіткість менш важлива, ніж досягнення взаєморозуміння, тоді як

юрисдикційні підходи переважають у спорах із чітко визначеними правовими питаннями, такими як делімітація кордонів чи порушення договорів. Квінсі Райт [11] додає до цього розмежування між «юридичними» та «політичними» спорами, наголошуючи, що теоретичне осмислення цієї різниці є критично важливим для правильного застосування відповідних механізмів.

Історично ці принципи беруть початок зі звичаєвих норм, які формувалися ще в античності, коли арбітраж між грецькими полісами чи римськими провінціями слугував альтернативою війні [1]. У XVII столітті Гуго Грокій заклав теоретичний фундамент для мирного співіснування держав, наголошуючи на природному праві та необхідності уникнення конфліктів [20]. Гаазькі конференції 1899 та 1907 років, як зауважують Джон Кольє та Воган Лоу [1], по суті, стали першим кроком до того, щоб ці ідеї отримали чітке оформлення в нормах, які згодом еволюціонували в сучасну систему права.

Отже, теоретичні основи мирного врегулювання спорів у міжнародному праві поєднують принципи суверенітету та співпраці. Вони, так чи інакше, пропонують державам цілий арсенал інструментів для розв'язання конфліктів. Ця нормативна база, підкріплена багатовіковим досвідом, слугує, здається, міцним фундаментом для розвитку інститутів і процедур, які підтримують стабільність у глобальному масштабі.

Історичний розвиток інститутів мирного врегулювання міжнародних спорів відображає поступовий перехід від силового панування до правового порядку у відносинах між державами. Цей процес, що охоплює не одне століття, демонструє, як еволюціонували не лише самі механізми врегулювання, але і їхнє закріплення в інститутах. Зрештою, саме це привело до створення сучасної системи під егідою Організації Об'єднаних Націй (ООН).

Перші натяки на мирне врегулювання можна простежити ще в античності. Тоді, наприклад, арбітраж між грецькими полі-

сами чи посередництво в римських провінціях виступали альтернативою війні [1]. Однак системний розвиток цих ідей розпочався значно пізніше, у ранньомодерну епоху. Вестфальський мир 1648 року, що поклав край Тридцятилітній війні, став справжнім переломним моментом. Він запровадив ідею суверенної рівності держав і створив підґрунтя для переговорів як основного способу розв'язання конфліктів [20]. Сесілія Байєт [20] зазначає, що цей договір не лише припинив релігійні війни в Європі, але й, що важливо, установив прецедент багатосторонньої дипломатії (котрий, безумовно, вплинув на подальший розвиток міжнародного права).

У XVII–XVIII століттях ідеї мирного співіснування знайшли своє теоретичне обґрунтування у працях Гуго Грокія. Він наголошував, що правові норми необхідні для регулювання відносин між народами [7]. Але лише у XIX столітті ці думки почали набувати реальних інституційних обрисів. Гаазькі конференції 1899 та 1907 років, які детально розбирають Джон Кольє та Воган Лоу [1], стали важливим кроком уперед. Саме тоді з'явилася Постійна палата третейського суду (ППТС) у 1899 році – перший постійний міжнародний орган для арбітражу. Відзначимо, що саме завдяки цьому держави отримали можливість звертатися до нейтральних посередників для вирішення своїх суперечок [5]. Хоча вплив ППТС був обмеженим через добровільний характер її юрисдикції, вона, як видається, заклала міцну основу для майбутніх інститутів.

XX століття відкрило нову еру у розвитку мирного врегулювання з утворенням Ліги Націй у 1919 році. Ліга, як підкреслює Йошіфумі Танака [9], стала першою спробою створити глобальну організацію для запобігання війнам і сприяння мирному вирішенню спорів. Її Статут передбачав механізми посередництва, примирення та звернення до Постійного суду міжнародного правосуддя (ПСМП), створеного у 1920 році. Манілі Гудзон [12] у своїй роботі аналізує американські застереження до юрисдикції ПСМП, вказуючи

на складнощі, пов'язані з добровільним прийняттям його рішень державами, зокрема США. Незважаючи на певні успіхи, Ліга виявилася неспроможною запобігти Другій світовій війні, що підкреслило необхідність більш ефективного інституту.

Справжнім проривом стало заснування ООН у 1945 році, що завершило інституційну еволюцію мирного врегулювання. Статут ООН, зокрема статті 33–38, систематизував методи врегулювання – переговори, посередництво, арбітраж і судовий розгляд – та створив Міжнародний суд ООН (МС ООН) як головний судовий орган [13]. Філіп Джессап [13] досліджує прийняття США факультативного застереження МС ООН, наголошуючи на його значенні для розширення юрисдикції суду. Водночас як зазначає Оскар Шахтер [14], виконання рішень МС ООН залишалося проблематичним через відсутність примусових механізмів, що стало спадщиною добровільності, притаманної попереднім інститутам.

Квінсі Райт [11] у своєму аналізі підкреслює, що історичний розвиток цих інститутів супроводжувався поступовим розмежуванням юридичних і політичних спорів, що вплинуло на вибір відповідних механізмів. Наприклад, Гаазькі конвенції та ППТС більше орієнтувалися на юридичні питання, тоді як Ліга Націй і ООН намагалися охопити ширший спектр конфліктів, включаючи політичні. Жюлі Дальіц [2] додає, що багатостороння дипломатія в рамках ООН стала ключовим інструментом для врегулювання великих міжнародних спорів, таких як колоніальні конфлікти чи холодна війна.

Таким чином, історичний шлях від Вестфалії до ООН ілюструє поступове вдосконалення інститутів мирного врегулювання – від стихійних переговорів до структурованих міжнародних організацій. Цей розвиток не лише відображає прагнення людства до миру, але й закладає основу для сучасних механізмів, які продовжують адаптуватися до нових викликів.

У ХХІ столітті система мирного врегулювання міжнародних спорів зіштовхується з новими викликами, що випливають із глоба-

лізації, технологічного прогресу та трансформації характеру конфліктів. Традиційні механізми, закладені Статутом ООН і розвинені протягом ХХ століття, потребують адаптації до сучасних реалій, таких як кіберконфлікти, екологічні спори та гібридні загрози. Цей розділ аналізує ці виклики, оцінює ефективність існуючих інститутів і окреслює перспективи їхнього розвитку.

Одним із ключових сучасних викликів є поява кіберконфліктів, які ускладнюють застосування традиційних методів врегулювання. Дункан Голліс та Ене Тікк [4] зазначають, що кібератаки, часто анонімні та транснаціональні, не завжди підпадають під чітке визначення "міжнародного спору" у класичному розумінні, що ускладнює їхній розгляд у Міжнародному суді ООН (МС ООН) чи арбітражі. Наприклад, інциденти, такі як кібератака на Естонію у 2007 році чи втручання у вибори через цифрові засоби, вимагають нових підходів до посередництва та примирення, які поки що не мають усталеної правової бази. Рассел Бучан, Даніель Франкіні та Ніколас Цагуріас [18] додають, що гібридні загрози, які поєднують кібероперації з фізичними діями, ще більше розмивають межі між війною та миром, ставлячи під сумнів ефективність традиційних інститутів.

Екологічні спори також набувають дедалі більшої актуальності. Зміна клімату, боротьба за ресурси та транскордонне забруднення породжують конфлікти, які потребують спеціалізованих механізмів врегулювання. Лорі Дамрош [3] підкреслює, що хоча МС ООН розглядав окремі екологічні справи (наприклад, спір між Угорщиною та Словаччиною щодо Габчиково-Надьмарош у 1997 році), відсутність обов'язкової юрисдикції та спеціалізованих процедур обмежує його потенціал. У цьому контексті арбітраж, як зазначає Луї Сон [15], може стати гнучкішим інструментом, дозволяючи сторонам адаптувати правила до специфіки спору.

Ефективність сучасних інститутів, таких як МС ООН, залишається предметом дискусій. Оскар Шахтер [14] наголошує на проблемі

виконання судових рішень, що залежить від доброї волі держав, як це було у справі Нікарагуа проти США (1986), коли США відмовилися виконувати рішення суду. Філіп Джессап [13] вказує, що добровільне прийняття факультативного застереження МС ООН окремими державами (наприклад, США чи Індією) частково розширює його юрисдикцію, але не вирішує проблему системно. Водночас Крістіан Тамс та Антоніос Цанакопулос [17] пропонують вдосконалення через реформування процедур і створення механізмів моніторингу виконання.

Роль недержавних акторів у мирному врегулюванні також набуває нового значення. Раймонд Кабре [16] досліджує участь приватних юристів у спорах за участю держав, зокрема в інвестиційних арбітражах, таких як справи в рамках ICSID (Міжнародний центр із врегулювання інвестиційних спорів). Цей тренд вказує на поступову децентралізацію традиційних інститутів і зростання значення альтернативних процедур. Мері Еллен О'Коннелл, Адам Бредлі та Адам Коген [19] у своїх кейсах ілюструють, як недержавні суб'єкти, включаючи корпорації та НУО, впливають на процеси примирення, наприклад, у спорах щодо видобутку ресурсів у Арктиці.

Перспективи розвитку мирного врегулювання, як видається, тісно пов'язані з інноваційними підходами. Сесілія Байет [20], наприклад, наголошує на тому, що інтеграція миротворчих ініціатив із правовими механізмами є вкрай необхідною. (Зокрема, вона акцентує на посиленні ролі регіональних організацій, таких як ЄС чи Африканський Союз.) Жюлі Дальїц [2], своєю чергою, пропонує розширити багатосторонню дипломатію в рамках ООН. На її думку, це допоможе врегулювати складні сучасні конфлікти, як-от міграційні кризи. А ось Емілія Пауелл [8] звертає увагу на потенціал крос-культурних підходів. Вона вважає, що залучення принципів ісламського права до міжнародних процедур може, безперечно, сприяти діалогу з країнами Близького Сходу.

Отже, сучасні виклики, почасти, вимагають від системи мирного врегулювання не тільки гнучкості, а й адаптивності. Існуючі інститути, попри їхню історичну значущість, безумовно, потребують реформування, щоб ефективно реагувати на нові типи спорів. З одного боку, перспективи розвитку лежать у збереженні традиційних механізмів, а з іншого – у їхньому поєднанні з інноваційними підходами, які враховують технологічні, екологічні та соціальні реалії XXI століття.

Система мирного врегулювання міжнародних спорів у XXI столітті спирається на цілу низку інституційних механізмів, що діють як на глобальному, так і на регіональному рівнях. Організація Об'єднаних Націй (ООН), Рада Європи та інші організації відіграють, на наше міркування, ключову роль у забезпеченні не тільки правових, а й дипломатичних інструментів для розв'язання конфліктів. Цей розділ аналізує сучасні механізми, ілюструючи їхнє практичне застосування та особливості на прикладі діяльності цих інститутів.

ООН, як видається, залишається центральним глобальним інститутом для мирного врегулювання спорів. Вона спирається на положення Статуту ООН, зокрема на статтю 33, яка перелічує доступні методи: переговори, посередництво, примирення, арбітраж і судовий розгляд [9]. Міжнародний суд ООН (МС ООН), як головний судовий орган, розглядає спори між державами, що добровільно погодилися на його юрисдикцію. (До речі, прикладом може слугувати справа між Україною та Росією (2017–до тепер) щодо фінансування тероризму та расової дискримінації.) У цій справі МС ООН показав свою здатність братися за складні політичні конфлікти [13].

Однак, як зазначає Оскар Шахтер [14], виконання рішень МС ООН часто залежить від політичної волі сторін, що обмежує його ефективність.

Окрім судового шляху, ООН активно застосовує дипломатичні механізми через Генеральну Асамблею та Раду Безпеки. Жюлі Дальїц [2] підкреслює роль посередництва

Генерального секретаря ООН, наприклад, у врегулюванні конфлікту в Ємені (2015–до тепер), де дипломатичні зусилля спрямовані на досягнення перемир'я. Сесілія Байєт [20] додає, що миротворчі операції ООН, такі як UNIFIL у Лівані, слугують не лише для підтримання миру, але й для створення умов для переговорів між сторонами.

Рада Європи пропонує регіональний підхід до мирного врегулювання, зокрема через Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), який хоч і зосереджений на правах людини, але опосередковано сприяє вирішенню міждержавних спорів. Наприклад, справа Грузії проти Росії (2008) щодо порушень під час війни в Південній Осетії стала прецедентом, де ЄСПЛ розглянув міждержавний конфлікт через призму прав людини [19]. Мері Еллен О'Коннелл, Адам Бредлі та Адам Коген [19] зазначають, що рішення ЄСПЛ мають обов'язкову силу для країн-членів, що вирізняє його від МС ООН, хоча юрисдикція обмежена 46 державами Ради Європи.

Додатково Рада Європи використовує Комітет міністрів і Парламентську асамблею для моніторингу виконання рішень і сприяння діалогу. Крістіан Томушат та Марсело Коген [10] підкреслюють гнучкість процедур примирення в рамках Ради Європи, які застосовувалися, наприклад, у спорах між Кіпром і Туреччиною.

На глобальному рівні Постійна палата третейського суду (ППТС) залишається важливим механізмом арбітражу. Прикладом є спір між Філіппінами та Китаєм (2013–2016) щодо Південно-Китайського моря, де арбітражний трибунал, створений за Конвенцією ООН з морського права (UNCLOS), виніс рішення на користь Філіппін [15]. Луї Сон [15] зазначає, що гнучкість арбітражу дозволяє адаптувати процедури до конкретних спорів, хоча виконання рішень, як і в МС ООН, залишається проблематичним – Китай відмовився визнавати це рішення.

Регіональні організації, такі як Африканський Союз (АС), також відіграють значну роль. АС застосовує посередництво у вну-

трішніх і міждержавних конфліктах, наприклад, у Південному Судані (2013–2018), де регіональні лідери виступили посередниками [20]. Емілія Пауелл [8] підкреслює, що інтеграція місцевих правових традицій, таких як звичаєве право, підвищує ефективність таких механізмів у Африці.

ООН вирізняється універсальністю, але її ефективність залежить від політичного консенсусу, особливо в Раді Безпеки. Рада Європи пропонує більш обов'язкові рішення, але лише в межах Європи. Арбітраж через ППТС забезпечує гнучкість, однак стикається з проблемою добровільності виконання. Дункан Голліс та Ене Тікк [4] пропонують розширити юрисдикцію МС ООН для кіберспорів, тоді як Рассел Бучан та ін. [18] наголошують на необхідності створення спеціалізованих трибуналів для екологічних і гібридних конфліктів. Раймонд Кабре [16] додає, що залучення приватних юристів до арбітражів може підвищити їхню ефективність у технічних спорах.

Отже, сучасні механізми мирного врегулювання, представлені ООН, Радою Європи, ППТС та регіональними організаціями, демонструють різноманітність підходів. Їхнє поєднання дозволяє адаптуватися до різних типів конфліктів, хоча вдосконалення процедур і забезпечення виконання рішень залишаються ключовими завданнями для майбутнього.

Висновки. Мирне врегулювання міжнародних спорів, безперечно, є невід'ємною частиною сучасного міжнародного права. Воно, як видається, поєднує багатовіковий історичний досвід із прагненням до стабільності та справедливості в умовах глобалізованого світу. Проведений аналіз дозволяє сформулювати ключові висновки щодо теоретичних основ, історичного шляху розвитку, сучасних викликів і наявних механізмів цього інституту, а також окреслити, почасти, перспективи його вдосконалення.

Теоретичні засади мирного врегулювання, закріплені в Статуті ООН та звичаєвому праві, спираються на принципи суверенної рівності, невтручання й заборони застосування сили. Вони пропонують державам не тільки широ-

кий вибір методів – від переговорів до судового розгляду, а й певну гнучкість у їх застосуванні. Ці принципи, що беруть початок ще з ранніх форм арбітражу та ідей Грокція, створюють правову основу (до речі, ця основа забезпечує як гнучкість, так і добровільність у виборі засобів, що є водночас їхньою сильною стороною й певною слабкістю).

Історичний розвиток інститутів мирного врегулювання – від Вестфальського миру до створення ООН – показує поступову інституціоналізацію та оформлення процедур. Гаазькі конференції, Ліга Націй і зрештою ООН стали важливими етапами цієї еволюції. Вони, по суті, відобразили перехід від хаотичних дипломатичних зусиль до чітко структурованих механізмів. Цей процес, з одного боку, підкреслює вплив історичного досвіду на сучасну систему, а з іншого – виявляє її обмеження, зокрема залежність від доброї волі держав.

Сучасні проблеми, такі як розв'язана росією війна проти України, екологічні спори чи гібридні загрози, безумовно, ставлять нові вимоги до традиційних механізмів. Аналіз свідчить, що Міжнародний суд ООН, арбітраж і дипломатичні методи потребують адаптації до реалій XXI століття – як технологічних, так і соціальних. Проблема виконання рішень, що простежується ще від часів Гаазьких конференцій і донині, залишається, як видається, однією з головних перешкод, що, вочевидьки, потребує системних рішень.

Серед наявних механізмів ООН пропонує універсальний підхід, Рада Європи – регіо-

нальну специфіку з її обов'язковими рішеннями ЄСПЛ, тоді як Постійна палата третейського суду та регіональні організації, як-от Африканський Союз, додають гнучкості й локального контексту. Практичні приклади – скажімо, спір між Філіппінами та Китаєм чи посередництво в Ємені – ілюструють потенціал цих інститутів. Але водночас вони вказують на потребу підвищення їхньої ефективності, зокрема через реформування процедур і залучення недержавних акторів.

Перспективи розвитку мирного врегулювання, на наше міркування, лежать у поєднанні традиційних інструментів з інноваційними підходами. Створення спеціалізованих трибуналів для кібер- чи екологічних спорів, розширення багатосторонньої дипломатії та інтеграція крос-культурних практик можуть, на наше глибоке переконання, зробити систему більш адаптивною. З одного боку, вирішення проблеми виконання рішень потребує посилення міжнародного співробітництва, а з іншого – можливо, навіть перегляду принципів добровільності юрисдикції.

Отже, міжнародно-правові основи мирного врегулювання спорів залишаються динамічним інститутом, що розвивається в умовах нових реалій. Їхня ефективність, почасти, залежить від того, наскільки міжнародна спільнота зуміє врахувати уроки історії, адаптуватися до сучасних викликів і вдосконалити наявні механізми, щоб забезпечити мир і справедливість у глобальному масштабі.

Анотація

Стаття присвячена дослідженню міжнародно-правових основ мирного врегулювання міжнародних спорів, що є ключовим елементом сучасного міжнародного правопорядку. Метою статті є не лише висвітлення теоретичних і практичних аспектів, а й окреслення перспектив розвитку мирного врегулювання в умовах глобалізації. Робота спирається на широкий огляд літератури, включаючи праці Джона Меррілса, Йошіфумі Танаки, Лорі Дамрош та інших, що забезпечує її наукову обґрунтованість. Стаття буде корисною для дослідників міжнародного права, дипломатів і студентів, зацікавлених у проблематиці глобальної стабільності.

У роботі системно проаналізовано теоретичні засади, історичний розвиток, сучасні виклики та наявні механізми цього інституту, з акцентом на їхню еволюцію та адаптацію до нових реалій XXI століття. Теоретичний аналіз розкриває принципи суверенної рівності, невтручання та заборони застосування сили, закріплені у Статуті ООН, а також класифікацію методів вре-

гулювання – від переговорів до судового розгляду. Показано, як ці принципи, що беруть початок з античних практик і праць Гуго Гроція, формують правову базу для мирного вирішення конфліктів.

Історичний огляд простежує еволюцію інститутів мирного врегулювання від Вестфальського миру 1648 року через Гаазькі конференції 1899 та 1907 років до створення ООН у 1945 році. Особливу увагу приділено ролі Ліги Націй та Міжнародного суду ООН у формуванні сучасної системи, а також проблемі добровільності виконання рішень, що залишається актуальною й досі. У контексті сучасних викликів розглянуто вплив кіберконфліктів, екологічних спорів і гібридних загроз на традиційні механізми, з оцінкою їхньої ефективності та пропозиціями щодо реформування, зокрема через створення спеціалізованих трибуналів.

Окремий розділ присвячено аналізу сучасних механізмів на прикладі ООН, Ради Європи, Постійної палати третейського суду та регіональних організацій, таких як Африканський Союз. Наведено приклади практичного застосування – спір Філіппін із Китаєм, посередництво в Ємені, справи в ЄСПЛ – які ілюструють потенціал і обмеження цих інститутів. У висновках підкреслено необхідність поєднання історичного досвіду з інноваційними підходами для підвищення адаптивності системи.

Ключові слова: міжнародне право, мирне врегулювання, Статут ООН, Міжнародний суд ООН, арбітраж, кіберконфлікти, екологічні спори, Рада Європи, історичний розвиток, глобальна стабільність.

Demchyk N.P. International law basis for peaceful regulation of international disputes

Summary

The article is dedicated to exploring the international legal foundations of peaceful dispute resolution, a cornerstone of the contemporary international legal order. The article aims not only to illuminate theoretical and practical dimensions but also to outline prospects for the development of peaceful dispute resolution in a globalized world. It draws on an extensive literature review, including works by John Merrills, Yoshifumi Tanaka, Lori Damrosch, and others, ensuring its scholarly rigor. The study is valuable for researchers of international law, diplomats, and students interested in global stability issues. It systematically examines the theoretical underpinnings, historical evolution, modern challenges, and existing mechanisms of this institution, emphasizing their development and adaptation to the realities of the 21st century. The theoretical analysis elucidates the principles of sovereign equality, non-intervention, and the prohibition of the use of force, enshrined in the UN Charter, alongside a classification of dispute resolution methods ranging from negotiations to judicial proceedings. It demonstrates how these principles, rooted in ancient practices and the works of Hugo Grotius, form the legal framework for peacefully resolving conflicts.

The historical review traces the evolution of peaceful dispute resolution institutions from the Peace of Westphalia in 1648, through the Hague Conferences of 1899 and 1907, to the establishment of the United Nations in 1945. Particular attention is given to the roles of the League of Nations and the International Court of Justice (ICJ) in shaping the modern system, as well as the persistent issue of the voluntary enforcement of decisions, which remains relevant today. In the context of contemporary challenges, the article assesses the impact of cyber conflicts, environmental disputes, and hybrid threats on traditional mechanisms, evaluating their effectiveness and proposing reforms, such as the establishment of specialized tribunals.

A separate section analyzes current mechanisms through the lens of the UN, the Council of Europe, the Permanent Court of Arbitration, and regional organizations like the African Union. Practical examples—such as the Philippines-China dispute, mediation in Yemen, and cases before the European

Court of Human Rights—illustrate the potential and limitations of these institutions. The conclusions highlight the need to integrate historical lessons with innovative approaches to enhance the system's adaptability.

Key words: international law, peaceful dispute resolution, UN Charter, International Court of Justice, arbitration, cyber conflicts, environmental disputes, Council of Europe, historical evolution, global stability.

Список використаних джерел:

1. Collier J., Lowe V. The settlement of disputes in international law: Institutions and procedures. Oxford: Oxford University Press, 1999. 424 p.
2. Peaceful resolution of major international disputes: монографія / за ред. J. Dahlitz. New York: United Nations, 1999. 260 p.
3. Peaceful resolution of disputes / за ред. L. F. Damrosch. Leiden: Brill | Nijhoff, 2022. 468 p.
4. Hollis D. B., Tikk E. Peaceful settlement in international law. *Texas International Law Journal*. 2022. Т. 57, № 2. p. 201–238.
5. Merrills J. G. International dispute settlement : монографія. 6-те вид. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 424 p.
6. Dispute settlement in public international law / K. Oellers-Frahm, A. Zimmermann eds. Berlin: Springer, 2001. 935 p.
7. Pellet A. Peaceful settlement of international disputes. Max Planck encyclopedia of public international law / за ред. R. Wolfrum. Oxford: Oxford University Press, 2018.
8. Powell E. J. Islamic law and international law: Peaceful resolution of disputes: монографія. New York: Oxford University Press, 2020. 328 p.
9. Tanaka Y. The peaceful settlement of international disputes. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 464 p.
10. Flexibility in international dispute settlement: Conciliation revisited / C. Tomuschat, M. Kohen eds. Leiden: Brill | Nijhoff, 2020. 308 p.
11. Wright Q. The distinction between legal and political questions with especial reference to the Monroe Doctrine. *American Journal of International Law*. 1925. V. 19, № 2. P. 265–284.
12. Hudson M. O. The American reservations and the Permanent Court of International Justice. *American Journal of International Law*. 1932. Т. 26, № 2. P. 332–347.
13. Jessup P. C. Acceptance by the United States of the optional clause of the International Court of Justice. *American Journal of International Law*. 1946. Т. 40, № 4. P. 737–749.
14. Schachter O. The enforcement of international judicial and arbitral decisions. *American Journal of International Law*. 1960, 54, № 1. p. 1–24.
15. Sohn L. B. The role of arbitration in recent international multilateral treaties. *Virginia Journal of International Law*. 1983. Т. 23, № 2. p. 171–190.
16. Kabre R. J. Le rôle des juristes privés dans le règlement des différends impliquant les États. Basel: Helbing Lichtenhahn, 2021. 350 c.
17. Tams C. J., Tzanakopoulos A. The settlement of international disputes: Basic documents 2-ed. Oxford: Hart Publishing, 2022. 1024 p.
18. The changing character of international dispute settlement: Challenges and prospects / R. Buchan, D. Franchini, N. Tsagourias eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2024. 400 p.
19. O'Connell M. E., Bradley A. S., Cohen A. J. International dispute resolution: Cases and materials. 3-d ed. Durham: Carolina Academic Press, 2021. 650 p.
20. Research handbook on international law and peace: M. Bailliet ed. 2-ed. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2023. 608 p.

УДК 347.91:341.24(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2025.25.15>**Кулик С.В.**

*докторант кафедри міжнародного та європейського права
Державне некомерційне підприємство
«Державний університет «Київський авіаційний інститут»*

ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СУДОВОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ (2010–2014 РР.): КРИЗА ДОВІРИ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ

Проблема дослідження полягає у вивченні судової реформи в Україні в 2010–2014 роках, зокрема в аналізі кризових явищ, що виникли через недотримання міжнародно-правових стандартів. Незважаючи на значні зусилля щодо реорганізації судової системи, що включали зміну кадрового складу суддів, створення антикорупційних органів та оновлення Верховного Суду, судова реформа не дала очікуваних результатів, а проблеми, такі як корупція, політична залежність суддів і низька кваліфікація, лише посилилися. Міжнародні органи, зокрема ЄСПЛ та Венеційська комісія, висловлювали серйозні зауваження щодо збереження «ручного» правосуддя та недостатньої незалежності судової влади. Врахування цих критичних зауважень є важливим для подальшого вдосконалення судової реформи та приведення її до європейських стандартів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій щодо судової реформи в Україні свідчить про значний інтерес до цієї теми як серед науковців, так і практиків, особливо після Революції Гідності та початку судової реформи в 2014 році. Питання реформування судової системи активно досліджують вітчизняні вчені, такі як Головатий С.П., Хотинська-Нор О.З., Штогун С. Г. Корсак Р. В. та інші. Вони зосереджують увагу на питаннях незалежності суддів, кадрової політики, боротьби з корупцією, а також на адаптації міжнародних стандартів до українських реалій, що свідчить про комплексний підхід до вирішення проблем судової реформи в Україні.

Метою та завданням статті є аналіз сучасного стану судової реформи в Україні, зокрема вивчення ключових аспектів її реалізації, визначення основних проблем та викликів, що постають перед судовою системою, а також виявлення ефективних механізмів для подолання існуючих труднощів. У рамках статті буде досліджено вплив судової реформи на правову систему України та її відповідність міжнародним стандартам, а також запропоновано рекомендації щодо подальшого вдосконалення судової діяльності в контексті розвитку правової держави.

Результати дослідження. Оцінку стану судової влади через два роки після прийняття Закону надав Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) у рішенні по справі «Волков проти України», в якому прямо вказав, що існуючі правила призначення суддів, членів Вищої ради юстиції та порядок розгляду дисциплінарних скарг щодо суддів призвели до тотальної залежності суддів та «ручного» правосуддя: «.. справа свідчить про серйозні системні проблеми функціонування судової влади в Україні. Зокрема, встановлені у справі порушення наводять на думку, що система судової дисципліни в Україні не є організованою належним чином, і вона не забезпечує достатнє відділення судової гілки влади від інших гілок державної влади. Більш того, вона не надає достатніх гарантій проти зловживань та неправильного застосування дисциплінарних заходів, що шкодить незалежності судової влади, в той час як остання є однією

з найважливіших цінностей, які підтримують ефективність демократій» [1, п. 199].

Наведені аргументи яскраво свідчать, що на етапі розробки проекту Закону українські законотворці мали можливість прислухатися до рекомендацій впливової міжнародної організації, взяти до уваги її зауваження та розробити остаточний варіант законодавчого акту дійсно у створі міжнародно-правових стандартів, наблизивши українську судову систему до світових демократичних стандартів, які на той час вже були чітко визначені у Загальній декларації прав людини 1948 року, в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року, в Європейській конвенції з прав людини 1950 року та інших документах.

Реформа судової системи України є важливим кроком на шляху до забезпечення ефективного та справедливого правосуддя, що відповідає європейським стандартам. Впровадження змін в організації роботи суддів, створення антикорупційних органів та оновлення складу Верховного Суду значно підвищили довіру громадян до судової системи. Однак, попри досягнуті успіхи, існують серйозні проблеми, зокрема низька кваліфікація деяких суддів і залишкова корупція у суддівському середовищі, які потребують подальшої уваги. Успішна реалізація реформи вимагає постійного вдосконалення механізмів контролю за судовою практикою, оптимізації роботи суддів і покращення інфраструктури судових установ. У найближчі роки на судову реформу в Україні чекають нові виклики, і їх подолання стане вирішальним для стабільного розвитку судової системи і забезпечення справедливого правосуддя для кожного громадянина.

З цього приводу дуже влучно висловилися автори Інформаційно-аналітичних матеріалів до Фахової дискусії на тему «Судова реформа 2010 р.: чи наближає вона правосуддя в Україні до європейських норм і стандартів?», яка відбулася 4 квітня 2013 року, зазначивши буквально так: «... можна стверджувати, що розпочата у 2010 р. судова реформа в Україні відзначалася лише частковим врахуванням

міжнародних стандартів судочинства, містила значною мірою неконституційні положення, які уможливили використання судової влади в політичних цілях, зумовили значні проблеми для України на міжнародному рівні з точки зору визнання відповідності вітчизняної системи правосуддя критеріям справедливості, здатності ефективно гарантувати основні права і свободи людини, призвела до того, що Україна продовжує посідати провідні позиції серед держав-членів Ради Європи за кількістю звернень громадян за захистом їх прав до Європейського суду з прав людини» [2, с. 54].

Розгляд наступних етапів покаже, що незважаючи на суттєві та детальні намагання Венеційської комісії, її рекомендації у вигляді міжнародно-правових стандартів майже не вплинули на подальше удосконалення Закону України «Про судоустрій і статус суддів» 2010 року. Хронічні проблеми судової влади (масове невиконання судових рішень, високий рівень корупції в судах, надмірна завантаженість судів, постійне недофінансування органів судової влади, вплив на суддів тощо) не тільки не були вирішені, а навпаки – загострилися.

Люстраційний етап, пов'язаний із прийняттям 08 квітня 2014 року Верховною Радою України Закону України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» [3], який визначив правові та організаційні засади проведення спеціальної перевірки суддів судів загальної юрисдикції як тимчасового посиленого заходу з використанням існуючих процедур розгляду питань про притягнення суддів судів загальної юрисдикції до дисциплінарної відповідальності і звільнення з посади у зв'язку з порушенням присяги з метою підвищення авторитету судової влади України та довіри громадян до судової гілки влади, відновлення законності і справедливості.

Ініціатива про необхідність прийняття закону, на відміну від попередніх етапів, тепер йшла, так би мовити, не зверху, а знизу, коли нова політична влада на хвилі революційних подій чітко почула сплеск свідомості суспільства щодо потреби негайного відновлення довіри

громадян до судової системи через реформування її кадрового наповнення. Як зазначалося в пояснювальній записці до проекту профільного Закону [4, с. 1], в державі набула загрозливого характеру практика прийняття суддями відверто протиправних, неправосудних рішень, що прямо порушують конституційні права і свободи громадян, що підтверджується катастрофічним зростанням кількості рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Невипадково опитування населення в цей період, яке було проведено Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 19 по 24 грудня 2014 року, наочно показало, що абсолютна більшість населення вважає, що в українських судах мають місце такі негативні явища, як: корупція (93,9%), залежність суддів від політиків (80,5%) і від олігархів (80,1%), ухвалення замовних рішень (77,1%), низький рівень професійних знань більшості суддів (48,4), низький рівень моральності більшості суддів (66,2), погана вмотивованість і незрозумілість судових рішень (43,7), кругова порука в системі правосуддя (72,7%), незрозумілість і закритість судових процесів для пересічної людини (51,9), небажання суддів йти на діалог із громадськістю (43,5), складність і заплутаність судової системи (50,5%), брак інформації у ЗМІ про позитивну діяльність судів (34,7), погана якість законів, які змушені застосовувати суди (39,8) [5].

За наведеними вище результатами опитування чітко простежується незадоволення суспільства, в першу чергу, кадровим наповненням української судової системи, коли судді корумповані, залежать від політиків та олігархів, мають низький рівень професійних знань та моральності тощо, хоча у той же час на останньому місці знаходиться невдоволення громадянами якістю законів, які застосовують судді.

Отже, справа не в поганих законах або в їх відсутності, або в їх невідповідності до міжнародно-правових стандартів, а саме в кадровому наповненні системи судочинства. Цей

факт також знайшов своє відображення в проведеному опитуванні, коли майже 60% опитуваних зазначили про необхідність повної заміни всього суддівського корпусу (19,3%) або звільнення частини суддів після проведення розслідувань їхньої попередньої професійної діяльності (40,2%).

Відтак, прийнятий Закон України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» торкався саме процедур проведення спеціальних перевірок суддів, але не зачіпав засад здійснення судової діяльності взагалі або рівня повноважень суддів зокрема. Фактично, Закон мав всі ознаки «люстраційного закону», який стосувався лише представників суддівського корпусу, про що, до речі, зазначила науковиця О. З. Хотинська-Нор [6, с. 148], хоча у тексті самого Закону термін «люстрація» був відсутній.

Разом з тим, в наявності «люстраційності» можна повністю переконалися, якщо проаналізувати Закон з точки зору основних напрямів його правового регулювання, а саме: мета перевірки суддів; строки та зміст перевірки; створення, склад тимчасової спеціальної комісії (ТСК) та її повноваження; заходи, що застосовуються за результатами проведення перевірки суддів; порядок збереження матеріалів ТСК щодо перевірки суддів тощо. Навіть у прикінцевих та перехідних положеннях Закону можна почути вагомість «люстраційних» повноважень членів ТСК щодо здійснення спеціальної перевірки суддів. Іншими словами, передбачена доволі жорстка адміністративна відповідальність у вигляді штрафів, якщо хтось не виконає законні вимоги члена ТСК стосовно надання інформації, судової справи (її копії), розгляд якої закінчено, відмови в ознайомленні із судовою справою, розгляд якої не закінчено, надання завідомо неправдивої інформації, а так само недодержання встановлених законом строків надання інформації, судової справи (її копії) тощо [7].

Суперечливість та плутаність визначення у Законі повноважень ТСК були настільки очевидними, що після першого публічного слу-

хання її засідання щодо справи з 12 суддями, які розглядали цивільні, адміністративні або кримінальні справи стосовно обвинувачених, що брали участь у протестах на Майдані, у Звіті з вивчення ситуації з прав людини в Україні Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини (щодо люстрації суддів) одразу було зазначено, що «Комісія не уповноважена приймати рішення накладання санкцій, а її рішення носять рекомендаційний характер. Отже, справи, пов'язані з виявленням порушення присяги, були подані до розгляду Вищої раді юстиції, а ті, які стосуються дисциплінарних заходів, були передані Вищій кваліфікаційній комісії суддів. Проте жодна з цих установ наразі не функціонує, оскільки їх члени були звільнені за тим же Законом, який створив Тимчасову спеціальну комісію з перевірки суддів. Моніторингова місія ООН з вивчення ситуації з прав людини в Україні буде продовжувати стежити за роботою Комісії» [8].

До речі, свого часу Венеційська комісія в пункті 11 та 81 Висновку CDL-AD (2013) 013 «Про тимчасову державну комісію із судових помилок» щодо Грузії, зазначила, що сама ідея процесу масової експертизи можливих випадків судових помилок не судовим органом порушує питання щодо поділу влад та незалежності судової влади, закріпленої в Конституції Грузії та міжнародних стандартах. Підхід щодо залучення позасудового органу до такого процесу можна оцінювати як надання оцінки, що вся судова система і система прокуратури взяли участь у таких нібито масових судових помилках [9].

Треба зазначити, що Венеційська комісія була невдоволена ідеєю люстрацією суддів в Україні, яка регламентувалася та здійснювалася фактично за двома законами «Про очищення влади» та «Про відновлення довіри до судової влади в Україні», та рекомендувала об'єднати ці два законодавчих актів в один, не спрямовуючи люстрацію до всього суддівського корпусу, про що дуже влучно сказав спеціальний представник генерального

секретаря Ради Європи по Україні Крістос Джакомопулос: «не може бути такого процесу, як люстрація суддівського корпусу. Венеційська комісія чітко визначила, що це навіть не ставиться під питання. Може мати місце процес індивідуального оцінювання ефективності суддів, за якого буде можливо застосувати санкції проти окремих суддів, але буде дотриманий принцип незалежності судової системи.. За будь-якого розвитку це (заміна суддів – автор) не може мати форми люстрації суддів. Судді не є працівниками жодного міністерства. Вони користуються і мають користуватися особливими гарантіями. Зрештою, завданням суддів не є виконання наказів або контроль за виконанням наказів. Тому співробітників правоохоронних органів можна звільнити за невиконання наказів, а суддів – ні» [10].

Дійсно, міжнародні документи, що встановлюють міжнародно-правові стандарти відносно проведення люстрації суддів, застерігають про те, що непродуктивне та раптове здійснення люстраційних заходів містить багато ризиків і небезпек.

Так, Резолюція ПАРС № 1096 (1996) «Про заходи щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем» зазначає, що ці заходи мають бути сумісними з демократичною державою та демократичними принципами, в першу чергу, з принципом верховенства права, та відповідати таким критеріям: «По-перше, провина, а саме особиста, а не колективна, повинна бути доведена в кожному окремому випадку; це наголошує на потребі в індивідуальному, а не колективному, застосуванні законів про люстрацію. По-друге, повинні гарантуватися право на захист, презумпція невинуватості до доведення провини і право на судовий перегляд ухваленого рішення. Помста у жодному разі не може бути метою таких заходів, а процес люстрації не повинен допускати політичне або соціальне зловживання результатами люстрації. Метою люстрації є не покарання осіб,... а захист молодих демократій» [11].

І тим не менш, незважаючи на всі перелічені вище аргументи та на наявність чітких міжнародно-правових стандартів щодо умов здійснення можливої люстрації суддів, в Законі України «Про очищення влади» читаємо, що до посад, стосовно яких здійснюються заходи з очищення влади (люстрації), відносяться, крім інших, члени Вищої ради правосуддя, члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, судді, Голова Державної судової адміністрації України, його перший заступник, заступник [12].

Серед усіх інших етапів реформування судової системи, один з найбільш претензійних був на перехресті 2015–2019 років. В наукових публікаціях іноді його називають «великою судовою реформою», що акцентує увагу на глибинних змінах, які зачепили основи судової системи України. Серед основних досягнень етапу – впровадження нових механізмів суддівського самоврядування, створення антикорупційних органів, а також оновлення складу Верховного Суду через конкурсний відбір. Крім того, введення електронного судочинства стало значним кроком у боротьбі з бюрократичними бар'єрами. Однак, незважаючи на високі очікування, реформи стикнулися з критикою, як з боку вітчизняних, так і міжнародних фахівців, що ставить під сумнів їх ефективність у досягненні бажаних результатів.

Початком реформи на цьому етапі можна вважати підписання Президентом України Указу № 5/2015 Про схвалення Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», де було сформульовано мету реформи та її етапи.

Метою судової реформи було реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів задля практичної реалізації принципів верховенства права і забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд справ незалежним та неупередженим судом. Реформа мала забезпечити функціонування судової влади, яка б відповідала суспільним очікуванням щодо незалеж-

ного та справедливого суду, а також європейській системі цінностей та стандартів захисту прав людини.

Реформу передбачалося провести у два етапи:

- перший етап – невідкладне оновлення законодавства, спрямоване на відновлення довіри до судової влади;

- другий етап – системні зміни в законодавстві через прийняття змін в Конституції України та на основі цих змін – нових законів, що стосуються судоустрою та судочинства.

Претензійність реформи полягала в тому, що через її масштабність, оригінальність, охоплення всієї сфери правосуддя із удосконаленням суміжних правових галузей передбачалося здійснити докорінну зміну того, що було, та побудувати зовсім нове правове поле і на далеку перспективу. Фактично йшлося скоріше не стільки про еволюційну реформу, скільки про революційні стрибкоподібні зміни всього, що було зроблено в українському правосудді попередньо за роки незалежності.

Ось, як з цього приводу висловився науковець Р. В. Корсак: «Події які відбуваються в Україні протягом двох останніх років (2014–2015) засвідчують намір нашого Уряду, Верховної Ради як вищого законодавчого органу країни та Президента України докорінно реформувати українське суспільство відповідно до вимог та стандартів європейської спільноти. Не оминають ці зміни й правову систему України, тому головне правильно провести необхідні реформування» [13, с. 2].

Але з часом, з погляду на наявні досягнуті результати проведених змін, у наукових колах мета реформи визначалася дещо скромніше, а саме: привести судочинство України до європейських стандартів та забезпечити захист прав, свобод та законних інтересів громадян шляхом своєчасного, ефективного і справедливого вирішення правових спорів на засадах верховенства права. Як бачимо, такою загальною метою цілком можуть бути охоплені й всі наступні реформи.

Проте, треба віддати належне тому факту, що було багато зроблено у плані удосконалення існуючого законодавства у сфері судочинства, особливо це стосується Основного Закону України.

Так, Законом України від 02.06.2016 року були внесені до Конституції України суттєві зміни та доповнення, серед основних яких досить назвати такі:

- Вища рада правосуддя (ВРП) здійснює відбір суддів для всіх судів України на конкурсній основі, її рішення про призначення і звільнення суддів повинні затверджуватися президентом. Вона також розглядатиме питання затримання та арешту суддів;

- пропозиції про створення і ліквідацію судів вноситиме в парламент президент за поданням ВРП;

- склад ВРП 21 член, десять з яких вибирає з'їзд суддів, по два члени призначаються президентом, Верховною Радою, з'їздом адвокатів, Всеукраїнською конференцією працівників прокуратури, а також з'їздом представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ з числа вчених-правознавців;

- обмеження імунітету суддів до функціонального, тобто їм гарантується недоторканість за рішення в залі суду, але у всіх інших випадках їх прирівнюють до звичайних громадян;

- визначення підстав для звільнення судді, у тому числі суддю можна буде позбавити посади, якщо він не зможе підтвердити легальність своїх доходів;

- визначено кваліфікаційне оцінювання суддів за трьома критеріями: професіоналізм, доброчесність і відповідність правилам етики;

- передбачено право громадян звертатися зі скаргами до Конституційного Суду.

В день прийняття Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» було прийнято Закон «Про судоустрій і статус суддів», який прийшов на зміну попередньому Закону «Про судоустрій і статус

суддів», прийнятому 2010 року і викладеному в новій редакції 2015 року.

В цілому зміни в Конституції України та в новому Законі України «Про судоустрій і статус суддів» позитивно позначилися на системі українського правосуддя, про що було зазначено Венеційською комісією. Так, її Голова Джанні Букіккіо порівняв судову реформу в Україні 2015–2019 років з революцією Миколая Коперника в науці, про що він сказав під час конференції «Судова реформа в Україні: досягнення і подальші кроки», що проходила на початку червня 2018 року в Києві [14].

Позитивний висновок зробили також експерти ОБСЄ/БДПЛ, які зазначили, що в цілому, Закон «Про судоустрій і статус суддів» «відповідає міжнародним стандартам. Можна вітати прагнення законодавця збільшити прозорість судової системи, а також сприяти оптимізації судоустрою, забезпечити сталість і єдність судової практики в Україні».

Але у наукових колах можна побачити й негативні відгуки стосовно реформи, особливо нових визначень у Законі «Про судоустрій і статус суддів» 2016 року. Так, науковець С. Г. Штогун зазначає, що «сумніву немає автори-теоретики цих законодавчих актів (мається на увазі Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року та попередня його редакція 2015 року – автор) переплутали як кажуть в народі грішне з праведним. В простого обивателя може виникнути закономірне питання – ну як ці незрозумілі та зарозумні терміни можуть негативно вплинути на роботу судової системи в цілому? Проблема в іншому – низький теоретичний базис даної реформи, а якщо це фундамент низької якості то будівля довго не вистійть» [15].

Серед інших законів, що були прийняті в рамках судової реформи, найбільш вагомими були Закон «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», Закон «Про

забезпечення права на справедливий суд», Закон «Про вищу раду правосуддя» та ряд інших.

Значний резонанс у суспільстві викликало прийняття в 2013 році Закону «Про адвокатуру і адвокатську діяльність», у якому детально з нових підходів були визначені питання відносин адвоката з судом та іншими учасниками судового провадження. На підставі положень цього Закону були розроблені та затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 09 червня 2017 року «Правила адвокатської етики», де були сформульовані основні засади взаємодії адвокатів із судами та іншими учасниками судового провадження, а саме: дотримання адвокатом принципу законності у відносинах з судом та іншими учасниками судового провадження; дотримання принципів незалежності адвоката та пріоритетності інтересів клієнта у відносинах адвоката з судом; дотримання адвокатом принципів чесності та порядності під час здійснення професійної діяльності в суді; культура поведінки адвоката у відносинах з іншими учасниками судового провадження.

Реформування системи судочинства пов'язаний із великою війною, яку розпочала Росія проти України. Незважаючи на жакливі обставини, на перерозподіл лівової частини ресурсів країни на можливості оборони та підтримку армії, українське суспільство не тільки змогло протистояти напад, але й продовжило реалізацію планів реформування, які були сформовані за часів «великої судової реформи 2015–2019 рр.».

Актуальність продовження, а ні в якому разі не призупинення, реформи судівництва у сучасних реаліях війни визначається декількома факторами:

По-перше, продовженням та нарощуванням активності на шляху до євроінтеграції, який об'єктивно не можна зупинити, бо це стратегічний курс держави у найближчому майбутньому та на тривалу перспективу. На цьому шляху обов'язково треба виконати рекомендації Європейської комісії щодо ста-

туса України на членство в ЄС. Комісія рекомендує надати Україні статус кандидата, за умови, що буде вжито, незважаючи на воєнний стан, таких кроків у сфері судочинства як:

- ухвалення та впровадження законодавства щодо процедури відбору суддів Конституційного Суду України, включаючи процес попереднього відбору на основі оцінки їх доброчесності та професійних навичок, відповідно до рекомендацій Венеційської комісії;
- завершення перевірки доброчесності кандидатів у члени Вищої ради юстиції Радою з етики та відбір кандидатів до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України;
- посилення боротьби з корупцією, зокрема на високому рівні, шляхом активних та ефективних розслідувань, а також забезпечення належної динаміки судових справ та винесених вироків [16].

По-друге, продовженням створення у рамках чинного законодавства та з урахуванням міжнародно-правових стандартів ефективної, незалежної й доброчесної система правосуддя, що є умовою не тільки виживання держави в умовах війни, але й досягнення перемоги над ворогом.

В цьому сенсі Аліна Шостак, комунікаційна менеджерка Мережі UPLAN, зазначає, що хоча в умовах війни важко продовжувати повноцінне реформування судової системи, але ніхто не буде змінювати судову діяльність або реорганізовувати систему місцевих судів. Натомість усі зусилля мають бути спрямовані на вжиття заходів, котрі можуть посилити нашу судову систему, зробити її більш доброчесною та незалежною. Цінність продовження вдосконалення судової системи в умовах війни полягає ще й в забезпеченні справедливого покарання для окупантів. Адже справи про притягнення їх до відповідальності суди розглядають уже зараз. І саме суди забороняють проросійські політичні партії, обирають запобіжні заходи для колаборантів, котрі допомагали окупаційним військам на уже деокупованих територіях. Тому судова реформа не просто на часі під час війни,

а навпаки, повномасштабне вторгнення її ще більше актуалізувало [17].

Висновки. Судова реформа в Україні 2010–2014 років, незважаючи на значні зусилля з боку уряду та міжнародних партнерів, не призвела до системних змін, які б забезпечили реальну незалежність суддів та справедливості правосуддя. Попри наявність міжнародних рекомендацій і стандартів, реформа не була достатньо ефективною у подоланні глибинних проблем судової системи, таких як корупція, залежність суддів від політичних сил і олігархів, а також низька кваліфікація суддів. Зміни, що стосувалися підвищення довіри громадян до судової влади, не змогли вирішити основні

проблеми, зокрема, кадрові питання та ефективність судочинства. Впровадження «люстраційних» заходів також виявилось суперечливим, оскільки вони не дотримувалися належних міжнародно-правових стандартів, що могло призвести до політичних зловживань. Однак, у результаті реформи була досягнута певна стабільність, зокрема, завдяки новим органам суддівського самоврядування, антикорупційним ініціативам та впровадженню електронного судочинства. Проте, успіх цих змін залишається під питанням, і реформа потребує подальшого вдосконалення для досягнення справжньої незалежності та ефективності судової системи в Україні.

Анотація

Стаття присвячена аналізу загальної ситуації у судовій системі України на початку 2010-х років. У статті розкрито ключові проблеми функціонування правосуддя в цей період, зокрема надмірну політичну залежність суддів, корупційні прояви та відсутність ефективного контролю за діяльністю судової влади. Розкрито зв'язок між слабкістю інституційного механізму та впливами політичного й економічного характеру на процес здійснення правосуддя.

Досліджено перебіг судової реформи, розпочатої в Україні у 2010 році, та визначено її основні цілі – подолання системних вад та наближення до міжнародно-правових стандартів. З'ясовано, що попри офіційно задекларовані наміри, реформа не забезпечила повної відповідності міжнародним вимогам, що викликало обґрунтовані сумніви щодо її ефективності. Розглянуто приклад недостатнього врахування рекомендацій Венеційської комісії у фінальній редакції Закону України «Про судоустрій і статус суддів», що сприяло збереженню таких негативних явищ, як зловживання у судовій практиці, низький рівень кваліфікації суддів та відсутність реальних змін у системі контролю.

Окрему увагу приділено аналізу Закону «Про відновлення довіри до судової влади в Україні», ухваленого у 2014 році. Доведено, що цей закон, попри спробу люстрації, не усунув основну проблему – відсутність справжнього суддівського самоврядування та механізмів індивідуального оцінювання роботи суддів. Визначено, що реалізація люстраційних процедур не зупинила втрату суспільної довіри, а критика міжнародних структур лише посилилась.

У статті з'ясовано значення міжнародно-правових стандартів щодо здійснення судової реформи в умовах верховенства права та суддівської незалежності. Обґрунтовано, що без системного оновлення суддівського корпусу, трансформації професійної культури та вдосконалення організаційних підходів неможливо досягти суттєвого поліпшення якості правосуддя в Україні. Зроблено висновок про необхідність подальшого реформування судової системи з урахуванням міжнародних стандартів, зокрема в частині забезпечення незалежності суддів, протидії корупції та ефективного захисту прав людини.

Ключові слова: реформа судової системи, судова влада Україн, правосуддя, верховенство права, Венеційська комісія.

Kulyk S.V. Legal Analysis of Judicial Reform in Ukraine (2010–2014): Crisis of Trust and International Legal Standards

The article is dedicated to the analysis of the overall situation in Ukraine's judiciary system in the early 2010s. The article reveals the key problems of the judicial system during this period, particularly the excessive political dependence of judges, corruption, and the lack of effective control over the judiciary. The relationship between the weakness of institutional mechanisms and the political and economic influences on the justice process is discussed.

The course of judicial reform initiated in Ukraine in 2010 is examined, with its main goals being identified: to overcome systemic flaws and bring the system closer to international legal standards. It is found that despite the officially declared intentions, the reform did not fully comply with international requirements, raising justified doubts about its effectiveness. The article discusses the example of insufficient consideration of the Venice Commission's recommendations in the final version of the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges," which contributed to the persistence of negative phenomena such as judicial malpractice, low qualification levels of judges, and the lack of real changes in the control mechanisms.

Special attention is paid to the analysis of the Law "On Restoring Trust in the Judiciary in Ukraine" adopted in 2014. It is demonstrated that this law, despite the attempt at lustration, did not address the main issue—the absence of genuine judicial self-governance and mechanisms for individual evaluation of judges' work. It is concluded that the implementation of lustration procedures did not stop the erosion of public trust, and criticism from international organizations grew louder.

The article clarifies the significance of international legal standards regarding judicial reform in the context of the rule of law and judicial independence. It is argued that without systematic renewal of the judiciary, a transformation in professional culture, and improvement of organizational approaches, it is impossible to achieve substantial improvements in the quality of justice in Ukraine. The conclusion is drawn that further judicial reforms should be aligned with international standards, particularly in ensuring judicial independence, combating corruption, and effectively protecting human rights.

Key words: judicial reform, judiciary of Ukraine, justice, rule of law, Venice Commission.

Список використаних джерел:

1. Справа «Олександр Волков проти України» (Заява № 21722/11). Рішення Європейського суду з прав людини. Колишня п'ята секція. Страсбург, 9 січня 2013 року. Остаточне 27/05/2013. URL: <https://surli.cc/yibgrs>
2. Судова реформа в Україні: поточні результати та найближчі перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії на тему «Судова реформа 2010 р.: чи наближає вона правосуддя в Україні до європейських норм і стандартів?», 4 квітня 2013 р. Центр Разумкова. Київ, квітень 2013р. URL: https://razumkov.org.ua/upload/Sudova_reforma_2013.pdf
3. Про відновлення довіри до судової влади в Україні: Закон України від 8 квітня 2014 року № 1188-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014, № 23, ст. 870. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1188-18#Text>
4. Проект Закону про відновлення довіри до судової системи України від 08.04.2014 № 1188-VII. Пояснювальна записка 25.03.2014. URL: <https://surli.li/sbxkdd>
5. Судова реформа: громадська думка населення України. Результати соціологічного опитування, грудень 2014. URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=583
6. Хотинська-Нор О. 3. Судова реформа в Україні: особливості сучасного формату. *Вісник кримінального судочинства*, № 4/2015. С. 147–153. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/4_2014_Hotukska_Nor.pdf

7. Про відновлення довіри до судової влади в Україні: Закон України від 8 квітня 2014 року № 1188-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014, № 23, ст. 870. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1188-18#Text>
8. Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини (щодо люстрації суддів): Звіт з вивчення ситуації з прав людини в Україні. *Інтернет-сайт Верховного Суду України*. URL: <https://surl.li/giczpi>
9. Парінова Марина, Поганому міністру і парламент заважає. *ЛІГА.net*. 30.07.2014. URL: <https://blog.liga.net/user/mparinova/article/15225>
10. Інтерв'ю спеціального представника Ради Європи по Україні Крістоса Джакомопулоса «Європейській правді» 9 листопада 2015 року. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/interview/2015/11/9/7040488/>
11. Резолюція ПАРЄ № 1096 (1996) «Про заходи щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем». *Інтернет-сайт Верховного Суду України*. URL: <https://surl.li/iykhkj>
12. Про очищення влади: Закон України від 16 вересня 2014 року № 1682-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014, № 44, ст. 2041. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#Text>
13. Корсак Р. В. Судова система чеської республіки: досвід реформування для України. Електронний репозитарій ДВНЗ «УжНУ». С. 1–8. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/7047>
14. Вус Олена, Голова Венеціанської комісії порівняв судову реформу в Україні з революцією Коперника. *Інтернет-сайт СЬОГОДНІ* від 3 липня 2018. URL: <https://surl.li/vycjrg>
15. Штогун С. Г. Судова реформа чи косметичний ремонт системи судової влади? *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2016. № 2(14). С. 1–13. URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n2/16sshssv.pdf>
16. Рекомендації Європейської Комісії щодо статусу України на членство в ЄС. *Інтернет-сайт Представництва Європейського Союзу в Україні*. 17.06.2022. URL: https://www.eeas.europa.eu/node/410763_uk?s=232
17. Шостак Аліна. Реформа судівництва під час війни: на що слід звернути увагу уже зараз? 22 листопада 2024 року. *Інтернет-сайт UPLAN*. URL: <https://surl.lu/pshoat>

ПРАВОВІ НОВЕЛИ

№ 25/2025

Науковий юридичний журнал

Коректура: *Чудеснова І.М.*

Верстка: *Калабухова С.Ю.*

Підписано до друку 11.06.2025.

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 15,57.

Замов. № 0625/468. Наклад 300 прим.

Видавничий дім «Гельветика»

вул. Інглезі, 6/1, м. Одеса, 65101

Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.